

Vidadi Mustafayev

Cənubi Azərbaycan

Milli Şüur

(20 ci əsrin birinci yarısında)

- *Birinci çapı, 1998, Bakı (kiril əlifbasında)*
- *Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru **Şovkət Tağıyeva***
- *Ərəb əlifbasına ilk köçürəni: **Tacəhmədi** (Köln 2000)*
- *İnternet üçün kirdən latin və ərəb əlifbasına köçürən: **Açıqsöz**.
Kitabın mətnini, habelə əmək notlarını, əlavə və qainəqlərini köçürəndə,
Tacəhmədi bəyin köçürdüyü mətndən olduqca aistifadə olunubdur.*

[**Açıqsöz**](#)

Giriş

İran azərbaycanlıları yığcam şəkildə Qərbi Azərbaycan, Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan vilayətlərində və sonuncu ilə qonşu rayonlarda yaşayırlar. Sayca İranın ikinci xalqı olan və milli zülmə məruz qalan azərbaycanlılar bir neçə on illik ərzində öz sosial və milli azadlığı uğrunda mübarizə aparırlar.

İranda 1978-1979-cu illər antimonarxist və antiimperialist inqilabın qələbəsindən sonra (1979-cu ilin sonunda teokratik rejimin bərqərar olmasına qədər) Azərbaycan xalqı ((Burada və irəlidə Azərbaycan xalqı dedikdə həmin xalqın İranda (onun həm Azərbaycan adını daşıyan, həm də digər əyalətlərində) yaşayan hissəsi nəzərdə tutulur. – elmi redaktor)) milli azadlıq və bərabərliyə nail olmaq üçün növbəti cəhd göstərdi. İran inqilabı mədəniyyət və dil sahəsindəki bir sıra nailiyyətlərə baxmayaraq, bütövlükdə İran azərbaycanlılarına milli azadlıq gətirmədi. Bununla belə İran inqilabı Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının bir çox problemlərini üzə çıxarmış, milli həyatın inkişafının müəyyən meyllərini şərtləndirmişdir. Bu meyllər hər şeydən əvvəl İran azərbaycanlılarının, bütövlükdə Azərbaycan millətinin öz mənəvi və mədəni həyatına marağının son dərəcə artmasında özünü göstərir. Başqa sözlə, milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsi, milli Şüurun inkişaf səviyyəsinin artması özünü göstərməyə başlamışdır ki, bu da çoxmillətli ölkədə müəyyən millətin milli azadlığa, öz müqəddəratını təyin etməyə nail olmaq səyinin, həmin xalqın millət kimi təşəkkül səviyyəsinin çox mühüm göstəricisidir. Buna görə də əzilən millətin milli-azadlıq hərəkatı məsələlərini, onun milli şüurunun vəziyyətini xüsusi olaraq nəzərdən keçirmədən öyrənmək səmərəli nəticə verə bilməz.

Demək lazımdır ki, azərbaycanlıların iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni həyatının, onların milli azadlıq hərəkatının bir çox cəhətləri rus, keçmiş sovet, xarici, o cümlədən İran (başlıca olaraq azərbaycanlı) iranşünasları tərəfindən bu və ya digər dərəcədə müfəssəl öyrənilsə də, bu əsərlərdə Azərbaycan millətinin öz varlığına, mənafeyinə, fəaliyyət motivinə öz münasibəti ya heç əks olunmayıb, ya da hər tərəfli əks olunmayıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli şüurun məzmununu millətin özü haqqında biliklər sistemi kimi onun milli münasibətlər sistemində həqiqi vəziyyətini düzgün (adekvat) ya da yanlış (qeyri-adekvat) əks etdirə bilər. Lakin münasibət kimi götürülən həmin biliklər sisteminin xüsusiyyətləri çox halda milli azadlıq hərəkatının xüsusiyyətini müəyyən edir. Başqa sözlə, müəyyən dövr çərçivəsində milli şüurun öyrənilməsi xalqın tarixini, özü də onun özünün obyektiv reallığa münasibəti, mövqeyi, dərk etməsi baxımından öyrənmək deməkdir.

Öyrənilən dövrün XX əsrin birinci yarısı ilə məhdudlaşdırılması onunla bağlıdır ki, bizim fikrimizcə, məhz həmin dövrdə Azərbaycan xalqının milli şüuru meydana gəlmiş, inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Milli şüurun sonrakı vəziyyəti, təzahür formaları, Azərbaycan məsələsinin həllinə Azərbaycan xalqının tarixinin indiki mərhələsində müxtəlif yanaşmaların öyrənilməsi Azərbaycan xalqının milli şüurunun

formalaşmasının göstərilən dövrünün təhlili olmadan tam və hərtərəfli ola bilməz.

Azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması məsələsi İranşünaslıqda xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bununla belə həmin mövzunun bir sıra cəhətlərinə İran cəmiyyətinin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına, ölkədə milli məsələyə, xüsusən Azərbaycan xalqının 1945- 1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatına və digər məsələlərə həsr edilmiş əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, İranda milli məsələ keçmiş sovet və xarici İranşünasların diqqətini əsasən Azərbaycan və kürd xalqlarının 1945-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatından sonra özünə cəlb etmişdir. Həmin hərəkatdan az sonra C.Xəndan tərəfindən yerinə yetirilmiş doktorluq dissertasiyası Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq ideologiyasının inikasına həsr edilmişdir.¹ Dissertasiya sonralar iki kitab şəklində çap edilmişdir.² Müəllif milli şüuru xüsusi olaraq nəzərdən keçirməmiş, bu haqda bir sıra qeydlərlə kifayətlənmişdir.

İranda milli məsələ və azərbaycanlıların milli şüuru məsələsinə M.S. İvanovun “iranskaya revolyutsiya 1905-1911 qq.” əsərində toxunulur. Müəllif azərbaycanlıların milli təşəkkülünün başlanğıcı, milli şüurun oyanması prosesinin bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edir, İran burjuva inqilabının xalqın milli şüurunun inkişafına təsirini nəzərdən keçirir. Bununla belə, müəllif, görünür, milli şüurun inkişaf dərəcəsini bir qədər şişirdir, çünki göstərir ki, azərbaycanlılar hələ 1908-ci ildə milli muxtariyyət məsələsi qaldırmışdılar.³

İranda milli məsələyə həsr olunmuş ilk əsər S.M.Əliyevin məqaləsidir.⁴ Bu məqalədə müəllif azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasının başlanğıc mərhələsinin vaxtını (XX əsrin əvvəli), onun təzahür formalarını (məktəb, mətbuat)-, müəyyən edir, Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə 1920-ci il üsyanını milli azadlıq hərəkatı kimi xarakterizə edir.

1970-ci ildə M.S.İvanovun İranda milli proseslərə həsr olunmuş əsəri çap olunmuşdur. ⁵ Bu əsərdə ilk dəfə icmal şəklində olsa da XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin 60- cı illərin axırlarında İranda millətlər və xalqların təşəkkülü, onların qarşılıqlı münasibətləri, milli şüurlarının, o cümlədən cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun bir sıra xüsusiyyətlərini göstərməyə cəhd edilmişdir. Müəllifin fikrinə görə, İran azərbaycanlılarının milli şüuru XIX əsrin II yarısında oyanmağa başlamış, İran inqilabı (1905-1911-ci) illərində, xüsusən 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı daha da inkişaf etmişdir. Bununla belə, azərbaycanlılar, müəllifə görə, praktiki olaraq ancaq 60-cı illərin ortalarında yüksək inkişaf etmiş milli şüura malik millət kimi təşəkkül tapmışlar.⁶ Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların milli şüurunun oyanması dövründən danışarkən, müəllif, azərbaycanlıların burjuva siyasi şüurunun oyanmasını milli şüurun oyanması kimi qələmə verir. Bundan əlavə, azərbaycanlıların milli təşəkkülü və onların milli şüurunun formalaşması bir sıra parametrlərə görə, bizim fikrimizcə, XX əsrin 40-cı illərinin II yarısında başa çatır.

Azərbaycanlıların milli təşəkkülü, onların milli şüurunun formalaşması məsələlərinə sxematik də olsa B.B.Trubetskoy, da toxunur. O, haqlı olaraq belə hesab edir ki. İran hakim dairələrinin 20-30-cu illərdə

yeritdikləri assimilyasiya siyasəti, cavab reaksiyası olaraq milli şüurun güclənməsinə səbəb olmuş və azərbaycanlıların milli şüuru 1945-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatı dövründə yüksək səviyyəyə qalxmışdır.⁷

İranda milli-azadlıq ideologiyasının yaranması məsələsini nəzərdən keçirən müəlliflər bir qayda olaraq İran cəmiyyətini polietnik bir cəmiyyət kimi nəzərdən keçirməmişlər. Buna görə də diqqətlərini İran xalqlarının dövlətlərarası münasibətlər sistemində milli-azadlıq hərəkatına yönəldən müəlliflər iranda kapitalizmin meydana gəldiyi dövrdə daxili milli münasibətlər məsələsini nəzərdən keçirməyi tamamilə unutmuşlar. Onların "iranlıların burjua milli şüuru", "İran milləti"⁸ və s. kimi qeyri- dəqiq terminlər işlətməsi, bizcə yuxarıda qeyd edilmiş cəhətlə bağlıdır.

İran azərbaycanlılarının milli təşəkkülü məsələlərinə R.A.Seyidovun iri həcmli məqaləsi həsr edilmişdir.⁹ Məqalədə məsələnin qoyuluşu planında Azərbaycan millətinin təşəkkülü və inkişafının müxtəlif cəhətləri nəzərdən keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, 20-30-cu illərdə cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması baş verir, halbuki 20-ci illərin əvvəllərinə kimi onların milli şüurunun hər hansı təzahür formasını müəyyən etmək çox çətindir.¹⁰ Bizim fikrimizcə, azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasından danışarkən onun quruluşunu, həmçinin azərbaycanlıların müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinin milli şüurunun eyni səviyyədə olmadığını unutmamaq olmaz. Başqa sözlə milli şüur birdən-birə meydana gələ bilməz.

Azərbaycanlıların milli şüurunun vəziyyətinə "Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917)" kitabında da toxunulur. Kitabda nəzərdən keçirilən dövr ərzində azərbaycanlıların milli şüurunun az inkişaf etməsi, həmin inkişafa mane olan amillər sırasında azərbaycanlıların mənəvi həyatında fars dilinin işlənməsinin sabit ənənəsi, Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi təbəqələrinin siyasi şüurunun inkişafı qeyd edilir.¹¹

Azərbaycanlıların milli təşəkkülü və milli şüurunun formalaşması məsələləri İran və o cümlədən azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən işıqlandırılmamışdır. Eyni vəziyyət ingilis dilli ədəbiyyatda da müşahidə olunur. Bu cəhətdən iranda milli məsələyə həsr edilmiş yeganə əsər¹² istisna təşkil edir. Müəllif milli məsələnin vəziyyətini obyektiv surətdə araşdırmaq əvəzinə şah rejiminin rəsmi ideologiyasını, "İran milləti" ideyasını müdafiə edir. Azərbaycana həsr edilmiş fəsil, "Azərbaycan: əyalət yoxsa millət?" adlandırılmışdır. Millət və dövlətin eyniləşdirilməsi tezisindən çıxış edən müəllif azərbaycanlıların müstəqil etno-sosial orqanizm olduğunu inkar edən nəticəyə gəlir.

Xüsusən ədəbiyyatın qısa xülasəsindən görüldüyü kimi burada bütövlükdə İran azərbaycanlılarının milli şüurunun meydana gəlməsi vaxtı, formalaşma mərhələləri, yaxud ölkənin tarixinin bu və ya digər mərhələsində vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Həmin əsərlər üçün iki mühüm cəhət xarakterikdir. Birincisi, müəlliflər milli şüurun vəziyyətini, başlıca olaraq, onun xarici təzahürünə əsasən müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu yanaşma üsulu zəruri olsa da, kafi deyildir. Çünki milli şüur mənəvi gerçəklik kimi xalqın

milli varlığını, onun milli mənafeyini əks etdirən ideya, təsəvvür və baxışlar sistemi kimi ayrıca olaraq mövcuddur. Milli şüurun məhz həmin cəhəti, yəni sosial yaddaşın müxtəlif vasitələrində obyektivləşmiş milli şüurun məzmununun təhlili nəzərdən keçirilən əsərlərdə demək olar ki, unudulmuşdur. İkincisi, müəlliflər milli şüuru milli məsələ, ölkənin və cəmiyyətin ümumi inkişafı və vəziyyəti kontekstində nəzərdən keçirirlər. Bu yanaşma üsulu da zəruri, lakin yarımçıqdır. Beləki, milli şüurun vəziyyəti son nəticədə Azərbaycan cəmiyyətinin və onun müxtəlif təbəqələrinin siyasi, iqtisadi, sosial və s. mənafeinin ödənilməsi vəziyyəti ilə bağlıdır. Məsələnin həmin cəhəti də yuxarıda nəzərdən keçirilən əsərlərdə ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir.

Bütün bu deyilənlər İran azərbaycanlılarının milli şüurunu öyrənməyin son dərəcə vacib olduğunu göstərir. Milli şüur millətin mənəvi fəaliyyətinin əsas cəhətlərini müəyyən edən mühüm amildir. Odur ki, xalqın siyasi, iqtisadi, mədəni və s. tarixi ilə yanaşı, onun milli şüurunun tarixi də öyrənilməlidir. Xalqın özünəməxsusluğu, başqa xalqlara münasibəti, müstəqil yaşamaq qabiliyyəti mənəvi amil kimi milli şüura söykənir.

Birinci Fəsil

XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində İran cəmiyyətinin sosial-siyasi struxturunda azərbaycanlıların yeri

Milli şüurun öyrənilməsi sosial-etnik orqanizmi sistem kimi nəzərdən keçirməyi tələb edir. Feodal xalqın burjua millətinə çevrilməsi, onun digər sosial-etnik orqanizmlərdən təcrid olunması, bir tam kimi davranışı, yaxud funksiyası həmçinin milli şüurda da əks olunur. Milli şüurun məzmununun, xüsusiyyətlərinin və nəhayət quruluşunun dərki və izahı inikas obyektinin özünün strukturunun, onun mühitlə qarşılıqlı münasibətinin təhlili olmadan qeyri-mümkündür. Obyektin strukturunun təhlili, onun öz mühitinə münasibəti sistemin bütövlüyünün dərkinin və onun bir bütöv kimi davranışı yaxud funksiyasının izahının əsas açarıdır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan etnik birliyini həm öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlər sistemi, həm də İran cəmiyyətinin çoxmillətli strukturunda yarım-sistem kimi öyrənmək zəruridir. Başqa sözlə Azərbaycan xalqının millətə çevrilməsi məsələləri, onun digər etnik birliklərə münasibəti, bunların İran azərbaycanlılarının şüurunda inikası, öyrənilən obyektə sistem-struktur metodunun tətbiq edilməsini şərtləndirir. Bundan çıxış edərək birinci fəsildə İran azərbaycanlılarının sayı, etnik ərazisi, Azərbaycan əhalisinin sosial- strukturu və burada etnik birliklərin yeri, azərbaycanlıların İran cəmiyyətinin sosial-siyasi strukturunda təmsil olunma dərəcəsi və milli münasibətlərin bir sıra cəhətləri nəzərdən keçirilir.

1- Azərbaycanlıların etnik xüsusiyyətləri, etnik ərazisi və sayı,

Azərbaycanlılar İranın ən çoxsaylı etnik birliklərindən birini təşkil edirlər. XIX əsrin axırında - XX əsrin əvvəllərində rus və xarici müəlliflər azərbaycanlıları türk, türk-tatar, bəzəi türk-monqol adlandırırdılar. Həmin müəlliflər öz etnoqrafik və ölkəşünaslıq səpkili əsərlərində Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən səviyyəsi, sosial düzümün forması (yaxud həyat təzi), yerləşmənin ərazi xüsusiyyətləri, etnonimlərin mövcudluğu ilə şərtlənən daxili etnik strukturunu qeyd edirlər. Azərbaycanlılar, oturaq və yarım-köçəri həyat təzi sürürdülər. Azərbaycanlıların az bir qismi yarım-köçəri həyat təzi keçirirdi. Azərbaycanlılar geniş bir ərazidə məskundurlar. Bu ərazi geniş zolaq şəklində şimal-qərbdən şərqə tərəf

uzanaraq mərkəzi irana qədər çatır. Azərbaycanlılar həmçinin adacıqlar şəklində (dispers) ölkənin müxtəlif rayonlarında, müxtəlif şəhərlərdə yaşayırdılar. Həyat tərzinin və yayılmanın xüsusiyyətləri Azərbaycan xalqının etnik strukturunu müəyyən edirdi. Azərbaycanlılar yığcam şəkildə məskunlaşmış əsas komponentdən əlavə həmçinin çoxsaylı subetnos yaxud etnoqrafik qruplardan ibarət idilər. Belə qrupların bəziləri öz etnonimləri ilə azərbaycanlıların yığcam halda yaşadığı ərazidə də mövcud idi. Burada onlar digər əhalidən əsasən birgə həyatın təşkilinin forması və etnonimlə fərqlənirdilər. Bundan əlavə ədəbiyyat da qeyd edilən çoxsaylı etnonimlər çoxu dağılmaqda olan yarım-köçəri tayfaların keçmiş üzvlərinin etnik şüurunun yeganə təzahür forması ola bilməzdi. Belə ki, etnik prosesləri tədqiq edən müəlliflərdən birinin əqidəsinə görə, tayfa-qəbilə quruluşunun dağılması milli (etnik) şüurun zəifləməsi və qeyri-müəyyən səciyyə kəsb etməsinə səbəb olur. Həmin müəllif göstərir ki, milli (etnik) şüur ən zəif şəkildə xalqda (narodnost) özünü göstərir.¹ Məsələnin bu cəhətini nəzərdən keçirilən dövrdə müasirlərin qeyd etdikləri məlumat əsasında nəinki bu və ya digər subetnosun, həmçinin bütövlükdə azərbaycanlıların sayını müəyyən edərkən göz önündə saxlamaq zəruridir.

Belə ki, K.Smirnov yazırdı: Türk elementinin çoxu səyahətçilər tərəfindən türk-tatar adlandırılır, çünki indi şəhər əhalisi tərəfindən hətta tamamilə unudulmuş tayfa bölgüsünü müəyyən etmək çox çətindir.”² Həyat tərzində, sosial düzümdə, yayılmanın xüsusiyyətlərində, etnonimlərdə, etnik şüurdakı müxtəlifliyə baxmayaraq İran azərbaycanlılarını dil, mənəvi mədəniyyət birliyi, milli xarakterin bir çox ünsürləri, mənşə birliyi birləşdirirdi. Azərbaycan etnik birliyinin bir çox xüsusiyyətlərinin saxlanılması və güclənməsi şərtlərindən biri istər əsas yığcam yaşayan əhalinin, istərsə də etnoqrafik qrupların daxili etnik qarışması idi.

Beləki, qaraçorlu, kəngərli etnonimi ilə tanınan etnik qruplara Azərbaycanda, Xorasanda, Tehran rayonunda; bayatlara Azərbaycanda, Əcəm iraqında (Mərkəzi İran), Xorasanda; əfşarlara ölkənin bir çox rayonlarında; şahsevənlərə Azərbaycanda, paytaxt rayonunda, Zəncanda, Fars vilayətində rast gəlinir. Qaşqayların tərkibində kanqlı, xələc (onlar əsasən mərkəzi iranda məskündurlar), bayat, karai (əsas etnik əraziləri Xorasandadır) və s. rast gəlinir. Azərbaycan subetnoslarının və əsas yığcam əhalinin bu cür qarışması Azərbaycan dilinin dialekt xüsusiyyətlərinin, mənəvi mədəniyyətin, adət və ənənələrinin fərqi azalmasına səbəb olurdu və bu da əsas verir ki, İran azərbaycanlılarını rus və xarici müəlliflər kimi vahid etnik birlik kimi qəbul edək.

Öyrənilən dövr ərzində iranda əhalinin siyahıya alınması keçirilməsə də bir sıra rus və xarici müəlliflər həm ölkə əhalisinin, həm də ayrı-ayrı etnik birliklərin sayı haqqında müəyyən rəqəmlər səbt etmişlər. Beləki, XIX əsrin axırına yaxın iran azərbaycanlılarının sayı 1 və 2 mln. nəfər, XX əsrin əvvəllərində - 1,7-2 mln.nəfər, yaxud ölkə əhalisinin 20 faizə qədəri kimi qeyd edilmişdir. (Bax. əlavə №2) Göstərilən məlumatlar təqribi, ixtiyari hesablamalara və fərziyələrə əsaslanır və burada azərbaycanlıların sayı qeyri-ixtiyari olaraq azaldıla bilər, çünki bu rəqəmlərdə, bizə belə gəlir ki, Azərbaycandan kənardakı çoxmillətli şəhərlərin azərbaycanlı əhalisinin sayı öz əksini tapmamışdır. Azərbaycanlılar iranın bir çox şəhərlərində yaşayırdılar. V.Berar yazırdı: irak (Mərkəzi İran - V.M.) şəhərləri türklər, kürdlər, yəhudilərlə və say

etibarilə o qədər də İran mənşəli burjuaziya ilə məskunlaşmışlar.”³ İranın müxtəlif rayonlarında müxtəlif vaxtlarda olmuş müxtəlif müəlliflərin məlumatına görə azərbaycanlılar Qəzvin **4**, Rəşt **5**, Tehran **6** kimi nisbətən iri və Sultanabad, Qolpayeqan, Xunsar, Kermansah **7** kimi kiçik şəhərlərdə, Astrabad, Qum, Savə, Şiraz və s. şəhərlərdə yaşayırdılar. Bundan əlavə, ölkənin şimal rayonlarından, xüsusən Azərbaycandan gedən kasıbların sayının çoxalması ilə bağlı olaraq İran azərbaycanlılarının müəyyən hissəsi xaricdə, əsasən Rusiya və Türkiyədə idi. Bütün bunlar göstərir ki, azərbaycanlıların sayı yuxarıda qeyd edilən məlumatlarda əks olunduğundan xeyli çox idi. Azərbaycanlıların sayının bugün əhalinin 1/4-dən 1/3-nə qədərini, hətta bütün əhalinin 1/3-dən çoxunu təşkil etdiyini təsdiq etmək daha ədalətli olardı.

Deyilənlər dolayısı ilə Azərbaycanın əhalisi və vilayətdə yaşayan azərbaycanlıların sayı haqqındakı məlumatlarla təsdiq edilir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 1,4-2 mln. nəfər yaşayırdı. (Bax. Əlavə № 3) Bu halda əgər ölkə əhalisinin sayını 6-8 mln. nəfər **8** qəbul etsək, Azərbaycanın əhalisi bütün əhalinin 1/4-dən 1/3-nə qədərini təşkil edirdi.

Bir qədər sonralara aid məlumata görə Azərbaycan əhalisinin 80 faizdən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Bundan əlavə, bütün İran azərbaycanlılarının və Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayının müqayisəsi göstərir ki, azərbaycanlıların 1/3-i qədəri Azərbaycandan kənarında yaşayırdı.

Göstərilən faktlar azərbaycanlıların etnik şüurunun müəyyən səviyyəsini şərtləndirirdi. Bu barədə İran və ilk növbədə azərbaycanlı müəlliflərin ayrı-ayrı qeydləri əsasında mühakimə yürütmək olar. Demək lazımdır ki, öyrənilən dövrdə fars dilli ədəbiyyat iraim etnik birlikləri haqqında heç bir dəqiq məlumat səbt etmir. Bununla belə bəzi müəlliflərin ayrı-ayrı qeydləri əsasında azərbaycanlıların daxili etnik quruluşunu bərpə etmək olar. Bu məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan etnosu xarici mənbələrdə qeyd edilən etnik vahidlərdən ibarət idi. Xarici müəlliflərin məlumatlarından fərqli olaraq fars dilində olan məlumatda göstərilən etnik qrupların sayı və etnik ərazisi haqqında tam məlumat qeyd edilməmiş, ancaq etnonim və hər hansı bir qrupun məskun olduğu rayon göstərilmişdir. Beləki, yerli müəlliflərə görə iranda türklər, qacarlar, əfşarlar, bayatlar, qaşqaylar, şahsevənlər və digər etnik qruplar yaşayırdılar. Qacarların tarixi və tayfa-qəbilə quruluşu geniş şəkildə əks olunmuşdur.⁹ Əfşarların tarixi, qəbilə quruluşu **10** və mərkəzi iranda yerləşən şahsevənlərin etnik ərazisi haqqında da bir sıra məlumat vardır.

Nə hakim Qacar sülaləsi haqqında yazılmış çoxsaylı yazılar və kitablarda, nə də əfşarlar haqqında əlyazması şəklində olan tarixdə İranın digər azərbaycanlıları haqqında məlumat qeyd edilməmişdir. Əgər qacarlar və əfşarlar haqqında yazılmış kitablarda ancaq bu tayfaların tarixi və həyatı təsvir edilirdisə, azərbaycanlıların əsas hissəsinin yəni Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi Azərbaycana, Təbrizə dair İran müəllifləri tərəfindən yazılmış kitablarda **11** öz əksini tapırdı.

Lakin sonuncular azərbaycanlıların mənşəyi, dili, mədəniyyəti barədə təsəvvür yaratmırdılar, buna görə də Azərbaycan azərbaycanlıları ilə- qacarlar, əfşarlar və s. arasındakı əlaqə açılmırdı, bu da iranda bütün azərbaycanlıların etnik birliyini qəbul etməyi çətinləşdirirdi və həm Azərbaycan

azərbaycanlılarının şüurunda, həm də “türk” etnoniminin işlədilməsində öz əksini tapırdı.

Azərbaycanın öz tarixi olan ayrıca bir ölkə olduğuna və İranın taleyində çox əsrlər ərzində, xüsusən İslam dini qəbul etdirildikdən sonra aparıcı rol oynadığına, ölkənin digər rayonları ilə iqtisadi əlaqələrinin zəif olduğuna, deməli digər azərbaycanlılarla da əlaqələrin zəif olduğuna görə ancaq vilayətdə yaşayan azərbaycanlılar arasında vətənpərvərlik, tarixi şüur, milli xarakter, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti çox inkişaf etmişdir. Nadir Mirzə yazırdı: “Azərbaycandan kənarda yaşayan hər bir şəxsi, hətta Hindistanda belə yaşasa, Ərəki (mərkəzi İranda vilayət - İrəq Əcəm - V.M.) adlandırırlar”.¹² İlk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarını bildirən türk etnoniminin işlənməsi də Azərbaycanın qeyd edilən xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Juxarıda göstəriləyi kimi, bütün etnoqrafik qruplar Azərbaycan dilində ¹³ danışır, özlərini türk etnosuna mənsubiyyətini dərk edirdilər, qacarlar haqqında tarix kitabları əsasında deyə bilərik ki, onlar həmçinin özlərinin türk mənşəyini dərk edirdilər; bütün bunlara baxmayaraq onlar özlərini İranda vahid türk etnik birliyin üzvü kimi dərk etmirdilər, özlərini bu və ya digər etnik qrupa aid edirdilər; milli şüurun bu vəziyyəti etnonimlərin səbatlılığı ilə də saxlanılırdı. Başqa sözlə desək, həmin etnoqrafik qruplar yaxud subetnoslar özlərini mənşə və dil cəhətdən türk sansalar da, İranın vahid türk etnosunun üzvləri hesab etmirdilər. Bu, türk, qacar, əfşar, şahsevən, qaşqay etnonimlərinin müstəqil etnonim kimi işlənməsi ilə də təsdiq edilir. İranda “İran türklərindən söz düşəndə Azərbaycan başa düşülürdü..”, ¹⁴ Nəsrəddin Şah 1894-cü ildə yol qeydlərində göstərmişdir ki, Mərkəzi İranın (İrəq Əcəm) Zəmincan və Aqilabad rayonlarında yaşayan əhali “Azərbaycan türkləri kimi” türk dilində danışır”, və təəcübünü bildirmişdir ki, bu türklər bu rayonlara nə vaxt və kim tərəfindən gətirilmişlər. ¹⁵ Yuxarıda adı çəkilən Nadir Mirzə də Azərbaycan türklərini İranın digər türklərindən fərqləndirir və onları öz tayfa etnonimləri ilə adlandırır. O, “Azərbaycan türk tayfası (xalqı)”¹⁶, “qaragözlü tayfası”¹⁷ və s. terminləri işlədir.

Beləliklə, həm İranlıların, həm də cənubi azərbaycanlıların nəzərində əyalətdə yaşayan azərbaycanlılar mənşə və dil cəhətdən türk idilər, deməli Azərbaycan türk ölkəsi idi.

Hələ XVII əsrdə yazılıb XIX əsrdə Hindistanda çap olunmuş fars izahlı lüğətinin müəllifi, azərbaycanlı M.Hüseyn Azərbaycan toponimini türk dili əsasında izah etmişdir: Azər - yüksəklik və bayğan - böyük adamlar;¹⁸ eyni və bir qədər təkmilləşmiş yanaşma digər azərbaycanlı, gələcək şah Məhəmmədin müəllimi Mirzə Məhəmməd Kərim tərəfindən yazılmış izahlı lüğətdə öz əksini tanmışdır.¹⁹

XIX əsrin II yarısında İranda bir çox təhsil görmüş adamlar da eyni cür fikirləşirdilər. Bunu “Nameye danəşvərane Nasiri” kitabının tərtibçilərinin ərəbdilli tarixi əsərlərdə səbt edilmiş bir linqvistik terminə münasibətləri təsdiq edir. Beləki, məşhur tarixçi Yaqut Homəvi öz əsəri “İrşad”da (1-ci cild, s. 173-174) Əbu Səid Samaninin “Nəsəb” kitabından bir parçanı verir. Bu parçada tanınmış Azərbaycan alimi - XI əsr filoloqu, kiçik Suriya qəsəbəsi Məər-Əl-Nümanda böyük ərəb şairi və filoloqu Əbul-Əla Məərinin yanında təhsil alan Xətib Təbrizin dilindən onun Təbrizdən gəlmiş həmyerlisi ilə görüşü haqqında da danışılır. Burada X.Təbrizi Azərbaycan əhalisinin dilini Azrebi adlandırır.²⁰

Yuxarıda adı çəkilən kitabın tərtibçiləri həmin termini, görünür Azərbaycandakı mövcud etnolinqvistik şəraitdən çıxış edərək türk dilini bildiren termin kimi qəbul etmişlər. Odur ki, həmin hadisəni şərh edərkən onlar qeyd edirlər ki, guya Əbul-Əla Məərinin Xətib Təbrizinin öz həmyerlisi ilə hansı dildə danışması barədə suala X.Təbrizi cavab vermişdir: "bu, türklərin dilidir".²¹

Bundan əlavə azərbaycanlılar "türk" termini altında İran və ilk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarını başa düşürdülər. Özlərini Osmanlı imperiyası türklərindən fərqləndirmək üçün, onları "rumi" yaxud "osmani", onların türk dilini isə "osmani", yaxud "stambuli" adlandırırdılar.²²

Beləliklə, "türk" etnonimi XIX əsrin axırlarında İran azərbaycanlılarının və ilk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarının soy adı (samonazvanie) idi. Digər Azərbaycan subetnosları isə, özlərini dil və mənşəcə türk hesab etsələr də, vahid, müstəqil türk (Azərbaycan) etnik birliyinin bir hissəsi hesab etmirdilər. Bütün bunlar Azərbaycan etnik birliyi çərçivəsində baş verən və məzmun etibarı ilə müxtəlif xarakter daşıyan etnososial proseslərə uyğun idi. İranın Azərbaycan etnosu üçün ya milli təşəkkül (Azərbaycan), ya xalq formasına keçid (oturaq həyata keçmiş tayfalarda), ya da sosial düzümün qəbilə forması və ya yarım köçəri həyat tərzinin saxlanması xarakterik idi. Həm də proseslər ərazi cəhətdən lokallaşmışdır. Vahid etnik şüur və soyadının olmamasına İran cəmiyyətində kapitalist münasibətlərin meydana gəlib inkişaf etdiyi bir dövrdə azərbaycanlıların özlərinin sosial strukturu, onların çoxmillətli İran dövlətində yeri və vəziyyəti də təsir edirdi.

2. Azərbaycanlılar cəmiyyətin sosial strukturunda

XIX əsrin son rübündən etibarən İran dünya kapitalist əmtəə mübadiləsinə daha geniş şəkildə cəlb edilir və bunun təsiri ilə ölkədə pul-əmtəə münasibətləri meydana gəlir ki, bu da ölkənin kapitalist yolu ilə inkişafına şərait yaradır.

XIX əsrin axırına yaxın Azərbaycan özünün coğrafi və strateji mövqeyi sayəsində dünya əmtəə mübadiləsinə daha fəal surətdə cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda regional bazarın formalaşması baş verir, əyalətin paytaxtı Təbriz şəhəri İranın ticarət darvazasına çevrilirdi: burada xarici ölkələrin ticarət firmalarının ticarət şöbələri, İranın digər rayonlarından olan iş adamları, həmçinin ölkənin digər rayonlarında meydana gəlmiş bank cəmiyyətlərinin şöbələri, yerli Təbriz bankı yerləşirdi.

Xarici ölkələrlə ticarətin artması, Azərbaycan tacirlərinin ölkənin hüdudlarından kənarında fəaliyyət göstərməyə başlamaları, bazarın əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq və kустar (əl işləri) sənayenin bəzi malları ilə doldurulmasına səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir əmtəə kimi artması torpaq münasibətlərində baş verən dəyişikliklərin əsas səbəbi idi. Həmin vaxta qədər İranda torpaqlar dövlətin

(xalese)-, məscidlərin (vəqf), iri xanlar və feodalların, həmçinin dövlət yaxud hərbi xidmət müqabilində öz məvacibini müəyyən miqdarda kəndlərin gəlirindən alan tiyuldarların əlində idi. Xarici ticarətin genişlənməsi ilə torpağın əmtəələşməsi güclənmiş, torpağın müvəqqəti və digər mülkiyyət formalarının xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, torpaqların hakim təbəqələrin əmtəə təsərrüfatı ilə daha sıx bağlı nümayəndələri xeyrinə yenidən bölünməsi meyli meydana gəlmişdir. Həmçinin torpaq sahibinin pul- əmtəə münasibətlərinə birbaşa daxil olması, tacirlərin öz kapitallarını torpağa qoyması nəticəsində eyni adamın şəxsində torpaq sahibi və tacirin birləşməsi prosesi də gedirdi.

Həmin dəyişikliklərin mexanizmi L.F.Tiqrənov tərəfindən müvəffəqiyyətlə göstərilmiş,²³ bu dəyişikliklərin bəzi üsürləri Atrpet tərəfindən təsvir edilmiş,²⁴ nəhayət həmin məsələ keçmiş sovet,²⁵ xarici tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli surətdə öyrənilmişdir.

Bizim məqsədimiz həm kapitalizmdən qabaqkı sosial strukturda, həm də cəmiyyətin quruluşunda meydana gəlib inkişaf etməkdə olan kapitalist komponentlərdə etnik cəhəti nəzərdən keçirməkdir. Başqa sözlə desək, feodal cəmiyyətinin kapitalist cəmiyyətinə çevrilməsi prosesinin yeni yaranmaqda olan sosial komponentlərin formalaşmasına, həmin komponentlərdə İranın müxtəlif etnik birliklərinin təmsil olunması baxımından - bu cəhət formalaşmaqda olan millətin milli meyllərinin təzahüründə olduqca mühüm rol oynayır - təsiri məsələsini müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün başlanğıcında (XIX əsrin axırları) bütövlükdə İran cəmiyyəti və o cümlədən Azərbaycan etnosu aşağıdakı sosial struktura malik idi:

- torpaq sahibləri: iri: xanlar - tayfa başçıları, yarımfeodal mülkədarlar, ali ruhanilərin nümayəndələri, iri tacirlərin bir hissəsi, ali məmurların nümayəndələri;

- orta: xanlar - qəbilə başçıları, yarımfeodal mülkədarlar, sərtaflar, məmurlar, ruhanilərin, burjuaziyanın nümayəndələri;

- xırda: xanlar, bəylər, sənətkarlar, xırda məmurlar, ruhanilərin aşağı təbəqələrinin nümayəndələri, kəndlilər;

- torpaqsız kəndlilər-icarədarlar;

- burjuaziya: iri (o cümlədən torpaq sahiblərinin bir hissəsi) ticarət və bank burjuaziyası; orta; xırda (sənətkarlar, dükandarlar və s.).

- mzdlu: işçilər yaxud meydana gəlməkdə olan proletariat;

- ziyalılar-dövlət məmurları, ruhanilərin bir hissəsi, zabitlər, həkimlərin, müəllimlərin, yaradıcı ziyalıların cüzi bir təbəqəsi.

Çox hallarda dəqiq sosial fərqi (differensiasiya) mövcud olmamasına baxmayaraq göstərilən sxemi

cəmiyyətin sosial strukturunun əsası kimi qəbul etmək olar.

Mövcud məlumatlar əsasında Azərbaycanda cəmiyyətin struktur komponentlərinin etnik mənsubiyyətini, azərbaycanlıların vilayətdən kənarında həmin strukturda təmsil olunma dərəcəsini müəyyən etməyə səy edəcəyik.

1- Torpaq sahibləri: a) Azərbaycan

Bizim əlimizdə Azərbaycanda bütün kəndçilikdən olan torpaq sahiblərinin sayı və milli mənsubiyyəti haqqında müstəqim məlumat yoxdur. Bununla belə mövcud ədəbiyyatdan çıxış edərək əyalətdə torpaq sahiblərinin milli mənsubiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Əyalətdə nominal da olsa Maku, xırda Avacıq, Nəmin xanlıqları mövcud idi, xanlar həmçinin Qaracadağda, Marağada, Ərdəbildə, Sülduzda və b. yerlərdə də var idi.

Maku xanlığında torpaqlar yerli xanlara və yerli mənşəli digər şəxslərə məxsus idi.

XX əsrin əvvəllərində qeyd edilir ki, "Makuda kənar [torpaq]sahibləri yoxdur..."²⁷

Bundan əlavə, xan ailəsinin bəzi üzvləri yaxud xanın qohumları kənarında torpaq sahəsi əldə edirdilər. Beləki, Makulu Məhəmməd Paşaxan Maku xanlığına daxil olmayan, ona tabe olmayan və kürdlərlə məskun olan və 14 kənddən ibarət olan Əlyənd mahalını hökumətdən satın almışdır.²⁸

Avacıq xanlığı Türkiyə ilə sərhəddin yaxınlığında, Bayaziddən cənuba tərəf yerləşib, 30 kənddən ibarət idi və qarapapaqlarla birlikdə Ayrılm tayfasından olan irsi sahibkarlar tərəfindən idarə olunurdu Burada cəmi 400 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı.²⁹

Nəmin xanlığı Bilgeç, Astara, Ucarud və Ərşaq mahallarından ibarət idi ki, torpaqları yerli xanlara məxsus idi. Lakin, xan qəbiləsinə mənsub olmayan xüsusi şəxslərin kəndləri və torpaqları satın alması nəticəsində Ərşaq mahalı həmin xanlığın tərkibindən çıxmışdır»³⁰

Sülduz mahalında əsasən XIX əsrin 20-ci illərində bura köçmüş qarapapaqlar yaşayırdı. Həmin illərdə bu rayon taxt-tacın varisi, Azərbaycanın valisi Abbas Mirzəyə məxsus idi. O, həmin mahalı tiyul kimi qarapapaqlara vermiş və onları dövlətə vergi verməkdən azad etmişdir, müqabilində qarapapaqlar öz hesablarına hərbi xidmət üçün 400 nəfərlik süvari dəstəsi təşkil etməli idilər.³¹

XIX əsrin əvvəllərində Sülduzda cəmi 123 malikanə vardı və 8000 həyətdən ibarət idi bunlardan 2000-i kürdlərindi.³²

Azərbaycanın yarım köçəri şahsevən qruplarının öz yaylaq və qışlaqları var idi. L.F.Tiqrانov şahidlik edir ki, Ərdəbildə şahsevənlərin Mişkin tayfaları yaylaq (Savalan}, qışlaq (Muğan)- zonalarında və köç yolları boyunca (Savalan-Arşaq) adətən hər biri 10-15 oturaq həyətdən ibarət olan 1-5 kəndə malik idilər. Bu kəndlərin sakinləri Azərbaycanın oturaq əhalisinin ən kasıb təbəqələrindən yığılırdı.³³ Əgər nəzərə

alsaq ki, Mişkin tayfası 40 qəbilədən ibarət idi, onda həmin qəbilələr kollektiv sahibkar kimi 40-dan 200-ə qədər kəndə, yaxud 400-dən 600-ə qədər həyəətə sahib idilər. Bu torpaqlar da tiyul kimi verilir yaxud şəxsi mülkiyyət kimi başqalarının əlinə keçirdi.³⁴

Azərbaycanın ali ruhanilərinin nümayəndələri iri torpaq sahibinə çevrilirdilər. Azərbaycanda ruhanilər, o cümlədən ali ruhanilər azərbaycanlılardan ibarət idi.³⁵ Məsələn, müctəhid Mirzə Bağırın xələflərinin bütövlükdə 430 kəndi var idi.³⁶ Müzəffərəddin şah öz gündəliyində öz hərəkət marşrutu boyunca - Azərbaycanın şərq sərhəddindən Rusiya ilə sərhəddə yerləşən Culfa məntəqəsinə qədər yerləşən kəndlərin sahiblərinin adını qeyd etmişdir. Həmin şəxslər sırasında Azərbaycanın Hacı Mirzə imam Cümə, Nizam ül Üləma, Mirzə Kərim Ağa imam Cümə, hacı Mirzə Ağa Müctəhid və b. kimi tanınmış ruhanilərinin adları qeyd edilmişdir.³⁷

Ayrı-ayrı xanlar iri torpaq sahibləri idilər. Məsələn Rəhim xan Qaracadağda 10 il ərzində 100 kənd ələ keçirmişdir.³⁸ Həmçinin Marağa xanı Səməd xan Şüca-od-Dövlə, Mərənd xanı Şüca Nizam, Xalxal, Urmu xanları və b. iri torpaq sahibləri idilər. Tanınmış Urmiyə ailələrinin nümayəndələrindən İqbal-od-Dövlə, Əmir Nizam Əfşar, hacı Əziz xan Əmir Tümen və b. adlarını qeyd etmək olar. İri torpaq sahibləri arasında vəliəhdin saray xidmətçilərinin bəziləri də var- idi. Məsələn Azərbaycan valisi Məhəmməd Əlinin (1896-1906). Mir axuru hacı Sədr-ol-Mülkün 300 kəndi var idi.³⁹

Azərbaycanda qalıb yaşayan qacar şahzadələrinin bəziləri, o cümlədən vəliəhdlər iri torpaq sahibləri idilər.

Beləki, Müzəffərəddin Mirzənin Salmasda mülkləri var idi, o şah olanda (1896-1906) oğlu Məhəmməd Əli Mirzəyə toy etmək ərəfəsində pulu olmadığı üçün həmin mülkləri satmalı olmuşdu.⁴⁰ Xiyav və Miyandoab şəhərləri də Müzəffərəddin Mirzənin mülkləri idi.⁴¹

İmam Qulu Mirzə Urmiyə gölünün sahibi idi.⁴² Mərənd şəhəri Məhəmməd Əli Mirzənin arvadının mülkü idi.⁴³ Qacar şahzadəsi Fərman Fərmanın demək olar ki, bütün mülkləri Azərbaycanda idi və ildə 400 000 tuman (700 000 manat) gəlir gətirirdi.⁴⁴

Azərbaycanın ən böyük torpaq sahiblərindən biri vəliəhd, Azərbaycanın valisi Məhəmməd Əli Mirzə idi.⁴⁵

Yeni torpaq sahiblərinin milli tərkibi haqqında danışarkən aşağıdakını qeyd etmək lazımdır. Təbrizdən, Urmiyədən, Ərdəbildən və s. şəhərlərdən olan tacirlər və məmurlar arasından çıxmış torpaq sahibləri milliyyətcə əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi.

Kürdlərin yığıcam yaşadığı Urmiyə vilayətində, Mükrü Kürdüstanında kürdlərdən iri torpaq sahibləri var idi. Aysorlar, yəhudilər və ermənilər arasında iri torpaq sahibləri yox idi. Təkcə Azərbaycanda, Gilanda torpaq mülkiyyəti olan nüfuzlu maliyyəçilər Tümanyans qardaşları istisna təşkil edirdilər.⁴⁶ Bununla

yanaşı, azərbaycanlıların torpaq mülkləri kürdlər, aysorlar, ermənilər yaşayan kəndləri də əhatə edirdi. Torpaqların bir hissəsi xarici və ilk növbədə Rusiya təbəələrinin əlinə keçirdi və onların sayı birinci dünya müharibəsi başlanana qədər artmaqda idi.⁴⁷

Qeyri-yerli ünsürlər-farslar haqqında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: vəliəhd sarayı ilə yaxından bağlı, vəliəhdin şahlığı zamanı bu əlaqələri saxlamış ayrı-ayrı şəxslər hakim elitanın tərkibində yüksək mövqeyə malik idilər, belə şəxslər, əlbəttə Azərbaycanda torpaq mülklərinə sahib olmaq imkanına malik idilər. Mövcud məlumata əsasən farsların Azərbaycanın feodal-mülkədar sinfi tərkibindəki xüsusi çəkisini təyin etmək çox çətindir. XX əsrin əvvəlində qeyd edilirdi ki, “Qaradağda, məsələn Tehran əyanlarının, Təbriz tacirlərinin, vəliəhdin özünün və b. mülkləri var idi.”⁴⁸

Hərçənd “Tehran əyanları” söz birləşməsi ancaq farslara aid deyil, bununla belə biz belə bir fikri qəbul edə bilərik ki, Azərbaycanda fars torpaq sahibləri var idi və onlar əyalətdə iri torpaq sahiblərinin ümumi sayında cüzi faiz təşkil edirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda torpaq sahibləri həmin əyalətin sakinlərindən, ilk növbədə azərbaycanlılardan ibarət idi.

b) iranın digər azərbaycanlıları

Etnik baxımdan Zəncan mahalı Azərbaycandan heç nə ilə fərqlənmirdi, hətta əhalinin etnik yekcinsliyinə görə Azərbaycandan üstün idi. Lakin müvafiq məlumatın olmadığına görə bir mənalı tərzdə bu mahalda da iri torpaq sahiblərinin azərbaycanlılardan ibarət olmasını təsdiq etmək olmaz, hərçənd bu mahalda iri azərbaycanlı feodalların olduğu məlumdur. Beləki Cahanşah xan Əmir Əfşar Zəncanın iri və nüfuzlu feodalı idi, onun mülkləri Xəmsə-Həmədan-Gərus vilayətləri boyunca uzanmışdı.⁴⁹

Azərbaycanlıların yaşadığı digər rayonlara gəlinə, burada yaşadıkları rayondan asılı olmayaraq yarım-köçəri tayfaların yaylaq və qışlaqlarını əhatə edən öz torpaqları var idi. Belə ki, ən iri Azərbaycan (türk) tayfası olan qaşqayların Fars və Luristan vilayətlərində geniş əraziləri var idi ki, onlar həmin ərazi daxilində köç edirdilər. Deyilənlər həmçinin digər yarım-köçəri tayfalar: İnanlu, Nəfər, Baharlı, Baseri (Xəmsə tayfa ittifaqı tərkibində), Məməsani tayfasının tərkibində olan Ağacəri, Bıcaqcı (Xorasan), Əfşar (Kerman və Bəlucistanda), Şahsevənlər (mərkəzi iranda) üçün də doğrudur. Mərkəzi iranda şahsevənlərin köç əraziləri Savədən Qəzvinə qədər uzanırdı.

Məlumdur ki, yarım-köçəri tayfası oturaq həyata keçdikcə, onun ərazisi və ilk növbədə qışlaqlar tayfanın mülkiyyətinə çevrilirdi və tayfada baş verən sonrakı transformasiyalar tayfa və qəbilə başçılarından iri torpaq sahiblərinə çevrilməsinə, tayfanın sırası üzvlərinin tayfa başçılarından asılılığının yeni formalarına səbəb olurdu. Deməli, ayrı-ayrı Azərbaycan yarım-köçəri və etnik qruplar çərçivəsində iri torpaq sahibləri azərbaycanlılardan ibarət idi. Belə ki, iri torpaq sahibləri sırasında keçmiş Qaragözlü tayfasının keçmiş başçılarından olan Nəsir-ol-Mülkü göstərmək olar, Həmədan vilayətinin yarısı onun mülkü idi,⁵⁰ Bayat

tayfasından olan Bayatlar ailəsi də Ərak vilayətində böyük torpaq mülklərinə malik idi. Torpaq sahibləri arasında ölkənin müxtəlif rayonlarında, xüsusən şimali iranda geniş torpaq sahələrinə malik Qacar sülaləsinin üzvləri əhəmiyyətli təbəqə təşkil edirdi.

Nəhayət bir öyrənilməmiş faktı qeyd edək. Cənubi Azərbaycandan olub Tehranda yurd-yuva salmış azərbaycanlılar merkezi iranda torpaq sahələri əldə etməklə orta və iri torpaq sahiblərinə çevrildilər. Beləki, Müzəffərəddin şahla Tehrana gəlmiş saray həkimlərinin başçısı Həkim-ol-Mülk mərkəzi iranda Gülüstan və Vəramini, Xorasanda Fərimanı öz mülkü etmişdir. Firuzabad seyid İrəvaniyə bağlılanmışdır.⁵¹ Bizdə olan məlumata əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycandan olan bəzi hərbcilər də Mərkəzi iranda torpaq sahələri əldə edirdilər.⁵² Beləliklə, əyalətdən kənarda azərbaycanlıların yaşadığı rayonlarda iri torpaq sahibləri, görünür, əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi.

2- Burjuaziya:

3- a) Azərbaycan

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın dünya kapitalist təsərrüfat sisteminə cəlb edilməsi feodal cəmiyyətinin strukturunda yeni ünsürün - burjuaziyanın meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri idi. Xarici, qismən, daxili ticarətin artması yeni tacir təbəqəsinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Azərbaycan burjuaziyasının fəaliyyətində xarici ticarətin üstünlük təşkil etməsi burjuaziyanın struktur xüsusiyyəti və fəaliyyətinin miqyasını müəyyən edirdi. Əyalətdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı malları ilə xaricdə ticarətlə məşğul olan Azərbaycan tacirləri ölkə xaricində nisbi müstəqil təbəqə təşkil edirdi. Azərbaycan tacirləri Türkiyə, Yunanıstan; Rusiya, Almaniya, Fransa, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə geniş ticarət edirdilər.

Ölkənin daxilində ticarətlə məşğul olan Azərbaycan burjuaziyası sözün geniş mənasında xarici burjuaziyanın vasitəçisi rolunu oynayır, çünki yerli mallar əyalət və ölkənin ticarətində ikinci dərəcəli rol oynayır. Təbriz. şəhərinin uzun müddət xarici malların bütün ölkəyə xüsusən şimal rayonlarına bölüşdürülməsinin əsas mərkəzi olması sayəsində Azərbaycan burjuaziyası ölkənin şimal rayonlarına da nüfuz edirdi. Ölkədə xarici və daxili ticarətin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq Təbrizdə xarici firmaların şöbələri, İranın ticarət-bank cəmiyyətlərinin şöbələri, ölkənin digər rayonlarından tacirlər toplaşmışdılar. Lakin, həm xarici, həm də İran tacirləri ilk növbədə müxtəlif təşkilat və rayonların nümayəndəsi rolunu oynayırdılar və Azərbaycanda ticarətlə cüzi miqyasda məşğul olurdular. Azərbaycanın ticarət burjuaziyasının əsas hissəsini yerli etnik birliklərin nümayəndələri, ilk növbədə azərbaycanlılar təşkil edirdilər, belə ki, İran burjuaziyasının yaranmağa başladığı dövrdə milli tərkibini ayrıca tədqiq etmiş iranşünas R.Seyidov yazırdı ki, Rus kirov-borc bankından böyük məbləğdə kredit alanlar sırasında azərbaycanlılar böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Kredit alanların ikinci və üçüncü qrupunda da azərbaycanlılar üstünlük təşkil edir, ikinci yerdə isə ermənilər dururdu.⁵³

Xarici firmaların şöbələri ilə uğurla rəqabət aparmaq, xarici kapitalla qarşı mübarizə etmək məqsədi ilə

Azərbaycan burjuaziyası ticarət, bank cəmiyyətlərində birləşməyə təşəbbüs edirdi. 1887-ci ildə Təbrizdə hacı Mehdi Kuzekonani və qardaşları həmçinin hacı Seyid Murtaza Serraf tərəfindən “Ettihadiyyə” adlı bank cəmiyyəti təşkil edildi. Həmin cəmiyyət tezliklə öz nüfuzunu Təbriz bazarında möhkəmləndirdi. Sonralar bu cəmiyyət C.Kastelli firması ilə birləşdi və o, cəmiyyətin faktiki müdirinə çevrildi. Bu birləşmiş cəmiyyətdə “Təbrizin bütün iri iş adamları iştirak edirdilər.”⁵⁴ Bu cəmiyyət sikkəxananı gümüşlə təchiz edir pul möhtəkirliyi ilə məşqul olur, ingilis Şahənşah bankının Təbriz şebəsi ilə güclü rəqabət aparırdı⁵⁵ və 15 il fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda yerli burjuaziya azərbaycanlılardan başqa həmçinin ermənilər, yəhudilər və farslardan ibarət idi və bunlar ermənilər istisna olmaqla, əyalətin iqtisadi həyatında elə bir əhəmiyyətli rol oynamırdılar. Məsələn, yəhudilər Miyandoab qəsəbəsində ticarətdə əsas rol oynayırdılar.⁵⁶

Farslara gəlincə onu demək lazımdır ki, onlar Azərbaycan burjuaziyası tərkibində çox cüzi mövqeyə malik idilər.

b) iranın digər azərbaycanlıları

Bizim ixtiyarımızda iranın digər rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan ibarət burjuaziya haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin, azərbaycanlıların bir sıra yayılma və həyat tərzini xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, iddia edə bilərik ki, Xorasan (xüsusən Məşhəd şəhəri), İsfahan, Şiraz, Tehran, Həmədan və s. vilayət və şəhərlərdə iranın digər azərbaycanlılarından ibarət müəyyən burjua təbəqəsi mövcud idi. Belə ki, ticarət və bank işləri ilə Xorasan, Mərkəzi iranın, ölkənin cənubunun oturaq azərbaycanlılarının, şəhərli azərbaycanlıların nümayəndələri məşqul ola bilərdi. Bununla belə, azərbaycanlı burjuaziyanın bu qismi haqqında ayrı-ayrı fərziyyələrdən başqa müəyyən bir şey demək çox çətinidir. Burada onu qeyd etmək ki, yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycandan olan burjuaziyanın ölkənin şimalında və paytaxtda müəyyən nüfuzu var idi. Bununla bağlı olaraq R.Seyidov yazırdı ki, Tehranda və ölkənin şimal rayonlarında (Ənzəli, Bəndərgəz, Məşhəd): “Azərbaycan mənşəli burjuaziya əhəmiyyətli, yaxud aparıcı mövqeyə malik idi. Həm də iri burjuaziyanın ali dəstəsində Azərbaycanlılar görkəmli yer tuturdu.”⁵⁷

İran kazak briqadasının təlim işləri üzrə müdiri, rus zabiti, polkovnik B.Kosoqovski (1894-1903), 1897-ci ildə öz gündəliyində 1891-1892-ci il iranda ingilis tənəkəi inhisarına qarşı baş vermiş tənəkəi üsyanının təşkilatçılarından biri, azərbaycanlı hacı Malik-ət-Tüccarın roluna toxunaraq yazırdı: “hacı Məlik Tüccar, olduqca məşhurdur, çox varlı tacirlərdən (çoxu azərbaycanlı olan) ibarət iri partiyası (Tehranda - V.M.) vardır.”⁵⁸

Deyilənlər göstərir ki, Tehranda cənubi azərbaycanlılardan ibarət müəyyən tacir təbəqəsi vardır. Onlardan bəzilərinin adını qeyd etmək olar.

Hacı Əbdül-Rəzzaq Üsküyi Müzəffərəddin şahla Tehrana gəlmiş və orada ticarətxana açmışdır. Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illərinin sonlarında Maqaza kimi tanınmış hacı Məhəmməd İsmayıl Tehrana

köçmüş və İstanbul ilə hərtərəfli ticarət etməyə başlamışdır.⁵⁹

Müzəffərəddin şahın (1896-1906) hakimiyyət dövrünün əvvəllərində Təbrizin tanınmış taciri və sərrafı hacı Mir Əhməd Murtəzəvi Tehranda sərrafliq şöbəsi açmış və atasının ölümündən bir neçə il sonra Tehrana köçmüşdür.⁶⁰

İsfahanın iri kommersantları sırasında hacı Seyid Əbu Talib Təbrizin adı qeyd edilmişdir.⁶¹

1898-ci ildə Tehranda yaradılmış “Şirkətə omumiyyə əmtəyə İran” adlı iri bank cəmiyyətinin tərkibində (cəmi 17 nəfər) yuxarıda adı çəkilən hacı Əbdül Rəzzaq Üsküydən başqa Təbriz sərrafları hacı Fərəc, hacı Bağır, Məşhədi hacı Ağa Sərraf, hacı Lütfulinin də adları qeyd edilmişdir.⁶²

Beləliklə, Azərbaycan burjuaziyasının ticarətçi və digər təbəqələri əsas etibari ilə azərbaycanlılardan və az bir dərəcədə İranın digər etnik birliklərinin nümayəndələrindən ibarət idi.

Azərbaycanda İranın qeyri-millətlərindən olan burjua təbəqəsi Azərbaycan burjuaziyasının mövqeyinə xarici burjuaziyaya nisbətən çox az təsir edirdi. Xarici burjuaziyanın təsirinin güclənməsi İran cəmiyyətinin həyatında müxtəlif cür rol oynayan ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı idi.

Bir tərəfdən bu əlaqələrin genişlənməsindən iri və inkişaf etmiş ölkələr şüurlu surətdə yerli istehsalın genişlənməsi və inkişafının, kapital yığılımı və onun sənayeyə qoyuluşunun qarşısını almaq məqsədi ilə istifadə edirdilər, digər tərəfdən bu əlaqələr ölkədə xarici nüfuzun güclənməsində marağı olan xüsusi komprador təbəqənin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Komprador burjuaziyanın - xarici təsirin vasitəçisinin - meydana gəlməsi xarici təzyiqli və buna yardım edənlərə qarşı çevrilmiş burjuaziya daxili mübarizəyə səbəb olurdu.

1900-cü ildə xaricə səfəri zamanı Müzəffəriddin şah yol üstü Təbrizdə dayanmış və burada Təbriz tacirlərinin nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Nümayəndə heyətinə müraciət edərək şah onları ticarətin inkişafı üçün daha əzmlə mübarizə aparmağa, xaricilərin təzyiqli altında geri cəkilməməyə çağırırdı. Ticarəti “ölkənin ruhu” adlandırılan şah İran ticarətinin xaricilərin əlindən geri alınmasının zəruriliyini qeyd etmişdir.⁶³

“İngiltərə və Rusiyanın İranın ticarət-pul kapitalının nümayəndələri ilə rəqabətinin nəticəsi - R.Seyidov yazır - XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli bank işinin böhranı, ayrı-ayrı sərrafların və ticarət-bank evlərinin var-yoxdan çıxması və müflisləşməsi oldu.”⁶⁴ Həm xaricilərin təzyiqinin güclənməsi, həm də ticarətin inkişafı, torpaq münasibətlərindəki dəyişikliklər ilk növbədə zəhmətkeşlərin sosial-iqtisadi vəziyyətində əks olunurdu.

Geniş zəhmətkeş təbəqələr

İlkin təhlil aparmadan təsdiq edə bilərik ki, Azərbaycanda əsas təbəqələr yerli etnik birliklərin

nümayəndələrindən və ilk növbədə azərbaycanlılardan ibarət idilər. Zəhmətkeş təbəqələrin xarakter cəhəti ondan ibarət idi ki, bu mühitdə yaranan yeni struktur komponenti - meydana gəlməkdə olan proletariat, (Azərbaycandan kasbkarlığa gedənlərin sayının durmadan artması ilə bağlı olaraq) əsasən əyalətdən kənarında: cüzi bir hissəsi Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində (balıq vətəgələri) və Rusiya imperiyasının cənub rayonlarında-Şimali Azərbaycanda və Zaqafqaziyada formalaşırdı. Balıq sənayesində çalışan fəhlələrin və ölkədən xaricə gedən kasıbkarların çoxu azərbaycanlı idi.⁶⁵

Müxtəlif statuslu təbəqələr arasında məmurlar, ziyalılar - bürokratiya dururdu.

Sosial baxımdan bürokratiyanın yuxarı təbəqələri hakim dairələrə, aşağı təbəqələri zəhmətkeş təbəqələrə yaxınlaşırdı. Bununla belə mülkü məmurlar, yaxud bürokratiya müəyyən və daim təkrar istehsal olunan bir təbəqə kimi nisbi müstəqilliyə malikdir və deməli onun bir sıra xüsusi kasta mənafeyi vardır və onların bu mənafeyi təmin etməyə yönəlmiş səyi bu və ya başqa şəkildə cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərinə təsir edir. Çoxmillətli dövlətə gəldikdə, burada bürokratiya təbəqəsinin üzvlərinin milli mənsubiyyəti az rol oynayır. Biz həm Azərbaycan, həm də İran miqyasında İran cəmiyyətinin üstqurum yarım-sistemlərində azərbaycanlıların yerini müəyyən etməyə çalışacağıq.

Beləliklə, Azərbaycanda idarəedici sistemin etnik tərkibi nə ilə səciyyələnirdi?

1828-ci ildə Rusiya və İran arasında Türkmənçay sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycanın əyalət statusu və onun idarə olunmasının xarakteri müəyyən edilmiş oldu.

Digər əyalətlərdən fərqli olaraq Azərbaycan hələ 1805- ci ildə vəliəhdin canişinlik əyaləti elan edilmiş və bu status Qacar sülaləsinin hakimiyyət dövrünün axırına kimi saxlanmışdır. Azərbaycana hakim-vali həmişə vəliəhd təyin edilirdi. Vəliəhdin olmadığı dövrdə (hələ anadan olmayanda), yaxud şahzadənin uşaqılıq illərində bu vəzifəyə müvəqqəti olaraq digər Qacar şahzadələri təyin edilirdilər. Vəliəhd vali sifəti ilə Azərbaycana gəlib İran taxt- tacına sahib olana qədər burada qalırdı.

Azərbaycanın idarəsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, İranın digər əyalət və vilayətlərindən fərqli olaraq bütün ölkə kimi bu əyalət də ancaq Qacarların özləri tərəfindən idarə olunurdu. Bu ənənə formal olaraq 1925-ci ilə kimi saxlansa da, əməldə birinci İran inqilabı illərinə (1905-1911) kimi, 1907-ci ildə vəliəhd, Azərbaycanın valisi Məhəmməd Əli Mirzə şah elan olunana qədər davam etmişdir.

Cədvəl №1-də (Əlavə 1) 1828-1941-ci illər ərzində Azərbaycan valilərinin sayı və milli mənsubiyyəti göstərilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi 1828-1906-cı illər ərzində Azərbaycan ancaq Qacarlar tərəfindən idarə olunmuş və valilərdən beşi vəliəhd idi.

1906-cı ilə qədər Qacar şahzadələri Azərbaycanı (bütün əyalət və vilayətlərdə olduğu kimi) bir qrup ali məmurların köməyi ilə idarə edirdi. Bunların arasında pişkar ayrıca mövqeyə malik idi. Pişkar əyalətdə siyasi, maliyyə və s. vəziyyətə məsul olub mərkəzdən təyin edilir və vəliəhdə tabe idi.

Bununla belə pişkarın rolu və nüfuzu çox zaman Qacar şahzadəsinin şəxsi keyfiyyət və bacarığından asılı idi. Vali azyaşlı (məsələn 9 yaşlı Müzəffərəiddin Mirzə) yaxud gənc olanda (17 yaşlı Nasirəddin Mirzə), vali öz-özünə işdən uzaqlaşanda (Rukn-od-Dövlə Ərdəşir Mirzə), əyaləti işdə pişkar təkbaşına idarə edirdi. Lakin vali fəallıq, iradə, müstəqillik kimi keyfiyyətlərə malik olanda (Abbas Mirzə Naib-os-Səltənə, Bəhram Mirzə və Məhəmməd Əli Mirzə) pişkar öz əsas funksiyasını, yəni valinin iradəsini yerinə yetirmək funksiyasını yerinə yetirirdi.

Siyahıdan görüldüyü kimi (Əlavə I, cədvəl 2) 1828-ci ildən 1906-cı ilə qədər pişkar vəzifəsini 20 nəfər şəxs tutmuşdur; bunlardan 5 (yaxud 6) nəfəri azərbaycanlı (4-qacar, 1 ya da 2 - yerli azərbaycanlı), üç nəfəri kürd idi, bir nəfərin milliyyətini təyin etmək mümkün olmadı, qalanları fars idilər. Bu vəziyyət Qacar ənənəsi ilə izah olunur. Belə ki, ənənəyə uyğun olaraq birinci nazir (sədr- əzəm) əsasən sülalə üzvlərindən təyin edilmirdi. Bu qayda o qədər ardıcıl olmasa da pişkarın seçilməsində də gözlənilirdi, özü də pişkarların təyin edilməsində baş nazir əsas rol oynayırdı. Bir qayda olaraq iri və əyan ailələrindən çıxıb baş nazir vəzifəsini tutan şəxslər öz ailəsinin mövqeyini hər vasitə ilə genişləndirməyə və möhkəmləndirməyə çalışır və yüksək vəzifələrə öz yaxın qohumlarının təyin olunmasına səy edirdilər.

Bütövlükdə əyalətdə mərkəzi hakimiyyəti nə Qacar sülaləsini təmsil edən və tez-tez dəyişdirilən pişkar, müəyyən dərəcədə burada, o cümlədən, vəliəhd tərəfindən ehtimal olunan mərkəzdən qaçma meyillərini neytrallaşdırırdı. Pişkar və yerli əhalinin qarşılıqlı münasibəti özünə- məxsusluğu ilə səciyyələnirdi. Bu münasibətlər yerli varlı təbəqələrin mərkəzə qarşı yönəlmiş söylərində təzahür edən sinifdaxili konfliktlər meydana gələrkən milli çalar kəsb edirdi. Belə hallarda varlı təbəqələr yaxud ali ruhanilər pişkara qarşı mübarizədə geniş təbəqələrdən (ilk növbədə Təbrizdə şəhər təbəqələri), onların vətənpərvərlik hisslərindən geniş istifadə edirdilər. Pişkarın fəaliyyəti geniş təbəqələrin müəyyən mənafeyini təmin etməyə yönəldə və həmin təbəqələr tərəfindən müdafiə olunanda onun milli mənsubiyyəti hec bir rol oynamırdı.

Əyalətdə ən yüksək, özü də gəlirli və nüfuzlu vəzifələrdən biri maliyyə idarəsinin rəisi vəzifəsi-pişkari maliyyə yaxud vəziri maliyyə idi.

Dövlət xidmətinin icrası onun qarşısında həm dövlətin həm də yerli əhalinin hesabına varlanmaq üçün geniş imkanlar açırdı, bu da geniş narazılığa səbəb olurdu.

Aşağıda (Əlavə I, cədvəl 3) əyalətin 1848--ci ildən 1928\29-cu ilə qədər dövr ərzində maliyyə idarəsinin rəislərinin tam olmayan sayı verilir. Baş maliyyə məmurları haqqında məlumat tam olmasa da, deyə bilərik ki, onlar, əsasən, farslardan ibarət idilər.

Əyalətin ali inzibati məmurları sırasında həmçinin xarici işlər nazirliyinin əyalətdə əsas nümayəndəsi olan Kargüzar vəzifəsini də qeyd etmək lazımdır. Kargüzar xarici konsulların iştirakı ilə İran və xarici təbəələrin, İran təbəəsi olan müsəlman və qeyri-müsəlmanların münasibətləri ilə bağlı məsələləri həll edir, xarici viza verilməsi məsələləri ilə məşğul olurdu. Kargüzar xarici işlər naziri tərəfindən təyin olunur və nominal olaraq valiyə tabe idi. Kargüzarın şəxsi varlanmaq üçün müxtəlif sülh- istifadə imkanları var idi.

Pişkar, maliyyə rəisi kimi kargüzar da öz “gəlirinin” bir hissəsini özündən yuxarılarla bölüşdürürdü.

Aşağıda Azərbaycan kargüzarlarının sayı verilir. (Əlavə I, cədvəl 4) Cədvəldən görüldüyü kimi, kargüzarlar haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat toplamaq mümkün olmadı. Bununla belə aydındır ki, 14 kargüzardan 7 azərbaycanlı, biri farsdır, o birilərinin milliyyətini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadı. Lakin razılaşımaq olar ki, onlardan 4-ü yəqin ki fars idilər. Bu ehtimalla razılaşısaq, onda deyə bilərik ki, azərbaycanlılar və farslar həmin vəzifənin verdiyi mənfəəti öz aralarında bölüşdürürdülər.

İranda ingilislər tərəfindən Xaneqin-Tehran-Buşir (1862-1865) telefon xəttinin çəkilməsi və bu xəttin Təbriz və Culfaya qədər uzadılmasından (1868) sonra ölkənin idarə sistemində daha bir hörmətli (prestij) vəzifə - əyalət və vilayətlərin mərkəzində teleqraf rəisi - rəisə teleqraf vəzifəsi meydana gəlmişdir. Bu, cəmiyyətin inzibati və siyasi sistemində iri vəzifələrdən biri idi. Teleqraf rəisi təkcə ona həvalə edilmiş təsərrüfatın iş qabiliyyətini, etibarlı rabitəni təmin etmək məsələləri ilə deyil, həm də əyalət və vilayətdə ictimai, siyasi həyata nəzarət edən, lakin rəsmi surətdə mövcud olmayan siyasi orqanın əsas nümayəndəsi yaxud rəisi idi və yerlərdə hakimiyyət orqanları başçıları qeybində onların vəzifəsini yerinə yetirirdi. Buna görə də bu vəzifə olduqca hörmətli və qiymətli idi. Aşağıda Azərbaycan teleqraf rəislərinin tam olmayan siyahısını veririk. (Əlavə I, cədvəl 5) Cədvəldən görüldüyü kimi bu vəzifəyə həm azərbaycanlılar, həm də farslar təyin olunurdu.

Azərbaycanın yuxarı inzibati məmurlarının milli tərkibi haqqında daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün müxtəlif mənbələr əsasında bir sıra əyalət və mahalların hakimləri haqqında tərtib edilmiş cədvəlləri də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Beləliklə, 1833-cü ildən 1906-cı ilə qədər Ərdəbil üzrə siyahıda (Əlavə I, cədvəl 6) 21 adamın adı qeyd edilmişdir. Bunlardan 13 azərbaycanlı (7-qacar), 1 yaxud 2 nəfəri kürd, 1 nəfəri farsdır, 5-6 nəfərin milliyyəti müəyyən edilməyib.

1848-ci ildən 1906-cı ilə qədər Urmiyə vilayətinin 17 hakimi olmuşdur: bunlardan 12 nəfəri azərbaycanlı (8 nəfəri qacar), 1 nəfəri fars idi, 4 nəfərin milliyyəti müəyyən edilməyib. (Əlavə I, cədvəl 7)

1850-ci ildən 1906-cı ilə qədər Xoy üzrə siyahıda 18 nəfər qeyd edilib: bunlardan 11 nəfəri azərbaycanlı (8 nəfəri qacar) idi, qalanların milliyyəti müəyyən olunmamışdır. (Əlavə I, cədvəl 8)

Müxtəlif dövrlərdə Zəncan mahalının Azərbaycanın tərkibində olması və onun etnik yekcins azərbaycanlı əhalisini nəzərə alaraq həmin mahalın hakimlərinin siyahısını da tərtib etdik. 1848-ci ildən 1906-cı ilə qədər Zəncanın 17 hakimi olmuşdur. Bunlardan 14 nəfəri azərbaycanlı (12 nəfəri qacar), 1 nəfəri kürd idi, 2 nəfərin milliyyətini aydınlaşdırmaq mümkün olmadı. (Əlavə I, cədvəl 9)

Beləliklə, əyalətdə yerli hakimiyyətə başçılıq edən 67 nəfərdən 28 nəfəri azərbaycanlı (ilk növbədə qacar), 24 nəfəri fars, 3 nəfəri kürd idi, 15 nəfərin milliyyəti müəyyənləşdirilməyib.

4 vilayət və mahalın 73 hakimindən 49 nəfəri azərbaycanlı (35 nəfəri qacar), 2 yaxud 3 nəfəri kürd, 2 nəfəri fars idi, 18 yaxud 19 nəfərin milliyyətini müəyyən etmək müəyyəsər olmadı.

Bütövlükdə, biz Azərbaycanın 140 inzibati məmurunun ad və soyadını müəyyən etmişik. Bunlardan 74 nəfəri azərbaycanlı (əsasən qacarlar), 26 nəfəri fars, 5 və ya 6 nəfəri kürd idi 33 ya da 34 nəfərin milliyyəti dəqiq müəyyənləşdirilmədi. Göründüyü kimi, bütövlükdə əyalətin inzibati məmurları içərisində əsasən qacarlarla təmsil olunmuş azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Farslar əsasən, vilayət idarəsində, azərbaycanlılar həm əyalət idarəsində, həm də vilayət və mahalların idarəsində iştirak edirdilər. Bundan əlavə azərbaycanlılar ilk növbədə hakim Qacar sülaləsi və tayfası ilə təmsil olunmuşdur.

Azərbaycanın inzibati məmurlarının belə müxtəlif etnik tərkibi və müvafiq etnik ierarxiya Azərbaycan və mərkəz yaxud mərkəzi hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərində əsaslı əhəmiyyətə malik idi. Nə qədər ki, hakimiyyət Azərbaycan - qacar sülaləsinin əlində idi, fars məmurları əyalətdə fars millətinin deyil, mərkəzi hakimiyyətin və Qacar sülaləsinin mənafeyini təmsil edirdilər. Buna görə də fars məmurlarının Azərbaycanda xidmət etməsi Azərbaycan - fars milli münasibətlərinin xarakterinə elə bir təsir göstərmirdi, hərçənd ölkədə milli münasibətlərə müəyyən təsir göstərə bilmək imkanına öz-özlüyündə malik idi. Bundan başqa, Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində fars məmurlarının əyalətdə xidmət etmələri və bu faktın ölkədə milli münasibətlərə mümkün olan təsiri bir növ Azərbaycan və bütün İran azərbaycanlılarının hakim təbəqələrinin nümayəndələrinin ölkənin və onun ayrı-ayrı inzibati rayonlarının idarə edilməsində daha geniş iştirakı ilə neytrallaşdı.

İranda hakimiyyətin Azərbaycan qacar sülaləsinin əlində olduğunu nəzərə alaraq biz ilk növbədə iranın idarə sistemində qeyri-qacar azərbaycanlıların yeri və rolunu müəyyən etməyə çalışdıq.

Beləliklə, 1840-cı ildən 1906-cı ilə qədər olan bir dövrdə, demək olar ki, bütün inzibati vahidlərdə bu və digər illərdə vali (general-qubernator) və qubernator vəzifəsində 30 nəfər azərbaycanlı çalışmışdır. (Əlavə I, cədvəl 10) Nəzərə alsaq ki, bu vəzifələrə ilk növbədə hakim sülalənin nümayəndələri təyin edilirdi, onda razılaşırıq ki, qeyd edilən rəqəm çox böyük rəqəmdir. Doğrudan da 1848-1888- ci illər ərzində Xorasan əyalətinin 20 valisindən 13 nəfəri, fars əyalətinin 11 valisindən 10 nəfəri, Luristanda 15 nəfərdən 10 nəfəri, Ərəbistanda (Xuzistan) 15 nəfərdən 10 nəfəri, Kürdüstanda 12 nəfərdən 7 nəfəri qacar şahzadələri idilər. **66** Qalanlar şah sülaləsinə mənsub olmayan qacarlar, qeyri-qacar mənşəli azərbaycanlılar, iranın digər xalqlarının nümayəndələrindən ibarət idilər. Məsələn Kirman və Büluçistanın 11 valisindən 4 nəfəri şah sülaləsinə mənsub olmayan qacar, 4 nəfəri qeyri-qacar mənşəli azərbaycanlı və ancaq 3 nəfəri fars idi. **67** Qacarların valilər və hakimlərin tərkibində aparıcı rolu İran inqilabına (1905-1911) qədər qorunub saxlanmışdır. Məsələn 1905-ci ildə iraqnda 22 nəfər vali və hakimdən 10 nəfəri qacar, 4 nəfəri azərbaycanlı idi. **68**

11-ci cədvəldən göründüyü kimi (Əlavə 1) 1834-1906-cı illərdə iranda hələ müasir təşkilat-struktura malik hokümət kabinələri təşkil edilmədiyi vaxtlarda, vəzir-nazir vəzifəsində, qacarlar nəzərə alınmadan,

20 nəfər azərbaycanlı çalışmışdır. Həm də Xarici işlər nazirliyi, Ədliyyə nazirliyinə uzun müddət ərzində, Mətbuat nazirliyinə isə yarandığı gündən (1871) azərbaycanlılar başçılıq etmişlər. Məhəmməd şahın hakimiyyəti illərində (1834-1848) onun baş naziri də azərbaycanlı olmuşdur.

Beləliklə, farsların Azərbaycanın idarə olunmasında rolu ilə azərbaycanlıların İranın idarə edilməsindəki rolunu müqayisə etmək olar, lakin onların bütövlükdə ölkənin idarə olunmasında rolundan danışmaq daha doğru olardı.

Cəmiyyətin üstqurum strukturunun etnik tərkibi haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün azərbaycanlıların İran ordusunda yerini qısaca nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində İran ordusunun tarixi, bu və ya digər illərdə vəziyyəti, quruluşu, təchizatı və s. rus, sovet, xarici müəlliflər tərəfindən müfəssəl surətdə şərh edilmişdir. Buna görə də deyilənləri təkrar etməyə ehtiyac yoxdur, mövcud informasiya əsasında Azərbaycan azərbaycanlılarının və İranın digər azərbaycanlılarının İran ordusunda əhəmiyyəti və yerini təyin etmək daha vacibdir.

1848-ci ilə qədər İran ordusu, demək olar ki, əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdur. İlk dəfə Avrona mütəxəssislərinin köməyi ilə Avropa tipli nizami ordu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaradılmışdır. Bu ordu Azərbaycan ordusu adlanırdı. O zaman yeni təşkilat prinsipləri bütün İranda tətbiq edilmədi. Ancaq 1848-ci ildə Mirzə Tağı xan sədr-əzəm olandan sonra İranda müasir ordu yaratmaq üçün böyük səy göstərdi. Nəticədə hərbi hissələrin - polkların (ya da batalyonların - foucların) sayı əvvəlcə 50-yə, sonra 79-a çatdırıldı. Piyadadan başqa nizami ordunun tərkibinə topçu hissələri (20-dən 33 polka (batalyona) qədər) də daxil idi. Əvvəllərdə olduğu kimi, ordunun tərkibinə həmçinin yarım köçəri tayfaların süvari dəstələrindən ibarət, müharibə zamanı xidmətə çağırılan, ya da qismən yolların qorunmasında xidmət edən qeyri-nizami qoşunlar da daxil idi.

Yeni ordunun quruluşunda Azərbaycan qoşunu özünün ərazi-təşkilat strukturunu saxlamış və ölkənin digər rayonlarında təşkil edilmiş hərbi təşkilatlar sırasında ən irisi olaraq qalırdı.

Azərbaycan qoşunu 26 piyada, 10 (20-dən) ya da 18 (33-dən) artilleriya polkundan və 24 süvari dəstədən ibarət idi. Orduda azərbaycanlıların sayı Azərbaycan qoşunu ilə məhdudlaşmırdı. Yerdə qalan 53 piyada, 10 (yaxud 15) topçu polklarında və çoxsaylı süvari dəstəsində azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər. Bunu İran ordusunun milli tərkibi haqqında yazan müəlliflərin müşahidələri də təsdiq edir. A.i.Medvedyev yazırdı ki, “təqribən bütün farslar hərbi xidmətdən azad ediləblər”, ordunun ancaq 15% təmiz fars- arilərdən ibarətdir”⁶⁹. İ.İlyenko qeyd edirdi ki, artilleriya ancaq Azərbaycan və İrake Əcəmin əhalisindən təşkil olunur.⁷⁰ Bu da azərbaycanlı sülalələrinin, o cümlədən Qacarların ənənəvi siyasəti-hərbi işdə öz həmtayfalarına arxalanmaq siyasəti ilə izah olunurdu.⁷¹

Piyada, artilleriya kimi süvari dəstələri də əsasən İrake-Əcəmdə, Xorasanda təşkil edilirdi ki, burada da

böyük miqdarda türk (azərbaycanlı) əhali yaşayırdı. Belə ki, Həmədan, Qəzvin, Savə-Zərənd, Zəncan vilayət və mahallarında, eləcə də Xorasan əyalətində yaradılan hərbi hissələr çox zaman qaragözlü, əfşar, şahsevən, xələc, bayat, qacar, qaşqay və s. tayfaların (yaxud keçmiş tayfaların) üzvlərindən ibarət olurdu. M.Bamdad həmin cəhətə diqqət yetirərək yazır; "Qaragözlü tayfası... Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində İran ordusunun əhəmiyyətli hissəsini verirdi"⁷² Əlavə edək ki, Həmədan vilayətinin oturaq əhalisinin əsas hissəsi qaragözlülərdən ibarət idi.

XIX əsrin sonlarına doğru İranın kapitalist ölkələrindən asılı bir ölkəyə çevrilməsi ilə ordu ölkənin mustəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qoruyucusu kimi funksiyası və əhəmiyyətini itirmişdir. Buna görə də İran piyada polklarının sayı azalırdı və XIX əsrin axırına yaxın ölkədə İran müəllifi M.H.Yekrəngiyanın əqidəsinə görə cəmi 37 polk var idi.⁷³ Bunlardan 25-i Azərbaycanda, 12- si Mərkəzi İranda - İrake Əcemdə təşkil olunurdu.⁷⁴ İran müəlliflərinin məlumatını diqqətlə nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, 12 polkdan 6-sı Mərkəzi İran azərbaycanlılarından təşkil olunurdu. Beləliklə 37 polkdan 31-i Azərbaycan (türk) polku idi.

Nəsrəddin şah hakim sülalənin mənafeyinin qorunmasında döyüş qabiliyyətli hərbi hissəsinin əhəmiyyətini dərk edərək Rusiyanın rus zabitlərinin başçılığı ilə İranda kazak tipli hərbi hissə yaratmaq təklifini qəbul etmişdir. İranda 1879-cu ildə kazak briqadasının əsası belə qoyulmuşdu.

XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bu hərbi hissə iki polkdan: mühacir və yerli polklarından ibarət idi, özü də mühacir polkuna üstünlük verilirdi.⁷⁵ Mühacirlər Qafqazdan köçənlər yaxud vaxtilə köçmüşlərin xələfləri idilər.⁷⁶ M.H.Yekrəngiyan qeyd edirdi ki, Nəsrəddin şah mühacirlərə xüsusi ehtiram göstərirdi, ona görə də yeni hərbi hissəni ancaq onlardan təşkil etməyi qərara almışdı. ⁷⁷ Əgər müəlliflərdən birinin belə bir qeydini nəzərə alsaq ki, başlanğıcında briqada mühacirlərlə yanaşı mərkəzi İranda yaşayan Bağdadi şahsevənlərdən təşkil olunmuşdu,⁷⁸ onda aydındır ki, əvvəldə kazak hərbi hissəsi azərbaycanlılardan ibarət idi. Sonralar kazak briqadasının digər xalqların nümayəndələri hesabına genişlənməsinə baxmayaraq azərbaycanlılar onun tərkibində üstünlük təşkil edirdilər. "Zabitlərin çoxu və briqadanın aşağı rütbələrinin çoxu mühacirlərdən ibarət idi..."⁷⁹ Kazaklar əksərən Qafqazdan gələnlərdən ibarətdir.⁸⁰

Sırası azərbaycanlı əskərlərin vəziyyəti ağır olsa da, zabitlər içərisində Azərbaycan türklərinin üstünlüyü onlara müyyən maddi və mənəvi mənfəət gətirirdi, İran ordusunun təşkilat prinsiplərinə uyğun olaraq orduda azərbaycanlı zabitlər üstünlük təşkil edirdi. Bununla belə Azərbaycan azərbaycanlıları nadir hallarda Azərbaycan qoşununun komandanı təyin edilirdilər. Bunu 12-ci cədvəldən (Əlavə 1) aydın görmək olar. Göründüyü kimi 1830-cu ildən 1906-cı ilə kimi Azərbaycan qoşununa 15 nəfər komandirlik etmişlər, onlardan 4 nəfəri kürd, 8 nəfəri azərbaycanlı idi, 3 nəfərin milliyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. 8 nəfər azərbaycanlıdan ancaq 2 nəfəri Azərbaycandan idi.

Azərbaycan və İranın digər azərbaycanlılarının ölkənin sosial-siyasi strukturunda, hərbi təşkilatında yuxarıda təsvir edilən yeri azərbaycanlı ziyalıların da ölkənin mənəvi həyatında rolunu və yerini bir qədər

şerti mənada müəyyən edirdi. İranşünaslıqda qəbul olunmuş fikrə görə, azərbaycanlı və ilk növbədə Azərbaycandan olan ziyalılar və qacar ziyalıları ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayaraq Azərbaycanda və bütün İranda əhəmiyyətli təbəqə təşkil edirdilər. Yuxarıda deyilənlər İranda XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində milli münasibətlərin vəziyyətini başa düşməyə yaxından kömək edir.

3- XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlində İranda milli münasibətlərin özünə məxsus cəhətləri.

İranda milli münasibətlər, o cümlədən, ölkənin iki ən böyük etnik birlikləri olan azərbaycanlılarla farsların münasibəti, onlardan hər birinin cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi, hərbi, mədəni strukturunda yeri ilə müəyyən olunurdu. Ölkənin siyasi sisteminin əsas komponenti hakim Qacar sülaləsi idi. İranın həyatında azərbaycanlıların vəziyyətinin başqa bir xüsusiyyəti onların ölkənin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi, hakim sülalə və hakim təbəqələrin mənafeyini hərbi yolla müdafiə funksiyasını yerinə yetirmələri ilə bağlı idi. Cəmiyyətin həyatında farsların belə bir spesifik funksiya yerinə yetirməsi az gözə çarpırdı. Azərbaycanlılar tərəfindən cəmiyyətin həyatında bu iki mühüm funksiyayı yerinə yetirmək onlara farslara nisbətən daha böyük maddi və mənəvi üstünlüklər verirdi. Bununla yanaşı, qacarların Azərbaycandan uzaqda olmaları, onlarla azərbaycanlıların (Azərbaycan) daxili münasibətlərinə bir sıra ziddiyyətlər əlavə edirdi. Bu ziddiyyət müəyyən dərəcədə vəliəhdin Azərbaycana vali təyin edilməsi və Azərbaycanın canişinlik elan olunması ilə zəiflədilmişdi. Həm də vəliəhdin şah elan olunana qədər Azərbaycanda vali vəzifəsini yerinə yetirməsi onu sırf Qacar tayfasının nümayəndəsi olmaqdan müəyyən qədər uzaqlaşdırıb qacar-azərbaycanlı (Azərbaycan) hakim təbəqələrin nümayəndəsinə çevirirdi. Beləliklə, Qacar hakim sülaləsinə münasibət qacar- Azərbaycan hakim təbəqələrinə münasibət kimi təzahür edirdi. Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin bu cəhəti özünü əsasən Müzəffərəddin şahın (1896-1906)- hakimiyyət illərində göstərməyə başlamışdır.

Təbrizdə başına tac qoymuş Müzəffərəddin şah Tehrana əvvəla Azərbaycan tərəfindən tanınmış İran şahı kimi, ikincisi Azərbaycan (o cümlədən qacar) əyanlarının və Azərbaycan qoşununun müşayiəti ilə gəlmişdir.⁸¹ İşdə İran taxt-tacına Azərbaycan nümayəndəsi nail olmuşdu. Lakin, Azərbaycandan gedən şah əsas Azərbaycan əhalisindən təcrid olunur və Tehranda yerli fars və azərbaycanlı (və qacar) əyanlarının əhatəsinə düşürdü. Belə bir şəraitdə şah ənənəyə riayət edərək azərbaycanlılar və farslar arasında balans yaratmaq siyasəti yeridirdi. Paytaxta şahla bərabər gəlmiş azərbaycanlıların vəziyyəti və nüfuzu əsasən şahın iradəsindən və yerli əyanların nüfuzundan asılı olurdu. Ənənəvi yerli, paytaxt azərbaycanlı və fars əyanları Azərbaycandan şahla birlikdə gəlmiş yeni əyanlara qarşı mübarizədə öz təcrübələrinə, çoxsaylı köhnə əlaqələrinə və nəhayət öz nüfuz və iqtisadi qüdrətlərinə arxalanırdılar.⁸²

Beləliklə, Azərbaycandan yeni gələnlər Tehranda təkcə fars əyanlarının deyil həm də Tehranda müəyyən dərəcədə assimilyasiya olunmuş azərbaycanlı və qacar əyanlarının müqavimətinə rast gəlirdilər. Nəticədə

sinif daxili, daha doğrusu təbəqə daxili münaqişələr müəyyən mənada milli çalar kəsb edirdi. Hakim sülalənin Azərbaycan-qacar mənşəli olması sayəsində hakimiyyətə qarşı çevrilmiş hər hansı hərəkət anti-azərbaycan istiqaməti də kəsb edirdi.

Azərbaycan-fars milli münasibətlərində anti-azərbaycan cəhətinin üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi də İran ordusunun daha çox azərbaycanlılardan ibarət olması idi. Zorakılıq yaxud güc aləti olan ordu istər-istəməz .anti- azərbaycan əhval-ruhiyyəsini gücləndirirdi.

Bizim fikrimizcə, İranda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti hakim Qacar sülaləsinin mənşəyi və Azərbaycanla münasibəti ilə əlaqədar olan anti-azərbaycan əhval ruhiyyəsinin mövcud olması idi. Bunu dolayısı ilə farsların azərbaycanlıların milli xarakterinə verdikləri qiymət də təsdiq edir. Əgər xarici müşahidəçilər azərbaycanlıların xarakterinin öz qüvvəsinə inam, inadkarlıq,⁸³ igidlik, fəallıq ⁸⁴ və s. kimi müsbət cəhətlərini qeyd edirdilərsə, farslar, xarici və qismən azərbaycanlı müəlliflərin məlumatına görə-, inkişaf etməmə, ünsiyyətdən çəkinmə ⁸⁵ özünü idarə edə bilməmək, kütlük,⁸⁶ kobudluq, xəsislik, qonaq sevməzlik,⁸⁷ sadələvhlük ⁸⁸ və s. kimi mənfi cəhətlərini qeyd edirdilər. Aydındır ki, heç də bütün göstərilən mənfi cəhətlər azərbaycanlıların milli xarakterinə xas deyildir. Bu qəbil qiymətdə təkcə xarakterin milli xüsusiyyətləri deyil, həm də farsların azərbaycanlıların siyasi-hərbi hakimiyyətinə mənfi münasibəti və fars məmurlarının normal insan (müti, çoxsözlü, səbatsız və s.) haqqında təsəvvürləri əks olunmuşdur.

Bundan əlavə istər farsdilli, istərsə də xarici ədəbiyyatda azərbaycanlıların öz növbəsində farsların milli xarakterinin xüsusiyyətlərinə mənfi münasibəti qeyd edilməmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda meydana gələn kapitalist sosial komponentlər; burjuaziya, proletariat və intelligensiya, əsasən, azərbaycanlılardan səbəb idi. Azərbaycan xalqının nümayəndələri İran dövlətinin idarə sistemində, ölkə ziyalılarının tərkibində mühüm yer tuturdular.

Siyasi hakimiyyətin türk-qacar sülaləsi əlində, Hərbi qüvvənin əhəmiyyətli hissəsinin azərbaycanlıların əlində cəmlənməsi Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin anti- azərbaycan cəhətini müəyyən edirdi. Azərbaycanlıların təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütün İranın ictimai həyatının bütün sahələrində belə geniş surətdə iştirakı onlarda ümumdövlət, sosial-siyasi şüurun inkişafına şərait yaradırdı

Əlavə bir

1. Azərbaycan valiləri:

1828-1906: 14 nəfər,

Hamısı Qacar sülaləsindəndir.

1906-1933: 23 nəfər

Qacarlar - 5 nəfər;

azərbaycanlılar - 10 nəfər;

farslar 4 nəfər,

kürdlər - 1 nəfər,

milliyyəti məlum olmayan - 4 nəfər.

1933-cü ildə Azərbaycan əyalətə: *Qərbi Azərbaycan* və *Şərqi Azərbaycana* bölündü, lakin bəzi illər Azərbaycana bir nəfər vali təyin edilirdi.

1933-1946: Bütün Azərbaycanın valiləri: 6 nəfər, hamısı azərbaycanlı.

Şərqi Azərbaycanın valiləri: 4 nəfər;

farslar - 2 nəfər,

azərbaycanlı - 1 nəfər,

milliyyəti məlum olmayan - 1 nəfər.

2. Azərbaycanın pişkarları:

1828-1906: 21 nəfər;

qacarlar - 4 nəfər,

azərb - 2 nəfər

kürd - 3 nəfər,

fars - 11 nəfər,

milliyyəti naməlum - 1 nəfər

3. Azərbaycanın maliyyə idarəsinin rəisləri:

1847- 1906 14 (15) nəfər:

fars - 8 (9) nəfər,

milliyyəti naməlum - 6 nəfər.

1906-1929 6 nəfər:

qacar - 1 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

4. Azərbaycanın karküzarları:

1847-1906: 14 nəfər:

azərb - 8 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 5 nəfər.

1906- 1919 6 nəfər:

azərb - 2 nəfər

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

5. Azərbaycanın teleqraf rəisləri:

1865-1906 5 nəfər:

azərb - 2 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 2 nəfər.

1906-1930 2 nəfər:

azərb - 1 nəfər,

milliyəti məlum olmayan - 1 nəfər.

Azərbaycan vilayətlərinin qubernatorları:

6. Ərdəbil vilayəti:

1833- 1906 22 nəfər:

qacar - 8 nəfər,

azərb - 6 nəfər,

fars - 1 nəfər,

kürd - 1 (2) nəfər,

milliyyəti naməlum - 5 (6) nəfər.

7. Urmiya vilayəti:

1848-1906 17 nəfər:

qacar - 9 nəfər,

azərb - 3 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 4 nəfər. .

1906-1946 (1933-cü ildən Qərbi Azərbaycan) 24 nəfər:

qacar - 1 nəfər,

azərb - 12 nəfər,

fars - 4 nəfər,

kürd - 2 nəfər,

naməlum - 5 nəfər.

8. Xoy vilayəti:

1850-1906 19 nəfər:

qacar - 8 nəfər,

azərb - 6 nəfər,

milliyyəti naməlum - 5 nəfər.

1908-1919 - 10 nəfər:

azərb - 8 nəfər,

milliyyəti naməlum - 2 nəfər

9. Zəncan mahalı:

1848- 1906 18 nəfər:

qacar - 10 nəfər,

azərb - 3 nəfər,

kürd - 1 nəfər

milliyyəti naməlum - 4 nəfər,

1906-1921 7 nəfər:

qacar -3 nəfər,

azərb - 4 nəfər.

10. İran əyalət və vilayət -lərinin azərbaycanlı vali və qubernatorları

1840-1906 30 nəfər

11 - iri vilayət,

17 - orta və xırda vilayət.

1906-1925 9 nəfər:

6 - iri vilayət,

4-orta və xırda vilayət.

1925-1942 16 nəfər:

7 - iri vilayət,

7 - orta və xırda vilayət.

11. İran hökumətinin baş nazirləri və nazirləri:

baş nazirlər:

1834-1848 1 nəfər,

1925-1941 1 nəfər»

1941-1946 5 nəfər.

nəzirlər:

1834- 1906 22 nəfər,

1925-1941 12 nəfər,

1941-1946 6 nəfər.

12. Azərbaycan qoşununun rəisləri və komandirləri:

1830-1906 15 nəfər:

qacar - 4 nəfər,

azərb - 4 nəfər,

kürd - 4 nəfər,

milliyyəti naməlum - 3 nəfər.

1906-1925 10 nəfər:

qacar - 1 nəfər,

azərb - 5 nəfər,

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

1925-1945 8 nəfər:

azərb - 4 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 3 nəfər.

Bütün məlumatlar istifadə olunmuş ədəbiyyatdan götürülmüşdür

Əlavə iki

İran azərbaycanlılarının sayı (mülahizələr):

1885 - 2 mln;

1888 - 1 mln;

1896 - 2 mln;

1896 - 1 mln;

1902 - 1,7 mln (10-mln-dan);

1904 - 2 mln;

1909 - 1,7 mln;

1911 - 3 mln;

1923 - 22% (12 mln-dan);

1923 - 4 mln;

1936 - 26% (10-12 mln-dan);

1936 - 2,5 mln;

1941 - 4,5 (14,6 mln-dan);

1942 - 5 mln;

1949 - 1951 - 5 mln

184 845 (15,159 914-dən)

Məlumatlar aşağıdakılardan götürülmüşdür;

49, s.169;

64, s.202, 227;

65, s.45;

76, s.47;

78, s.26;

82, s.34- 36;

84, s.400;

91, s.39;

163, s.374;

198, s.79;

200, s.593;

201, s.

203; s.2;
224, 1923, №2, s.90;
233, 1911, №4, s.107.

Əlavə üç

Azərbaycan əhalisinin sayı (Zəncansız, mülahizələr):

1881 - 2 mln;
1899-1319 h. - 1,5, mln;
1902 - 1,4 mln;
1911 - 2 mln;
1917 - 2,5 mln;
1923 - 2,5 mln;
1931 - 2 mln;
1936 - 1,8 mln-dan çox;
1938-1939 - 4,5 mln;
1941 - 2,5 mln.

Məlumatlar aşağıdakılardan götürülmüşdür:

63, s.139;
64, s.226;
70, s.25;
76, s.136;
82, s.3;
95, s.3;
124, s.151;
125, s.658;
176, s.49,
233, 1911, №14.s. 429;
235, 29.12.1941.

Giriş

- 1- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт.дисс.автор. Баку 1949.
- 2- Хəндан С, Ədəbiyyatımızın dünəni və bugünü, Bakı, 1980. Uğur yolu, Bakı 1987.
- 3- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. М.1957, с.303
- 4- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. “Краткие сообщения Института Народов Азии“. 1964, №77, с.45-60
- 5- Иванов М.С. Иран- Национальные процессы в странах Ближнево и Среднево Востока- kitabında М., 1970 s. 86- 124
- 6- Orada, s. 118
- 7- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране -Национальные проблемы современного Востока кит. М.1977 с.88- 89.
- 8- Белова Н.К., Никитина В.Б. Ираи-Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX- начало XX) кит. М..1973, с.101-118
- 9- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране. Yaxın və Orta Şərqdə milli- azadlıq məsələləri -kit, B, 1985 s, 36-89
- 10- Orada, s 62- 84
- 11- Сənubi Azərbaycan tarixini oçerki (1828- 1917), Bakı, 1985, s. 214- 215
- 12- Richard W- Cottom- Nationalism in Iran. Pittsburg. 1967. P. 118- 133

Birinci fesil

- 1- Пучков Г,И, Этническая ситуация в Океании. М., 1983, с.147
- 2- Смирнов К. Персы. Тифлис. 1917, с.11.
- 3- Берар В. Персия и персидская смута. Fransızcadan tərcümə. СПб, 1912, с.116.
- 4- Богданов Л.Ф. Персия в его географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб, 1909, с.44.
- 5- Orada, s.47.
- 6- Yenə orada, s.9, Смирнов К., Göstərilən əsəri, s. 10-11.
- 7- Беляев Дм. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис 1906, с.50,53,54,56,57.
- 8- Ильенко И, Очерки Персии, СПб, 1902, с.47. Медведев А.И. Персы СПб, 1909, с.390;

تربیت، م ع. زاد و بوم، تبریز، 1319 قمری، ص 7

9- علیخان م.م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران، 1326. محمد حسین خان اعتماد السلطنه، کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری. همین مؤلف کتاب درالتیجان فی تاریخ بنی اشکان. 1310 قمری. سپهری م. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری. جلد 1. خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344.

10- دهقان احمد. سرزمین زردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخ رضائیه. تهران، 1348، صص 238- 239، 357-

- 11- احمد ع. م. تاريخ قديم آذربايجان. 1329، محمد حسن خان صنيع الدوله. كتاب مرآت البلدان ناصرى. 1877 (1256). جلد 1، نادر ميرزا تاريخ و جغرافياى دارالسلطنه تبريز. تهران 1351، تربيت محمد على. زاد و بوم تبريز، 1319 قمرى
- 12- نادر ميرزا Göstərilən əsəri
- 13- Azərbaycan türkcəsi kimi başa düşülməlidir, çünki nəzərə alınmalıdır ki, bütün göstərilən etnoqrafik qruplar öz dillərini türk dili adlandırırlar.- Elmi Redaktor.
- 14- Türk Yurdu. 1911, nömrə 14. S. 419
- 15- ناصرالدين شاه قاجار. سفرنامه عراق عجم (بلاد مركزى). تهران، 1362، ص. 58
- 16- - نادر ميرزا Göstərilən əsəri
- 17- Orada, s. 38
- 18- محمد حسين خلف تبريزى. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1. ص 24
- 19- ميرزا محمد كريم ابن مهديقى. برهان جامع. تبريز، 1317 قمرى، ص 17
- 20- Məhəmmədof. M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bki, 1982, sş38- 39
- 21- نامه دانشوران ناصرى. 1296 قمرى، جلد 1. ص 367
- 22- طالبوف عبدالرحيم. سفينه طالبى يا كتاب احمد. استانبول، 1312 قمرى، ص 9
- 23- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис 1905, с. 12,15,17,84,
- 24- Атрпет, Мамед-Али шах. Народное движение в краю Льва и Солнца, Александрополь, 1909, с.43; Атрпет, Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь. 1910, с.19,23,25,
- 25- Taqiyeva. Ş. . XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964;
- Демин А.И. Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития) М. 1977;
- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX - начале XX века. М., 1974
- 26- لمبتون ك. س. مالك و زارع در ايران. تهران 1339
- 27- Материалы по изучению Востока, Сиб. 1909, 1 buraxılış s.11.
- 28- Материалы, 1 buraxılış s.11.
- 29- Orada, s.57.
- 30- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.94-95.
- 31- دهقان احمد .. Göstərilən əsəri, s.62
- 32- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915, II бурax, с.453-454
- 33- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.121
- 34- Orada, s.124-125, 130-133
- 35- Yenə orada, s.60
- 36- Атрпет. Имамат. Страна поклеников имамов (персидское духовенство). Александрополь. 1909. с. 42
- 37- Атрпет. Имамат. Страна поклеников имамов (персидское духовенство). Александрополь. 1909. с. 42
- 38- Атрпет, Рахим-хан Сардар... с.13
- 39- Атрпет. Мамед-Али шах... с.15
- 40- Атрпет Mamed- Али шах... с.15
- 41- Богданов Л.Ф. Göstərilən əsəri, s.19
- 42-Материали, II buraxılış, s.480
- 43-(Филатов П.Ф.) Писема из Персии д-ра П.Ф. Филатова, Одесса, 1909, с.13
- 44- Беляев Д.М. Göstərilən əsəri, s. 76
- 45- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, СПб, 1912; III, buraxılış, с. 18,51,125

- 46- Сеидов Р.С. Иранская буржуазия... с.36.
- 47- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор.докт.дисс,Баку, 1975, с.3d
- 48- Материалы, 1 buraхılış, s, 11
- 49- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. تهران، 1327، ص. 186
- 50- Из тегеранского дневника полковника В.А.Косооговского М. 1960, с.8
- 51- Orada, s.13
- 51- ناصرالدین شاه قاجار .Göst əsəri, s. 82
- 53- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия... с.149
- 54- -Yenə orada, s.80
- 55- Yenə orada
- 56- Богданов Л.Ф, Göst. əsəri. S. 19
- 57- Сеидов Р.А. Göst. əsəri. s.150
- 58-Косоковский В.А. Göst. əsəri, s.141
- 59- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 3، ص. 299
- 60- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 5، ص. 21
- 61- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.222
- 62- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.81
- 63- Əlsultan Müzəffərəddin, Göst. əsəri. s.36
- 64- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.102
- 65- Аддуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX - начале XX в. Баку, 1963. с.213
- 66- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب المثر و الاثار. تهران، 1306 قمری، صص 29-33
- 67- Orada. s.31
- 68- نامه دانشوران ناصری. جلد 6، علاوه صص 31-36
- 69-Медведев А.И. Göst əsəri, s.421, 425
- 70-Бартолд В.В. Иран (исторический обзор) Ташкент, 1926, с.31
- 71-Иленко И. Göst. əsəri. s.137
- 72- بامداد م. شرح حال رجال ایران ... تهران، 1350، جلد 3، ص. 393
- 73- بیکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، 1333 (1954)، جلد 1، صص 81-82
- 74- Yenə orada.
- 75- کروزون ل. ج. ایران و قضیه ایران تهران، 1349 (1970)، ص 754
- 76- Момонтов Н.П., Göst. əsəri. s.91
- 77- بیکرنگیان م. ح. Göst. əsəri s. 93.
- 78- Смирнов К. Göst. əsəri. s..88
- 79- Мамонтов Н.П. Göst. əsəri. s..91
- 80- Смирнов К. Göst. əsəri. s..62-63
- 81- КосооговскиА В.А. Göst. əsəri. s..45
- 82- یغما. 1350 (1971) نمره 6، ص 364-368
- 83- کروزون ل. ج. Göst. əsəri s.667.
- 84- Медведев А.И. Göst. əsəri. s.457-458

85- Богданов Л.Ф. Göst. əsəri. s.18

86- Смириов К. Göst. əsəri. s,192

.Göst. əsəri s. 215 نادر میرزا -87

88- Mərağei . Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bəlası. Bakı, 1982, s. 159

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

1- آذربایجان ملی مجلسین و آذربایجان ملی حکومتینین قرار و قانونلاری مجموعەسی، یئرسیز، 1980، ص. 83

2- قیزیل صحیفه‌لر، (آذربایجان خلقینین ملی آزادلیق یولوندا مبارزەسی تاریخیندن)، ترتیب اندنلری: غلام محمدلی و قیلمان موساینف. تبریز، 1946، 1ج. ص. 471.

3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.

4- (Косоговский: В.А.) Из тегранского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.

5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.

6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.

7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.

8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.

9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.

10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с

11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.

12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.

13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.

14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.

15- قانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)

16- احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312 ص. 294 (İlsiz, yersiz)

17- . اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال-دموکراسی و کمونیستی ایران، تهران، 1979، 359، 3 cü cild s. ikinci nəşr,

19- کنگره دوم حزب کمونیست ایران. اورمیه، 1927، ص. 24

20- سالنامه آریان (یئرسیز)، 1945، 192ص. 192 (yersiz)

21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)

22- سالنامه پارس، 1318 23-179 230-23-179 2-ci hissə، s. (İlsiz, yersiz)

23- السلطان مظفر الدین شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری.ص. 255

24- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران)، تهران، 1983، ص. 232

25- جاھد ع. سالنامه پارس 1306 / 1307-1928 / 1929، تهران، 1930.

26- جاھد ع. سالنامه رسمي مملکت پارس، 1930-1309 s. 192 (ilsiz, yersiz)

27- جاھد ع. سالنامه پارس 1317/1357 s. 208-183 (ilsiz, yersiz)

ədəyyiat

28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.

29- Azərbaycan tarixi (Qısa oşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.

30- ابراهيمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.

31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.

32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.

33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.

34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.

35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، (yersiz) 148 s

36- Sadıq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.

37- Taqıyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.

38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.

39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.

40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.

41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.

42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.

43- Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.

44- Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.

45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 4-3، 424 ص.

46- Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,

47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.

48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - "Краткие сообщения Института народов Азии" 1964. №77, 45-60 с.

49- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.

50- Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.), Душанбе, 1966, 168 с.

51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.

- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54- Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 120-167 с.
- 62- Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63- Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64- Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68- Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - “Краткие сообщения Института народов Азии”. 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - ”Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук”, 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75- Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. ”Революционный Восток” 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китай): ”Политико- экономические очерки” Под ред. В.Петрина, М.

1936, 400 с.

- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материал по национально-колониальным проблемам". 1934, N25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Гомаш", Отчет иранского государственного общества "Гомаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.

103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.

104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.

- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، s 515 dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 595 birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 585 birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 544 üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 546 dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 410 beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، s. 503 ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، s. 369 (yersiz) 1 və 2 ci cild
- 114- دهقان علی. سرزمین پردشت. اوضاع طبیعی، سیسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، s. 166, 200, 154 ikinci cild
- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- یکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاویانپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهریور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن.ر 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 397 birinci hissə
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 400 ikinci hissə
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 451 üçüncü hissə
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک.س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، s. 370 birinci cild
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، s. 382 ikinci cild
- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران

- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درالنتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درالنتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درالنتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 63+154 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 69+159 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 68+138 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 70+152 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م.ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.
- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.
- 170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.
- 171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.

- 172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.
- 173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفریس، 1906، 151 ص.
- 174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.
- 175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.
- 176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.
- 177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.
- 178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.
- 179- صدارى حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.
- 180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.
- 181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.
- 182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)
- 183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلئی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.
- 184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.
- 185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.
- 186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.
- 187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.
- 188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.
- 189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.
- 190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.
- 191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.
- 192- شجعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)
- 193- Abdul Hadi Haiiri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress für Arabistik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.
- 194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.
- 195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.
- 196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.
- 197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.
- 198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.
- 199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.
- 200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.
- 201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.

204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakın çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.
- 208- Ибрагими И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.
- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мироззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

- 216- آذربایجان (بئرسیز)
- 217- آذربایجان (تبریز)
- 218- آینه (تهران)
- 219- Бакинский рабочий (Бақы)
- 220- وارلیق (تبریز)
- 221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)
- 222- دده قورقود (تبریز)
- 223- اطلاعات (تبریز)
- 224- ایرانشهر (برلین)
- 225- یغما (تهران)
- 226- یولداش (تهران)
- 227- کاوه (برلین)
- 228- کومونیست (باکی)
- 229- گنجینه فنون (تبریز)
- 230- پیکار (برلین)
- 231- سخن (تهران)
- 232- ترجمان (باغچه سرای)
- 233- تورک یوردو (استانبول)
- 234- فریاد (اورمیة)
- 235- شاهین (تبریز)
- 236- شفق سرخ (تهران)

İkinci fəsil

XX əsrin birinci rübündə İran azərbaycanlılarının milli şüurunun inkişaf xüsusiyyətləri.

1-Azərbaycanlıların millət kimi formalaşmasının ilkin mənəvi prosesləri, Azərbaycan ictimai fikrində millət anlayışı.

Yuxarıda deyildiyi kimi İranda kapitalizmin meydana gəlməsi ölkənin dünya kapitalist əmtəə dövriyyəsinə cəlb edilməsi ilə bağlı idi. Bu proses İranın ən zəngin və inkişaf etmiş əyaləti, öz coğrafi mövqeyinə görə ölkənin Rusiya və Avropa ilə bir başa təması təmin edən Azərbaycanda daha güclü sürətdə gedirdi. Kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda dəyişikliklər baş verməsinə - burjuaziya, proletariat, intelligensiyanın formalaşmasına səbəb olurdu ki, bu da öz növbəsində xalqın millətə çevrilməsinin əsas şərtidir...

Təzəcə formalaşmağa başlayan yeni Azərbaycan ziyalıları cəmiyyətin mənəvi həyatının burjuaziyanın tələblərinə uyğun sürətdə dəyişiklikləri uğrunda mübarizəyə daxil olmuşdur. Bu məqsədlə xaricdə qəzet və kitab nəşrinə başlanır, ölkədə siyasi və mədəni cəmiyyətlər, yeni tipli məktəblər təşkil etməyə cəhdlər göstərilirdi. Azərbaycanlıların həmin sahədə fəaliyyətinin bir çox cəhətləri maarifçilər, **1** maarif, **2** kitab nəşri, **3** mətbuat, **4** teatr **5** və s. haqqında yazan keçmiş sovet və İran müəlliflərinin əsərlərində olduqca geniş əks olunduğundan, biz burada Azərbaycanın mədəni inkişafının o hadisələrini nəzərdən keçirəcəyik ki, milli həyatın oyanmasına dəlalət edir, milli şüurun inkişafını sürətləndirirdi.

Mənəvi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmənin etnik dillə bağlı sahələri əhatə etdiyini nəzərə alaraq İranda, o cümlədən Azərbaycanda Azərbaycan dilinin funksional rolu haqqında qısa da olsa danışmaq zəruridir.

Azərbaycanda daxili və millətlərarası şifahi ünsiyyətin əsas vasitəsi Azərbaycan dili idi. Şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dili vəliəhd-valinin sarayında geniş işlənirdi, müəllimlərinin çoxunun nə ərəb, nə də fars dilini bilmədiyi məktəbxanalarda **6** axund ilə şagird arasında, ərəb və fars dilindəki fənlərin izahında əsas vasitə rolunu oynayırdı.

Azərbaycan dilinin tarixən inkişaf etmiş yazı ənənəsi, xüsusən dünyəvi və dini poeziyası var idi. Bu dildə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif sahələrdə əsərlər yazılmış və nəşr edilmişdir. Bizim fikrimizcə, əsas cəhət ondan ibarət idi ki, məktəbxanalarda tədris metod və prinsipləri, öyrənilən fənlər və kitablar (bunların arasında Azərbaycan dilində poetik toplulara da rast gəlinirdi) ərəb və fars dilində təhsil almış azərbaycanlıya öz ana dilində sərbəst sürətdə yazmaq və oxumaq imkanı verirdi. Bununla belə uzun tarixi ənənəyə uyğun olaraq elm, kargüzarlıq və s. sahələrdə fars dili işlədilir. Bir çox amillərin və xüsusən bu iki dilin daşıyıcılarının Azərbaycanda birbaşa kütləvi ünsiyyətinin olmaması sayəsində əyalətdə azərbaycanlıların cüzi bir hissəsi fars dilini mükəmməl bilirdi. Məsələnin bu cəhətini hələ XIX əsrin sonunda tanınmış ingilis şərqşünası E.Braun qeyd edərək yazmışdır ki, Azərbaycanda fars dilini bilənlər elə təsir bağışlayırlar ki, sanki bu dili məktəbdə ya da səyahət zamanı öyrənmişlər. **7** A. Mostovfinin belə bir qeydi ki, vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin bütün saray adamları azərbaycanca danışdırlar, **8** onu göstərir ki,

Azərbaycana dövlət xidmətinə gəlmiş və orada bir müddət qalan fars məmurları tezliklə iki dilli olurdular, buna görə də rəsmi dilin rolu daha az hiss olunurdu, çünki bu dil ancaq yazılı sahə ilə məhdudlaşdı. Ən əsası isə bu idi ki, fars dilini yazılı sahədə ilk növbədə azərbaycanlılar (ziyalılar, məmurlar) özləri işlədirdilər, buna görə də fars dilinin üstünlüyü farsların Azərbaycanda üstünlüyünün simvolu deyildi. İran ordusunun sırası və zabıt korpusunun təşkili prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan dili azərbaycanlı hərbi hissələrdə əsas şifahi ünsiyyət vasitəsi idi.

Fars dili azərbaycanlı hərbi hissələrdə başqa sahələrdə olduğu kimi yazılı sahəyə xidmət edirdi. Kazak briqadasında da şifahi sahədə Azərbaycan, yazılı sahədə fars dili işlənirdi. 9 Orduda Azərbaycan dilinin işlənməsi ölkənin müxtəlif rayonlarında Azərbaycan dilinin təsirini gücləndirir, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinin (xüsusən Azərbaycanda) yaxınlaşmasına xidmət edirdi.

Beləliklə, nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün İran üç dilli olmasa da iki dilli idi. Məhəmməd Həsən xan Etimad-os-Səltənə yazırdı: "Əlahəzrətləri çox vaxt fars və türk dillərində danışır və söhbət edir ki, bunlar da İran dövlətinin ümumi dilləridir."10

Yazılı dövlət dili kimi fars dili azərbaycandilli rayonlarda, Azərbaycan dili isə şifahi sahədə İranın müxtəlif rayonlarında (ilk növbədə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrdə) və həyatın müxtəlif sahələrində işlənirdi.

Ölkənin mədəni inkişafı Azərbaycan dilinin işlənmə sahələrinin genişlənməsi və intensivləşməsinə səbəb olurdu. Deyilənlər ilk növbədə kitab çapına aiddir. Məlum olduğu kimi, kitab çapı mənəvi istehsalın nəticələrinin mübadiləsini, mədəniyyətin demokratikləşməsini, geniş kütlələrin mədəniyyətə cəlb olunmasını sürətləndirir. İranda kitab nəşri 1818-ci ildə Təbrizdə meydana gəlmiş və XIX əsrin 40-cı illərindən sürətlə genişlənməyə başlamış və O.P.Şeqlovanın məlumatına görə Təbrizdə daim bir neçə kitab çapı çapxanası fəaliyyət göstərmişdir.11 Bu çapxanalarda əsasən fars, ərəb dillərində və az miqdarda Azərbaycan dilində kitab çap edilirdi. Bununla belə XIX əsrin II yarısında Azərbaycan dilində daş basması ilə çap edilmiş kitabların çoxu Təbrizin payına düşürdü. Təbrizdə çap edilən kitablar arasında əsas yeri çoxu dəfələrlə təkrarən nəşr edilən poeziya topluları tuturdu. Təbriz çapxanalarının məhsullarının çoxunu janr və mövzə məhdudluğu, köhnəlmiş üslubi formalar fərqləndirirdi. Azərbaycan dilində kitablar Tehranda da çap edilirdi.12

XIX əsrdə azərbaycanlılar tərəfindən yaradılan Azərbaycan dilli ədəbiyyat, xüsusən, poeziya, kapitalist ictimai münasibətlərinin inkişafı şəraitində cəmiyyətdə baş verən mənəvi əxlaqi dəyişiklikləri əks etdirir. Deyilənlər ilk növbədə Məhəmməd Baqır Xalxali (1830-1893), hacı Mehdi Şükuhi (1829-1893), Sərraf hacı Rizanın (1907- ?) yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Onlar öz realist əsərlərində müəyyən demokratizm və humanizm mövqeyindən insanlar arasındakı münasibətlərdə daha ədalətli, daha mütərəqqi prinsiplərin bərqərar olması uğrunda çıxış edirdilər. Bununla belə, onlar azərbaycanlıların sırf milli mənafeyindən çox uzaq idilər, buna görə də onların əsərlərində milli qayələri ədəbi (lirik yaxud epik) qəhrəmanın istəklərində, əhval-ruhiyyəsində, hissələrində əks olunan bütöv azərbaycanlı obrazı yoxdur. Qəhrəmanın hiss və həyəcanlarında əsas yeri sosial ədalətsizliyin, nizamsızlığın bilavasitə kökləri, cəmiyyətin insan ləyaqətini tapdalayan digər fəsadları tuturdu.

İnsan münasibətlərində ənənəvi normaların sındırılması və yeni formaların meydana gəlməsinin zəruriliyini dərk etmək ictimai həyatda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində mümkün idi.

Bu dəyişikliklər mütərəqqi qüvvələrin, yeni tipli xüsusi məktəblər təşkil etməklə təhsil işini dünyəvi yola çıxarmaq səylərində daha geniş dərəcədə əks olunurdu. İlk yeni tipli xüsusi məktəb 1887-ci ildə Azərbaycanda yeni maarifin banisi H.Rüşdiyyə tərəfindən təşkil olunmuşdu. Dərslərin təşkili və tədrisin aparılmasının Avropa metodikası ilə yaxından tanış olan H.Rüşdiyyə öz biliyini xalqın xeyrinə tətbiq

etmək qərarına gəldi, lakin cəmiyyətin mənəvi həyatını nəzarət altında saxlamağa çalışan ruhanilərin şiddətli müqavimətinə rast gəldi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, o, uşaqlara yeni usullarla dərs deməkdə davam edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maarifin inkişafının yeni və əsaslı mərhələsi üçün səciyyəvi cəhət ibtidai siniflər üçün Azərbaycan dilində ilk dərsliklərin meydana gəlməsi idi.

Beləki, 1893-cü ildə ibtidai siniflər üçün Mirzə Sadıq ibn Molla Əsəd Təbrizinin Azərbaycan dilində "Dəftərə ədəbiyyə" dərsliyi nəşr edilmişdir. Müəllif tədrisin məqsədini ədəbi dildə yazıb oxumaq verdişləri verməkdə görür, hər bir uşağa öz ana dilində sadədən mürəkkəbə metodu ilə təlim verməyi məsləhət görürdü. **13** Dərslik bir neçə müstəqil dərsliyi əvəz edərək bir sıra fənlərdən müxtəlif məlumatlarla zəngin idi. Lakin bu dərslikdə təlimin ilk dəfə H. Ruşdiyyə tərəfindən onun "Vətən dili" (1894) dərsliyində tətbiq edilən və çox qısa müddətdə ana dilində oxu və yazı verdişlərinə sahib olmaq imkanı verən səs metodu öz əksini tapmamışdır.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq azərbaycanlı uşaqlar öz dilində savad almağa başladılar. Bu həmin regionda Azərbaycan yazılı dilinin funksional rolunun genişlənməsi, üslubu zənginləşməsi demək idi. Belə ki, "Dəftərə ədəbiyyə" dərsliyi məktəbxana (ruhani ibtidai) ilə yeni tipli məktəblər arasında keçid mərhələsi təşkil edən məhəllə məktəblərində geniş istifadə olunurdu.

A. Abdullayevin yazdığına görə, "Vətən dili" dərsliyi "qısa müddətdə Cənubi Azərbaycanın hər tərəfinə yayıldı". **14**

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu, Azərbaycanda Azərbaycan dilində tədrisə keçidin başlanğıcı idi, ona görə də ancaq tədrisin birinci ili Azərbaycan dilində aparılırdı. Məsələnin bu cəhətini cənubi azərbaycanlı müəlliflər xüsusi qeyd etmişlər. **15** Maraqlıdır ki, 1897-ci ildə Tehrana köçməyə məcbur olan H. Ruşdiyyə paytaxtda ilk yeni tipli xüsusi məktəb təşkil etmiş və burada həmçinin öz "Vətən dili" kitabını da tədris etmişdir. **16**

Lakin heç də müəllimlərin (çoxu eyni zamanda məktəblərin sahibi idi) hamısı əlifbanı ana dilində öyrənməyin mütərəqqiliyi ideyasını dərk etmirdi. Onlardan bəziləri nəinki yeni üsul və dərsliklərə keçmədilər, hətta fars dilini mümkün qədər tez öyrənmək üçün şagirdlərə məktəbdə ana dilində ünsiyyət saxlamağı belə qadağan etməyə çalışırdılar. **17**

Ruhanilərin müqavimətinə baxmayaraq, yeni tipli məktəblərin sayı (1905-1911-ci il inqilabına qədər Təbrizdə 15 belə məktəb var idi)- artırdı, bu da öz növbəsində məktəb proqramının unifikasiyasını, müəllimlərin səylərinin əlaqələndirilməsini tələb edirdi. Həmin məsələlərin həlli yolunda 1899-1900 (1318)-çü ildə əsasən məktəb müdirlərindən ibarət olan Azərbaycan maarif əncüməni təşkil edildi, tədrisin təqribi proqramı: hesab, həndəsə, ərəb dili, quran, coğrafiya, tarix və s. fənləri əhatə edən fənlərin siyahısı tərtib edildi. **18** Maarif sahəsində heç bir dövlət nəzarəti olmayan şəraitdə məktəbdə tədrisin bütün cəhətləri məktəb müdirləri və müəllimlərdən, həmçinin təklifləri hüquqi və qanuni qüvvəyə malik olmayan Maarif Əncümənindən asılı idi.

Digər tərəfdən, məktəb maarif sahəsində hər cür yeniliyə müqavimət göstərən ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi. Lakin bütün maneələrə baxmayaraq yeni tipli məktəblər tədricən yaşamaq hüququ əldə edirdilər. Beləliklə, Azərbaycan milli ziyalıları Azərbaycan maarifinin müasirləşməsi yolunda çox mühüm addım atmış oldu. Həm ziyalıları, həm də mütərəqqi təbəqələri ilk növbədə məktəb və maarifi inkişaf etməkdə olan burjuaziyanın tələbatına uyğunlaşdırmaq məsələləri məşğul edirdi. Buna görə də məktəb təhsilini dünyəvi rəlsələr üzərinə keçirmək, yazı və oxunun ilkin verdişlərinə tez yiyələnmək üçün əlifbanı ana dilində öyrənmək zəruri idi.

Beləliklə, Azərbaycan dili maarif sisteminə daxil olmuş, onun inkişafı və funksiyalarının genişlənməsi üçün imkan yaranmışdı. Bütün bunlar Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsində milli şüurun oyandığını göstərirdi. Bu məsələ ilə bağlı onu demək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin maarif sisteminə daxil olması təkcə milli şüurun vəziyyətini səciyyələndirmir, həm də mütərəqqi azərbaycanlı təbəqələrin realist, mədəni, burjua şüurunun səviyyəsini əks etdirirdi. Bunu azərbaycanlıların mətbuat sahəsində fəaliyyəti də təsdiq edirdi. Azərbaycanlıların fars dilində mühacir qəzetləri nəşrində göstərdikləri fəallıq barədə məlum fikirləri təkrar etməyə ehtiyac yoxdur.¹⁹

Bizi ilk növbədə İranda azərbaycandilli mətbuat maraqlandırır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, azərbaycanlıların Türkiyədə türkçə, Şimali Azərbaycan və Zaqafqaziyada azərbaycanca və Krımda krım-tatar dilində nəşr edilən qəzet və jurnalları oxumaq imkanları var idi.²⁰

Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, azərbaycanlılar Rusiyanın ilk türk qəzeti “Əkinçi” (1875-1877) qəzetini nəinki oxuyur, həm də onunla fəal surətdə əməkdaşlıq edirdilər.²¹

“Tərcüman” (1883-1917) qəzetində dərc edilmiş bir məktubdan məlum olur ki, İranda həmin qəzeti də alıb oxuyurdular. Məktubda o cümlədən deyilir: “Tərcüman”ı bilənlər burada da (Tehranda - V.M.)- vardır, lakin azdır” ”...Tərcüman”ı cəlb edənlər əsasən Azərbaycan tüccarlarıdır ki, bunlar atəşli-atəşli bəndlərinizi məhəlli dostlarına tərcümə etməkdən geri durmayırlar. Ümidvarız ki, Təbrizdə olduğu kimi tədrisən Tehranda dəxi olduqca yol bulacaqdır”.²²

Beləliklə, azərbaycanlılar nəinki öz dilində və qohum dillərdə qəzet oxumaq, həm də onlar mətbuat vasitəsi ilə yeni, mütərəqqi ideyaları mənimsəmək, inkişaf etməkdə olan rəngarəng dünya ilə ünsiyyət yaratmaq imkanına malik idilər.

Bununla belə Təbrizdə fars dilində qəzetlərin XIX əsrin ortalarından nəşr edilməsinə baxmayaraq 1905-ci ilə qədər Azərbaycanda Azərbaycan dilində mətbuat orqanı çap edilməmişdir. Halbuki inqilabdan əvvəl burada bu və ya digər illərdə, dövlət və ayrı-ayrı cəmiyyət və şəxslər tərəfindən 20-ə qədər qəzet və jurnal nəşr edilmişdir.

Göründüyü kimi cəmiyyətin həyatında baş verən kapitalistcəsinə dəyişikliklər Azərbaycan azərbaycanlılarının mədəni həyatını daha geniş əhatə etmişdi.

Azərbaycanlıların mədəni fəaliyyətlərində burjua ictimai münasibətlərinin möhkəmlənməsi və inkişafına yönəlmiş fəaliyyətin məzmunu aparıcı rol oynayırdı. Azərbaycan xalqının mədəni inkişafı Azərbaycan dilini də əhatə edirdi, onun yazılı işlənmə sahələrinin genişlənməsinə yardım edirdi. Bütün bunlar azərbaycanlıların xalq mərhələsindən millət mərhələsinə keçidin ilkin təzahürləri idi, hərçənd bu dövrdə Azərbaycan ictimai fikrində bir müstəqil sosial-etnik orqanizm kimi təsəvvür edilən Azərbaycan milləti ideyası mövcud deyildi.

“Millət” istilahının uzun tarixi var və şərq xalqlarının sözlüyündə islam dininin meydana gəlməsi ilə həm dini, həm də dini birlikləri bildirən bir söz kimi ²³ möhkəmlənməyə başlamışdır. Lakin XIX əsrin ortalarından bu terminin işlənməsində həm Avropa ictimai fikrinin, həm də İranda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə iranlıların dünya görüşündə gedən dəyişiklikləri əks etdirən yeniliklər meydana gəlmişdir. XIX əsrin II- yarısında ”millət” termini təkcə dini birliyi deyil, həm də müstəqil ölkələrin əhalisini, ümumiyyətlə bu və ya digər əlamətə görə seçilən istənilən sosial birliyi bildirirdi.²⁴

“Millət” istilahı Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən də eyni mənada işlənirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan maarifçilərinin, xüsusən Zeynalabidin Marağai (1837-1910) və Əbdürrəhim Talıbovun (1834-1911) yaradıcılığı olduqca geniş öyrənilmişdir. Lakin, Azərbaycan maarifçilərinin azərbaycanlıların

milli oyanışına, milli mənafeyinə, İranda milli münasibətlərə münasibətləri tədqiqatçıların. diqqətindən kənarda qalmışdır.

Məsələn, Ə.Talibov yazırdı: "Biz bir ölkənin (bələd) sakinlərini camaat, bir dövlət tərəfindən birləşdirilən bir neçə ölkənin əhalisini isə millət adlandırırıq".²⁵ Buradan görünür ki, İranın əhalisi, İran cəmiyyəti millət, Azərbaycan əhalisi isə camaat təşkil edirdi. Bu termin istənilən dövlətin əhalisi üçün də doğru idi. Burada Avropa ictimai fikri ruhunda millətin əsas əlaməti kimi dövlət çıxış edirdi. Lakin Azərbaycan maarifçiləri millət termininin işlənilməsində heç də həmişə qeyd edilən meyarı gözləməmişdilər. Həmin termin digər təyin edici sözlərlə dini birliyi (müsəlman, yaxud islam milləti), etniki birliyi (tatar milləti) inzibati, ərazi birliyini (Xorasan milləti) və s. də ifadə edirdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, onların millətin həyatının və varlığının müxtəlif şərtləri, həm İran cəmiyyətinin, həm də bütövlükdə bəşər cəmiyyətinin etno-milləti strukturu haqqında müəyyən təsəvvürləri var idi. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: milliyət, qovmiyyət, milli, ana dili, qövüm, tayfa, milli şuur və s. Qeyd edilən terminlər göstərir ki, Azərbaycan maarifçiləri "millət" məfhumu altında təkcə hər hansı dövlətin əhalisini (yaxud siyasi milləti) deyil, həm də etnik birliyi başa düşürdülər, hərçənd xalq və milləti etnik birliyi inkişafının iki mərhələsi kimi fərqləndirmirdilər. Deyilənlər ancaq maarifçilər üçün yox, həm də bütövlükdə ziyalıların çoxu üçün xarakterik idi. Bu cəhətdən M.Ə.Tərbiyyətin "Zadobum" əsəri çox səciyyəvidir. Əsər müəllifə məlum olan Avropa işləri əsasında tərtib edilib, etnoqrafiya, bəşər cəmiyyətinin vahid mənşəyi, onun müasir metaetnik birlikləri haqqında bir sıra məlumatı əhatə edir. Müəllif ari xalqları ailəsi, onların mənşəyi, eyni kökdən ayrılmalrı ətrafında geniş bəhs açır. Müəllif qeyd edir ki, arilər qədimdə oxşar antropoloji cizgilərə malik, din, ənənə, dil birliyi olan vahid millət təşkil edirdi. Daha sonra müəllif ari xalqları ailəsinin tərkib hissəsi kimi İranın əhalisinin təsvirini verir. O, ölkə və əhali haqqında məlum coğrafi və statistik məlumatları qeyd edir, əhalinin dini quruluşunu sayı ilə birlikdə göstərir, lakin onun real etnolingvistik strukturunun üstündən sükütlə keçir.²⁶ Başqa sözlə o, İranda vahid dili, adət-ənənələri, mənşə birliyi olan Azərbaycan (türk) etnik birliyinin mövcudluğunu inkar edir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ziyalıları İranın əhalisini vahid millət kimi qəbul edərək azərbaycanlıları ayrıca, müstəqil etnik birlik kimi ayırmırdılar, Hərçənd maarifçilərin və digər müəlliflərin əsərlərində qeyd edilən müxtəlif xarakterli məlumat, təsvirlər və s. əsasında İran cəmiyyətinin etnomilləti quruluşu, İran azərbaycanlıları haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkün idi. Məsələn bu əsərlərdə qeyd edilir ki, İranda türklər, bir sıra türk tayfaları yaşayırlar, azərbaycanlılar türkdürlər, onların öz dili var və s.

Beləliklə, Azərbaycanda baş verən və cəmiyyətin feodalizm formasından kapitalizmə keçid dövrü, deməli xalqın millət formasına keçidi üçün səciyyəvi olan sosial- iqtisadi, mədəni dəyişikliklərə, Azərbaycan etnik birliyinin müstəqil surətdə öz müstəqil dili, ənənələri, ərazisi, inkişaf etmiş etno-vətənpərvərlik (adi səviyyədə olsa da) şüuru, deməli ilk növbədə özünü saxlama və inkişafdan ibarət öz milli mənafeyi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları müəyyən səbəblər üzündən İran cəmiyyətinin həmin cəhətlərini dərk etmək səviyyəsinə yüksələ və Azərbaycan etnik birliyinin ideal modelini yarada bilməmişlər. Buna görə də azərbaycanlıların təsəvvüründə eyni dövlətə və dilə, eyni xarici və daxili problemlərə malik vahid İran cəmiyyəti ya da milləti ideyası mövcud idi ki, bu da İranda mövcud olan etno-sosial gerçəkliyə uyğun deyildi. Başqa sözlə, azərbaycanlıların şüurunda xalq mərhələsindən millət mərhələsinə keçid dövrünə qədəm qoymuş Azərbaycan etniki birliyinin bütöv inikası mövcud deyildi.

2-1905-1911-ci illər İran inqilabı və azərbaycanlıların milli şüurunun xüsusiyyətləri

İranda daxili sosial-siyasi ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi və xarici asılılığın güclənməsi elmi ədəbiyyatda kifayət qədər hər tərəfli tədqiq edilmiş 1905-1911 -ci illər inqilabının **27** baş verməsinə səbəb oldu.

Biz qısa olaraq, azərbaycanlıların inqilabi və əksinqilabi hadisələrdə iştirakı, inqilabın azərbaycanlıların cəmiyyətin ictimai-siyasi sistemində vəziyyətinə, azərbaycanlıların milli təşəkkülünə və milli şüurunun formalaşmasına təsiri ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirməyə səy edəcəyik.

İnqilabi hadisələr Azərbaycanda 1906-cı ilin payızında, şahın məclisə seçkilər haqqında qanunu imza etməkdən imtina etməsi xəbərinin Təbrizə çatmasından sonra və Azərbaycanın valisi vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzənin əyalətdə İran məclisinə seçkilərə mane olmaq cəhdləri ilə bağlı olaraq başladı. Həmin dövrdə zəhmətkeşlərin, orta təbəqələrin siyasiləşməsi güclənmiş, onlar Təbrizdə Gizli mərkəz (Mərkəze qeybi) adı altında sosial-demokrat qrupu və Qafqazda Sosial-demokrat partiyası (İctimaiyyəne amiyun) təşkil etmişdilər. Təbrizdə həmin seçkilərə nəzarət etmək üçün əncümən təşkil edildi, lakin tezliklə həmin əncümən əyalətdə qeyri-rəsmi ali hakimiyyət orqanına çevrildi. Azərbaycan valisinin atasının xəstəliyi ilə bağlı olaraq Tehrana getməsi (1906) və onun ölümündən sonra şah elan edilməsindən (1907) sonra valisiz qalmış əyalətdə əncümən yeganə real siyasi hakimiyyət orqanına çevrildi.

1906-cı ilin payızından 1907-ci ilin fevralına kimi, yəni Azərbaycan deputatlarının Tehrana gəlmələrinə qədərki dövrdə azərbaycanlılar Gizli mərkəz və Əncümənin rəhbərliyi ilə inqilabın ən fəal müdafiəçiləri idilər.

Azərbaycan deputatlarının (12 nəfərdən 7-si, 2 nəfər Tehrandadır) Tehrana gəlişi, xüsusən paytaxtda, inqilabi qüvvələrin fəaliyyətinə yeni impuls verdi. Azərbaycan deputatlarının təşəbbüsü ilə məclis şaha və hökumətə 7 maddədən ibarət tələb irəli sürdü. Bu tələblər ruhanilərin məclisin işinə təsirini zəiflətməyə, konstitusiyayın ictimai münasibətləri tənzimləyəcək yeni maddələrinin qəbul edilməsinə, əncümənlər haqqında qanun qəbul edilməsinə yönəlmişdi. Beləliklə, Məşrutə (Kopstitusiya) hərəkatı yeni mübarizə mərhələsinə qədəm qoymuşdur, Bu mərhələdə inqilabi hərəkatın daha radikal komponentləri azərbaycanlılarla: **28** Azərbaycan azərbaycanlıları, Azərbaycan deputatları və Tehrandakı azərbaycanlılar əncüməni ilə təmsil olunmuşdu. Paytaxtda azərbaycanlı inqilabçılar öz güclərinə görə irticaçı qüvvələrdən zəif idilər, lakin onlar əyalətin güclü siyasi və mənəvi yardımına arxalanırdılar. Bununla belə Tehranın azərbaycanlı inqilabçılarının əsas inqilabi bazadan - Azərbaycandan uzaq olmaları 1908-ci ildə əksinqilabi çevriliş edərək məclisi buraxa bilən İran irticaçılarına müvəqqəti uğur qazanmağa imkan verdi. Azərbaycanlıların ümumiyyətlə inqilabi hadisələrdə iştirakından danışıarkən onu da qeyd etmək çox vacibdir ki, irticaçı cəbhədə də azərbaycanlılar aparıcı komponent təşkil edirdilər. Bunlar əsasən azərbaycanlı saray əyanları və yaxınları ilə birlikdə Azərbaycan-qacar şahı, **29** məclisdə ən monarxist ünsürlər azərbaycanlı Səəd-od-Dövlə və qacar Ehtişam-od-Dövlə, əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunmuş və başında şah qvardiyasının rəisi və saray naziri azərbaycanlı Əmir Bahadır Cəng duran şah qoşunu, tərkibində əksəriyyəti (xüsusən, zabitlərin) azərbaycanlılar olan kazak briqadası və s. ibarət idi. Buna görə də deyə bilərik ki, paytaxtda müəyyən mənada Azərbaycan irticası əsas inqilabi bazadan uzaq düşmüş azərbaycanlı inqilabçılara qalib gəldi. Məlum olduğu kimi Tehrandakı məclisin qoğulmasından sonra inqilab mərkəzi Azərbaycana keçdi və Azərbaycan irticaçı qüvvələrin əyalət əncümənini dağıtmaq cəhdinə silahlı üsyanla cavab verdi. Bu silahlı üsyan 9 ay davam etdi. Azərbaycanda inqilab İran irticaçıların yardımına və Azərbaycan irticaçıların Azərbaycan inqilabçıları ilə mübarizəsi kimi təzahür etmişdir. Əyalətdə irticaçı qüvvələrin birləşdirilməsində azərbaycanlı feodal və xanlar Səməd xan Şucauddövlə, Şuca Hizam, İqbal-os-Səltənə, Rəhimxan Sərdar, Ehtişam Liqvani və s. aparıcı rol oynayırdılar. Onların hərbi qüvvələri qaradağlılar, şahsevənlər, makılılar, Maku kürdlərindən, Təbrizin Dəvəçi məhəlləsinin sakinlərindən ibarət

idi. İnqilabçılara qarşı döyüşən hökumət hərbi hissələri bəxtiyarilər, kəlxurlar, kakavəndlər, püştkühləri, Qəzvin və Xəmsənin piyada hissələrini, kazakları və s. əhatə edirdi. Məlum olduğu kimi Qəzvin və Xəmsənin piyada hissələri əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. Beləliklə, azərbaycanlılar İranda və Azərbaycanda inqilabi hadisələrdə həm inqilabçıların tərəfində, **30** həm də əks-inqilabçıların tərəfində fəal surətdə iştirak etmiş, bu hadisələrin gedişinə güclü təsir göstərmişlər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İran inqilabi digər hadisələrdən əlavə, müəyyən mənada və dərəcədə Azərbaycan milləti daxilində sosial-siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Hər halda inqilabın gedişi və xarakteri məhz həmin ziddiyyətlərin kəskinliyi, geniş Azərbaycan kütlələrinin siyasi fəallığı və şüurluluğu ilə müəyyən olunmuşdur. Burada İran cəmiyyətinin və İran cəmiyyətinin bütün sahələrində aparıcı rol oynayan Azərbaycan xalqının qabaqkı inkişafının xüsusiyyətləri daha aydın üzə çıxmışdır. Azərbaycanlıların həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də regionun mənafeyi uğrunda inqilabi mübarizəsinin qeyd edilən xüsusiyyətləri Azərbaycan millətinin Azərbaycan çərçivəsində konsolidasiyasına - birləşməsinə müəyyən sürətləndirici təsir göstərirdi. Azərbaycan xalqının mütərəqqi təbəqələri Azərbaycanda və İranın digər rayonlarında (ilk növbədə Azərbaycandan olanlar), həmçinin xaricdə olan azərbaycanlılar Konstitusiya-Əsas qanun, Əsas qanuna Əlavələrin qəbulu və xüsusən, məclis tərəfindən əyalət əncüməninin tanınması və onun faktiki funksiyalarının qanuniləşdirilməsi uğrunda mübarizədə vahid cəbhədə çıxış edirdilər.**31** Azərbaycanlıların belə bir yekdilliyi nəticəsində, tezliklə onların tələbərinin hamısı qəbul olunub təmin olundu. Bizim mövzumuz baxımından bu tələblərin ən mühümü əncümənlər haqqında qanunun qəbul edilməsi tələbi idi. 1907-ci ildə həmin qanun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan əyalət əncüməni inqilab tərəfindən yaradılmış yeni, burjua-demokratik hakimiyyət orqanı kimi tanındı. Əncümənlər haqqında qanunda əncümənlər vali və hakimlər yanında əsasən məşvərətçi orqan kimi qeyd edilsə də,**32** Azərbaycan əyalət əncüməni 1906-1909-cu illər ərzində əyalətdə yerli özünü idarənin yeganə tam səlahiyyətli orqanı idi.

Təbrizdə üsyan günlərində (1908-1909) Əyalət əncüməni Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı **33** idi. Əncümən Tehranda azərbaycanlılar əncüməni (1908-ci il iyunun 23-nə, həmin əncümən də dağılana kimi), azərbaycanlılar tərəfindən İstanbulda təşkil edilmiş Səadət əncüməni ilə yaxın əlaqə saxlayır, məclisdə Azərbaycan deputatlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi.

Başqa sözlə, Əncümən təkcə Azərbaycanın deyil həm də azərbaycanlıların aşkar (leqal) siyasi mərkəzi idi.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən təsdiq etmək olar ki, qeyd edilmiş Əncümən azərbaycanlıların milli-siyasi formalaşma mərhələsinə qədəm qoyduğunu göstərirdi.

Bu illərdə azərbaycanlılar müstəqillik, ayrılma və muxtariyyət ideyası irəli sürmüşdülər, hərçənd belə ideya mövcud idi,**34** lakin həyata keçirilməsi mümkün olmayan ideya hesab edilirdi.**35** Təbriz üsyanının yatırılmasından sonra Azərbaycan feodal-mülkədar dairələri Azərbaycanda öz hökmranlığını faktiki olaraq bərpa etmiş, daxili milli ziddiyyətlər yenidən ön plana çıxmışdı. Nəticədə azərbaycanlıların milli birliyi zəifləmiş, 1911-ci ildə İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra, onlar öz burjua hakimiyyət orqanından- Azərbaycan əyalət əncümənindən məhrum olmuş, deməli, millətin siyasi formalaşması zorakılıqla dayandırılmış oldu.

İran inqilabı azərbaycanlıların həyatının digər cəhətlərini, onların İranın ictimai-siyasi sistemində, ölkənin mədəni həyatında rolunu da aşkar etdi. Məclisin meydana gəlməsi ilə azərbaycanlılar öz deputatlarının şəxsində İran cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatına təsir etmək üçün əlavə vasitə əldə etmiş oldular. Məsələn, ali qanunvericilik orqanının işində iştirak etmək Azərbaycan varlı təbəqələrinin əlində, özlərinin mənafeyini təmin etmək üçün etibarlı zəmanət idi. Azərbaycanlıların məclisin fəaliyyətində iştirakı

bir sıra cəhətlərlə səciyyələnirdi.

Azərbaycanlılar məclisdə iki qrup vasitəsilə təmsil olunmuşdular: Azərbaycan deputatları və İranın azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı rayonlarından olan azərbaycanlı deputatları. Belə ki, İranın birinci məclisinə (1906-1908- ci illər, üç digər iri əyalət (Xorasan, Fars, İsfahan) kimi Azərbaycana da cəmi 12 deputat yeri ayrılmışdı, təkcə 60 yer ayrılmış paytaxt-Tehran istisna təşkil edirdi. Lakin birinci məclisə qacarlar nəzərə alınmadan 20 nəfərə qədər azərbaycanlı deputat seçilmişdir.

Aşağıda ölkənin digər rayonlarından deputat seçilmiş azərbaycanlıların tam olmayan siyahısı verilir:

1. Fətulla Xai Bəydilli - Qum
2. hacı Məhəmməd İsmayıl Təbrizi - Tehran
3. Mirzə İsmayıl xan - Ərak
4. Mirzə İbrahim xan Həkim-ol-Mülk - Tehran
5. Şeyx İbrahim Zəncani - Zəncan
6. hacı Mirzə Əli ağa Türk - Xorasan
7. Dəbir Söhrabi – Tehran **36**

Bu siyahıya Həmədan, Qəzvin, Xorasan, Tehran, Sava-Zərənd və b. yerlərdən seçilmiş bir neçə deputatın adını da əlavə etmək olar.

Seçkilər haqqında ikinci qanun (1908) vilayət və əyalətlərin əhalinin sayından asılı olaraq proporsional təmsil olunma prinsipini müəyyən etdi. Bu qanuna görə Azərbaycan məclisdə ən çox deputat yeri - 21 (1 yer Azərbaycandakı ermənilər üçün nəzərdə tutulmuşdu) aldı, Tehran 60 yer əvəzinə 15, Xorasan - 12 yer aldı.

Əslində, yuxarıda göstərilən səbəbə görə məclisə daha çox azərbaycanlı deputat seçilmişdir. Aşağıda İranın digər rayonlarından deputat seçilmiş azərbaycanlıların siyahısı verilir:

1. Hüseyn Səmi Ədib-os-Səltənə - Rəşt
2. Mirzə Qasım xan Sür İsrail - Nişabur
3. Şeyx Əli Müctəhid Əbülverdi - Şiraz
4. Seyid Hüseyn Ərdəbili - Xorasan
5. Hacı Mirzə Yəhya İmam Cümə - Tehran
6. Şeyx İbrahim Zəncani - Məlayer
7. Hacı Böyük xan İsmayıl xan Mühacir oğlu - Xünsar və Qolpayeqan
8. Əbülqasım Mirzə Təbrizi - Kermanşah
9. Əbülhəsən Mirzə Təbrizi - Mazandaran.**37**

Bu siyahıya da bir neçə azərbaycanlı deputatın adını əlavə etmək olar.

İkinci seçki qanununa görə meclisə 136 deputat seçilməli idi. Azərbaycanlı deputatlar deputatların 22% qədərini təşkil edirdi. Azərbaycanlılar əhalinin 30%-ə qədərini təşkil edirdilər, bu halda onlar məclisdə demək olar ki, qeyri-bərabər təmsil olunmuş olurlar.

Bundan başqa bu illərdə azərbaycanlı nazirlərin də sayı çoxaldı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi onlar yenə də müxtəlif vilayət və əyalətlərə vali və hakim təyin edilirdilər. Azərbaycanlıların məclisdə və idarə sistemində nisbətən geniş təmsil olunmaları onların İran cəmiyyətində tutduqları siyasi - ictimai mövqe və oynadıqları fəal rolları ilə izah oluna bilər.

Beləliklə 1905-1911-ci illər İran inqıabı azərbaycanlıların yuxarı dairələrinə həm özlərinin sinfi, regional, həm də İran dövlətinin ümumi mənafeyini qorumaq üçün yeni imkan vermiş oldu.

İnqılab illərində Azərbaycan və azərbaycanlıların mədəni inkişafı üçün də əlverişli şərait yarandı. Lakin azərbaycanlıların əsas etibarını ilə etnik deyil, sosial birlik kimi hərəkət etmələri sayəsində, vilayətin mədəni inkişafı və azərbaycanlıların bu sahədə fəaliyyəti üçün bir sıra xüsusiyyətlər xarakterik idi ki, bu da Azərbaycan dilinə münasibətdə daha aydın özünü göstərmişdir.

Beləliklə, 1906-cı ilin dekabr ayının 30-da Müzzəffərəddin şah tərəfindən imzalanan Əsas qanunda dövlət dili haqqında maddə yox idi. Bununla belə məclis deputatının statusunu müəyyən edən 4-cü maddəyə əsasən deputatın fars dilində savadı (oxuyub yazmağı bacarmalı) olmalı idi. Bundan əlavə Əyalət və Vilayət əncümənləri haqqında qanunun 9-cu maddəsinə görə Əncümənə üzv seçilən şəxslərin də farsca savadı olmalı idi. Bu faktı digər dillərə və deməli İranın qeyri-fars millət və xalqlarına qarşı çevrilmiş fakt kimi qəbul etmək olarmı? Prinsip etibarilə bu maddələr millətçi xarakter daşıyırdı. Lakin İranın o zamankı konkret şəraitində bu maddələr feodal-mülkədar sinfinin savadsız üzvlərinə, İranda xarici mütəxəssislərdən və dillərdən geniş istifadə edilməsi əleyhinə çevrilmişdir.

”Belə ki, məclisin 16 dekabr (1906-V.M.) tarixli iclasında Həsən Əli xan Səəd-od-Dövlə (azərbaycanlı - V.M.) və məclisin digər deputatları Belçika məmurları tərəfindən idarə olunan poçt idarəsinin elanlarında xarici-fransız dilinin, həmçinin İranın maliyyə təşkilatlarında ingilis və fransız dillərinin işlədilməsi əleyhinə etiraz etdilər.”³⁸

Həmçinin Darolfunun tələbələri burada tədrisin fars dilində aparılmasını tələb edirdilər.”³⁹

İnqılab illərində Azərbaycanda məktəblərin sayı artmış və yerləşmə coğrafiyası genişlənməmişdi. İnqılab illərində Azərbaycanda cəmi 22 yeni tipli məktəb açılmışdır.⁴⁰ (başqa məlumata görə 50-dən çox ⁴¹) Məktəblərin çoxunda təhsilin birinci ilində dərslər H.Rüşdiyyənin ”Bvtən dili” və S.H.Şərifzadə tərəfindən tərtib edilmiş dərslik üzrə Azərbaycan dilində aparılırdı.⁴² Bu öz ana dilində savad olanların artması və bu imkanın genişlənməsi demək idi. İnqılabdan qabaq Elm nazirliyinin İranda maarifin inkişafına nəzarət etmək, sayına inqılab illərində (1907 /1325) Maarif nazirliyinin yaranmasına baxmayaraq əyalətdə maarif üzrə rəsmi dövlət orqanı yox idi, buna görə də inqılab illərində Azərbaycanda maarif işləri azərbaycanlıların öz ixtiyarlarında idi. Odur ki, bəzən Elm nazirliyinin tədbir və göstərişləri Azərbaycanda həyata keçmirdi. Belə ki, ilk dəfə 1905-ci ildə Elm nazirliyi Tehran Maarif əncüməni ilə birlikdə ibtidai siniflərdə tədris proqramını hazırlamışdı. Bu sənəddə I-VI siniflərdə tədris edilməli olan dərs vasitələrinin siyahısı müəyyən edilmişdi. Baxmayaraq ki, həmin proqrama əsasən Tehran və Təbrizdə əməl olunurdu, Təbrizdə proqram tam yerinə yetirilmir və məktəb müdirləri ona öz düzəlişlərini edirdilər. Hökumətin ancaq Tehran məktəblərinə maddi yardım göstərməsinə görə, Təbrizin məktəb müdirləri özlərini həmin proqrama bağlı hesab etmirdilər. Bundan əlavə, Təbrizdə, qeyd edildiyi kimi, nazirliyin göstərişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edə biləcək rəsmi nümayəndə də yox idi.⁴³

Kitabların siyahısından məlum olur ki, burada Azərbaycanın milli özünəməxsusluğu nəzərə alınmamışdı,

ona görə də “Vətən dili” həmin siyahıya daxil edilməmişdi. Lakin həmin dərslik Azərbaycanda tədrisin birinci ilində əsas dərs vəsaitlərindən biri idi. Görünür əsasən məktəb müdirlərindən ibarət olan Azərbaycan Maarif əncüməninin maarif sahəsindəki fəaliyyəti ana dili məsələsi ilə məhdud deyildi, çünki inqilab illərində bəzi fənlərə dair ana dilində, yaxud yuxarı siniflər üçün ana dili dərsliyi haqqında məlumatı rast gəlmək mümkün deyil.

”Artıq inqilabın ilk günlərindən ana dilinin tədrisi - Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerkində deyilir - mühüm məsələ kimi qarşıya qoyuldu, getdikcə bu məsələ daha geniş şəkildə, bütün fənlərin ana dilində aparılması tələbinə çevrildi.”⁴⁴ İşdə bu tələb fars dilində olan dərsliklər üzrə azərbaycanca izahat verilməsi şəklinə yerinə yetirilirdi.⁴⁵ Bəzi müəlliflərin fikrincə bu işə Azərbaycan Maarif əncüməni rəhbərlik edirdi. ”Azərbaycan Maarif əncüməninin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycanda ana dilində təhsilə keçmək... təşəbbüsü olmuşdur.”⁴⁶

Lakin bu tezis istər inqilab ərəfəsində, istərsə də inqilab illərində əyalətdə maarif sahəsində yuxarıda təsvir edilən vəziyyətlə çətin səsleşir. Azərbaycanda dərsliyin və təlim dilinin seçilməsi azərbaycanlı məktəb müdirləri və müəllimlərdən asılı idi, **yeni** tipli məktəblər dövlətin deyil, Azərbaycan ruhanilərinin müqavimətinə rast gəlirdi, ruhanilər təlim və tədrisin Azərbaycan dilində olmasından deyil, yeni təlim üsulu və məktəblərdə dünyəvi fənlərin çoxalmasından narazı idilər.⁴⁷ Bundan əlavə ilk zamanlarda Azərbaycan dili məktəbdə oxu və yazı vərdişlərinə daha sürətlə yiyələnmək məqsədi ilə daxil edilmişdir. Azərbaycan dilinin roluna buna oxşar münasibət mütərəqqi əhval **ruhiyyəli** azərbaycanlılar arasında inqilab illərində də qalırdı. Hətta Azərbaycan əyalət əncüməninin mətbu orqanı olan ”Əncümən” qəzetinin səhifələrində fars dilinin tədrisinin metodikasının yaxşılaşdırılması məsələləri müzakirə edilərkən Azərbaycanda məktəblərdə bütün xarici dillərin tədrisinə ayrılan vaxtı fars dilinə verilməsini təklif edənlər də olurdu.⁴⁸

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilinin ibtidai məktəbə daxil olması gələcəkdə bütün məktəb tədris sisteminin ana dilinə keçməsi üçün geniş imkanlar açırdı.

İnqilab illərində Zaqafqaziyada açılmış İran məktəblərində də Azərbaycan dili tədris edilirdi. Rusiyada 1905- 1907-ci illər inqilabından sonra Zaqafqaziyada iranlılar üçün yeni məktəblər açılır, bu məktəblərin bütün siniflərində Azərbaycan dili tədris fənlərindən biri idi. 1907-ci ildə Bakı və Lənkəranda iranlılar üçün 5 məktəb açılmışdı. Bunlar Bakıdakı ”İttihadə iraniyan” orta, ”Təməddone iraniyan”, ”Səadətə behcətə iraniyan”, və Tərəqqi” ibtidai və Lənkərandakı “Behcətə iraniyan” ibtidai məktəbləri idi. Belə məktəblər Rusiyanın digər şəhərlərində və Türkiyədə də var idi, görünür onlarda da Azərbaycan dili tədris edilirdi. Azərbaycandakı məktəblərlə iranlıların xaricdəki məktəbləri arasındakı fərq ondan ibarət idi ki, xaricdə Azərbaycan dili bütün siniflərdə əsas fənlərdən biri kimi tədris edildiyi halda əyalətdə oxu-yazı vərdişlərinə yiyələnməyi sürətləndirmək xatirinə, bir növ köməkçi fənn kimi (birinci sinifdə əsas və yeganə fənn olsa da) tədris edilirdi.

Ana dilinə diqqətin bütövlükdə bir meyl mərhələsində olmasına, ziyalıların ən çox milli əhval-ruhiyyəli hissəsini əhatə etməsinə, həm də siyasi-ideoloji rəng almasına baxmayaraq, bu hal Azərbaycan mədəniyyəti tarixində müsbət cəhət idi və azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafına stimül verirdi və deməli, milli birliyə yardım edirdi. Bu meyl özünü Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin praktiki olaraq yeni sahəsi - Azərbaycandilli mətbuatda da göstərirdi.

İranda Azərbaycandilli mətbuat birdən-birə və nisbətən geniş miqyasda inqilab illərində, İranda müxtəlif ideya- siyasi istiqamətli qəzet və jurnalların miqdarının sıçrayışvari artması şəraitində meydana gəlmişdir. İnqilab illərində İranda 350 qəzet və jurnalın əsası qoyulmuşdur: bunlardan 148-i Tehranda, 51-i Təbrizdə, 25-i Rəştdə, 20-si İsfahanda, 10-u Məşhəddə nəşr edilirdi.⁴⁹ Mətbuat və çap işinin geniş demokratikləşməsi şəraitində mətbuat orqanının dili, xüsusən Azərbaycanda, bütövlüklə naşirdən asılı idi. İnqilab illərində Azərbaycanda və İrandan xaricdə Azərbaycan dilində (tam və qismən) aşağıdakı qəzetlər nəşr edilmişdir:

”Xilafət”, 1906, London (ərəb-fars- Azərbaycan); ”Azərbaycan”, ”Fəryad”, “Şükr”-1907, müvafiq olaraq Təbriz, Yrmiyə, Təbriz (fars-Azərbaycan)-; ”Molla Əmu”, ”Xeyrəndiş”, ”Ana dili” - 1908, Təbriz, (birinci iki qəzet fars-Azərb. axırınıc-Azərbaycan); “Söhbət”, “Məzhər”- 1909, müvafiq olaraq Təbriz, Tiflis (Azərbaycan-fars); “İslah”, ”Fərvərdin”, “Şeyda” - 1911, müvafiq olaraq Xoy, Yrmiyə, Stambul (fars-Azərbaycan).⁵⁰

Beləliklə, inqilab illərində Azərbaycanda nəşr edilən 51 qəzətdən ancaq biri Azərbaycan dilində 8-i isə iki dildə çap edilirdi, qalanı fars dilində idi. Bir çox İran qəzətləri kimi qeyd edilən mətbuat orqanları bu və ya digər səbəblərdən bağlanaraq qısa müddətdə nəşr olunurdu. Məsələn ”Azərbaycan” qəzetinin cəmi 20, ”Fəryad” qəzetinin 23, ”Fərvərdin” qəzetinin 29, ”Söhbət” qəzetinin isə 4 nömrəsi çap olunmuşdur.

Həmin mətbuat orqanlarının fəaliyyət istiqaməti haqqında onların proqram məqalələri ya da xüsusi yarımbaşlıqları əsasında mühakimə yürütmək olar. Həmin proqramlar bir neçə sətirdə S.Haşimi tərəfindən onun mətbuat haqqında arayış-məlumat kitabında qeyd edilmişdir. Adı çəkilən Azərbaycan qəzətlərinin proqramlarına görə hamısı, irticaçı dairələrin orqanı “Molla Əmu” istisna olmaqla, əhalinin geniş dairələrinin mənafeyini, İran inqilabını müdafiə edirdilər. Bizim bu qəzətlərdən çoxunun səhifələrində çap olunmuş materiallarla yaxından tanış olmaq imkanımız olmasa da, ”Azərbaycan” qəzetinin bir neçə nömrəsi və “Fəryad” qəzetinin təqribən bütün nömrələrini (23-dən 22-ni) nəzərdən keçirə bildik ki, bu da Azərbaycan qəzətlərinin bizi maraqlandıran istiqamətdəki fəaliyyəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə yardım edir.

Beləliklə, ”Fəryad” qəzetinin birinci nömrəsində “Məslək”, anlayışının tarixindən bəhs edilir, onun şərhini verilir, İranın mütərəqqi qəzətləri üçün ümumi olan (proqram xarakterli yarımbaşlıqlara görə) fəaliyyət istiqaməti elan olunur. ”Fəryad” qəzeti “millətin tərəqisi və parlament dövlətinin -suveronliyinin tərəfdarı” kimi çıxış edirdi.⁵¹

Azərbaycan qəzətlərinin azərbaycanlıların spesifik milli mənafeyinə münasibətini (Fəryad qəzəti nümunəsində) müəyyən etməzdən əvvəl bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş bir fikir üzərində dayanacaq. ”Fəryad” qəzetinin 9-cu nömrəsində (5.V.1907) dərc olunmuş ”Xitabə, Türk cavanlarına” məqaləsi nəzərdə tutulur. Məqalə ”Yaşasın türk gəncliyi!” ”Yaşasın Azərbaycan” şüarları ilə sona çatır. Belə ki, H.K.Belova “xırda burjua millətçiliyinin döyüşkən inqilabi cərəyanının tədricən formalaşması və onun burjua-mülkədar liberal millətçiliyindən ayrılmasından” danışarkən birinci şüarla qurtaran bir parçanı sitat gətirir.⁵² Ə.M.Agahi ikinci şüara diqqət yetirmişdir, həmin şüar müəllifə görə azərbaycanlıların milli şüurunun oyanmasını göstərrirdi”.⁵³

Doğrudan da gəncləri **tərəqqi** və inqilabın müdafiəsində daha artıq fəal olmağa çağıran məqalədə yada salınır ki, Azərbaycan gəncləri türkdürlər, onun damarlarında türk qanı axır, onların ata və babaları dünyada öz qəhrəmanlığı ilə məşhurdular, sələfləri türk xalqına əbədi şöhrət qazanmışlar. Daha sonra, qısa zaman ərzində sosial-siyasi və mədəni həyatda böyük uğurlar qazanmış, cənubi azərbaycanlılarla birlikdə eyni xalqın (qövm) bir hissəsini təşkil edən qafqaz türkləri (Şimali azərbaycanlılar) nümunə göstərilir. Bununla belə İran azərbaycanlılarının qafqazlıların keçdikləri yol ilə müqayisə edilməyəcək özünə məxsus mübarizə yolu olduğu qeyd edilir.⁵⁴

Bu məqalədə ziyalıların müəyyən hissəsinin milli şüurunun çox cəhəti inikas olunmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan ziyalılarının müəyyən qisminin özünü həm mənşə və həm də dil cəhətdən türk dərk etməsi, milli məğrurluq hissi, və nəhayət, şimali azərbaycanlılarla milli birliyi dərk etməsidir.

Bu təsəvvürdə milli şüurun ancaq bir tərəfi, onun birinci unsuru - etnik şüur əks olunmuşdur. Digər tərəfdən ziyalıların nümayəndəsi tərəfiindən həmin faktın etiraf edilməsi ziyalılar içərisində milli ruhlu təbəqənin meydana gəlməsini bildirirdi. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun meydana gəlməsi və

formalaşması tarixində mühüm cəhət idi.

İkinci şüara gəlinə, demək lazımdır ki, bu şüar azərbaycanlıların vətənpərvərlik hissələrini əks etdirir və yuxarıda deyildiyi kimi azərbaycanlılarda vətənpərvərlik hissələri, öz vətənləri Azərbaycana sevgiləri güclü inkişaf etmişdir.

Lakin ziyalıların milli şüurunun oyanması obyektiv reallığı etiraf etməkdən qabağa gedə bilmir. Belə ki, məqalədə milli şüurun əsas cəhəti - spesifik milli mənafe, bu mənafe, məqsədi əldə etməyə çağırış əks olunmamışdır. Deyilənlər ancaq həmin məqalə üçün deyil "Fəryad" qəzetinin bütün materialları üçün səciyyəvidir. Həmin materiallarda iranlılardan vahid milliyyətli vahid millət kimi danışılır, Azərbaycan dili, mədəniyyəti, Azərbaycan millətinin tarixi, onun spesifik mənafeyindən qətiyyənlən söz açılır.

"Azərbaycan" qəzetinin nəzərdən keçirilən bir neçə nömrəsində çap olunmuş materiallar da dediyimizi təsdiq edir. Qəzetin birinci nömrəsində deyilir: "İran?! Ey. müqəddəs Vətən... Ey cahangirlər - kəyanilər diyarı!"⁵⁵ İkinci nömrədə "vahid millət"dən, Kəyan şahlarından, İrandan qədim İran şahları - Fereydu, Qubad, Xosrov Pərviz, Kavus, Sasaniyələrin vətəni kimi danışılır.⁵⁶

Deyilənlərdən aydındır ki, Azərbaycan ziyalıları inkişaf etmiş milli şüura malik deyildilər. Mətbuat sahəsində onların fəaliyyətində Azərbaycan dili ikinci dərəcəli funksiya yerinə yetirirdi, həmin dildə əsasən emosional çalarlı materiallar çap edildiyi halda, fars dilində isə rəsmi şöbə nəşr edilirdi. Elə azərbaycanca getmiş materiallar da fars dilindəki materiallardan xeyli azdır. Belə ki, "Fəryad" qəzetinin 4,5,7,10,12,13,16,18,22-ci nömrələri ancaq fars dilində nəşr olunmuş, qalan nömrələrdə azərbaycanca materiallar çox zaman cüzi yer tuturdu. Məsələn "Azərbaycan" qəzetinin 14-cü nömrəsində ancaq bircə elan Azərbaycan dilində idi.

Azərbaycan dilinin mətbuata nüfuz etməsi yolundakı çətinliklər və onların səbəbini Ə.Kəsrəvi göstərmək istəmişdir. O yazırdı: "Bu dövrdə (inqilab illərində-V.M.) Təbrizdə türk dilində bir neçə qəzet meydana gəldi, lakin onlardan hər birinin cəmi bir neçə nömrəsi çıxmışdı. Bəziləri deyirdilər ki, təbrizlilər türkdillidirlər, ona görə də türkcə qəzetləri daha yaxşı başa düşürlər, biri oxuyar o biriləri qulaq asar. Lakin təcrübə əksini göstərdi"⁵⁷ Bununla Ə.Kəsrəvi əhali arasında yazılı türk dilinin populyar olmadığını qeyd etmək istəmişdir, lakin problemin mahiyyəti başqa şeydə - ənənənin gücündə, ziyalıların çoxunun bu ənənəyə sadıq qalmasında idi. Qəzetlərin az müddət çap olunmalarının səbəbi dil amili ilə bağlı deyil, başqa səbəblər, o cümlədən onların bəzilərinin radikalizmi ilə bağlı idi. Məsələn, "Sohbət" qəzeti qadınların hüququnu müdafiə etdiyinə görə ruhanilər tərəfindən bağlandı.⁵⁸

Bununla belə, Azərbaycan dilinin mətbuata yol açması Azərbaycan yazılı dilinin funksiyalarının genişlənməsi, deməli, bu dilin milli yazılı-ədəbi dilə çevrilməsi yolunda yeni bir addım idi. Məlum olduğuna görə dil baxımından xalqla millətin fərqi kapitalizm dövründə milli (ədəbi) dilin və onun yeni üslublarının meydana gəlməsindədir.⁵⁹ Azərbaycan dili şifahi və yazılı sahələrdə öz funksiyalarını genişləndirməkdə, üslublarını təkmilləşdirməkdə davam etdirirdi. Belə ki, ilk dəfə Təbrizdə 1908-ci ildə Azərbaycan dilində tamaşalar göstərən teatr dərnəyi yaranmışdı. Teatrın meydana gəlməsi və inkişafı məsələləri Ə.Sadıq,⁶⁰ C.Xəndan və b. tərəfindən bu və ya digər dərəcədə əks etdirilmişdir. Həvəskar artistlər Təbrizdə Şimali azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini, xarici müəlliflərin əsərlərinin tərcüməsini səhnəyə qoyurdular. Teatrın fəaliyyət göstərməsi faktı özü Cənubi Azərbaycan milli mədəniyyətində yeni ünsürün meydana gəlib inkişaf etməsini göstərirdi. Teatr Azərbaycan dilində müxtəlif informasiya yayılması kanalı, mütərəqqi baxışların, tamaşaçıların estetik tərbiyyəsi, dilin leksik- qrammatik imkanlarının zənginləşməsi və son nəticədə milli ədəbi dilin formalaşması vasitəsi idi. Milli ədəbi dilin inkişafına belə bir cəhət də təsir göstərirdi: əgər inqilabdan əvvəl Azərbaycanda əsasən türk (Osmanlı) dilində kitab, qəzet, jurnallar oxuyurdularsa, inqilab illərində onlara Şimali Azərbaycan qəzet və jurnalları, o cümlədən bütün Şərqdə məşhur olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı da əlavə olunmuşdu.⁶¹

Beləliklə, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş verən hadisələr azərbaycanlıların milli təşəkkülünə şahidlik edirdi. Həmin dövrdə azərbaycanlıların mədəni həyatı iki cəhətlə: Azərbaycan dilinin funksiyalarının və üslublarının tətbiqi sahəsinin (ilk növbədə yazılı sahədə) müəyyən dərəcədə genişlənməsi və mədəniyyətin məzmununda sosial cəhətin üstünlüyü ilə səciyyələnirdi. Azərbaycan dilinin

a) məktəb sisteminə daxil edilməsi əlifbanın öyrənməsi, fars dilini öyrənməyə keçidi sürətləndirdi;

b) mətbuata nüfuz etməsi mütərəqqi, inqilabi baxışların qarşılıqlı təsir auditoriyasını genişləndirdi, azərbaycanlıların həyat və fəaliyyətinin inikas vasitələrini zənginləşdirdi;

c) İran mədəniyyəti üçün yeni olan bədii yaradıcılıq - teatr sahəsinə nüfuz etməsi həmçinin tamaşaçılarda həyata, mübarizəyə, insan münasibətlərinə, real və bədii gerçəkliyi obrazlarla mənimsəmək, hisslərlə yaşamaq yolu ilə yeni, mütərəqqi baxışlar tərbiyə edirdi, asanlaşdırırdı.

Azərbaycanlıların mədəni həyatındakı yeni hadisələr milli birləşmənin möhkəmlənməsinə, milli ayrılmanın (otqraniçeniye) güclənməsinə yardım edir, xalqın həyatının milli cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranmasını stimullaşdırırdı. Bununla belə Azərbaycan dili hələ də Azərbaycan millətinin özünərefleksiya vasitəsinə çevrilməmişdir. Azərbaycan dili vasitəsilə yayılan məlumatlarda milli həyatın (Azərbaycanın və azərbaycanlıların eləcə də bütövlükdə İranın həyatının cari məsələlərinin inikasından başqa müxtəlif cəhətləri, spesifik milli mənafe, inkişaf perspektivləri, Azərbaycan millətinin gələcək vəziyyəti haqqında heç bir informasiya səbt olunmamışdır. Bunu qismən R.Seyidov da göstərmiş və qeyd etmişdir ki, 1909-cu illərdə Təbriz üsyanı zamanı azərbaycanlılar spesifik milli tələblər irəli sürmüşdülər. ⁶² Lakin bundan əvvəl M.S.İvanov yazmışdır: “İnqilab illərində xüsusən 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı azərbaycanlıların milli şüurunun artdığı aşkar olunmuşdu.”⁶³

Doğrudan da yuxarıda qeyd edildiyi kimi milli tələblər ideyası mövcud olsa da, azərbaycanlılar belə tələb irəli sürmüşdülər. Onların üsyanın axırlarında Azərbaycan valisinin yerli əhalinin razılığı ilə təyin edilməsi barədə tələbini ⁶⁴ bu və ya digər dərəcədə milli tələb təşəbbüsü kimi qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən azərbaycanlıların milli şüuru milli-mədəni inkişafın obyektiv nəticəsi kimi inkişaf etməkdə idi, milli şüurun artması bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial, siyasi, mədəni inkişafı ilə bağlı idi.

3- 1911-1925-ci illərdə azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafının xüsusiyyətləri.

a) 1911- 1917-ci illər. 1911-ci ilin axırlarında inqilabı yatırmaq üçün İrana, o cümlədən Azərbaycana xarici dövlətlərin yeni hərbi hissələrinin yeridilməsindən sonra ölkənin irticaçı qüvvələri məclisi buraxdılar və əncümənləri və ilk növbədə ən nüfuzlu Azərbaycan əyalət əncümənini qadağan etdilər.

İnqilab və tərəqqinin qatı düşməni, çar Rusiasının əlaltısı, Marağa feodalı Səməd xan Şüca-od-Dövlənin 1911-ci ilin sonunda Təbrizdə əyalətin valisi vəzifəsini icra etməyə başlaması ilə yerli irtica hakimiyyəti qəti surətdə öz əlinə aldı. Rus çarizminin köməyi ilə yeni vəzifəyə yüksəlmiş Səməd xan Şüca-od-Dövlə demokratlara amansız divan tutur, cəhalətpərəstlik və qəddarlıq siyasəti yeridirdi.⁶⁵ Əyalətdə ” qayda-qanun”un və “sakit”liyin bərpa olunmasına nail olmuş yeni valinin siyasəti yerli xanları, feodalları, ali ruhaniləri və onun xarici himayədarlarını tamamilə qane edirdi. Antimilli və antidemokratik siyasət yeridən

Səməd xan mərkəzi İran hakimiyyətinə də tabe olmurdu. Qəti surətdə demək olar ki, Səməd xanın hakimiyyəti dövründə (1911-1913) Rusiyanın faktiki protektoratı olan Azərbaycan İranın mərkəzi hakimiyyətinə münasibətdə real siyasi muxtariyyətə (müəyyən mənada hətta müstəqilliyə) malik idi. Bundan o yana gedərək Səməd xan “Gilan və Zəncanı da özünə... tabe etməyə səy edirdi...”⁶⁶ Zəncanı özünə tabe etmək üçün Səməd xan bu rayona hərbi yürüş də təşkil etmişdi. “Şüca-od-Dövlə Ərdəbil, Təbriz, Marağa tayfalarından 30 minə qədər qoşun cəm etdi. Əmir Əfşar (iri Zəncan feodalı - V.M.) ilə Şüca-od-Dövlə arasında döyüşlər baş verdi: son nəticədə mərkəzi hökumətin işə qarışması nəticəsində Əmir Əfşar qalib gəldi və Şüca-od-Dövləni həmin rayona ekspansiyasının qarşısını aldı.”⁶⁷

Öz əməllərində uğursuzluğa uğrayan Səməd xan Şüca-od- Dövlə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi planlarından birinin həyata keçirilməsinə yardım etməyə başladı. Xaricdən edilən yardıma arxalanan Səməd xan İranın mərkəzi hakimiyyətini tamamilə saymamazlıq siyasəti yeridirdi. Bu siyasət xüsusən “Fikr” qəzeti səhifələrində daha açıq şəkildə özünü göstərrirdi. Əhməd Kəsrəvinin yazdığına görə həmin qəzet əsasən Səməd xanın şəxsiyyətini tərifləməklə məşğul idi, daxili xəbərlər sütununda isə Rusiyadan xəbərlər dərc edirdi.⁶⁸ Həmin qəzətdən sonra iki il müddətində nəşr edilən “Tofiq” qəzeti çap edilməyə başladı.* Həmin gəzetin səhifələrində Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə, Tehran qəzetləri ilə mübahisə aparılır, Azərbaycanda qayda- qanun təriflənir, rus imperatoru və konsulunun ünvanına mədhlər söylənir, İran hökuməti pislənirdi.⁶⁹ Həmin müəllifin qeyd etdiyinə görə “Tofiq” qəzetinin ikinci ilinin 34-cü nömrəsində həmin mətbuat orqanının “islam dininin qoruyucusu”, İranın Napoleonu və 5 milyopluq* əzilən Azərbaycan xalqının xilaskarı adlandırdığı Səməd xanın iri bir portreti dərc edilmişdir.⁷⁰

Yçüncü məclis seçkilərinə çağırış zamanı qəzetin səhifələrində konstitusiyayı ləkələməyə çalışır və mərkəzi hökumətə, ümumiyyətlə, Əsas qanunu ləğv etməyi təklif edirdilər. Tehrana göndərdikləri bəyanatlarda bildirilirdi ki, Azərbaycan bundan sonra Konstitusiyaya tabe olmur. Əgər hökumət Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsində israr etsə, onda Azərbaycan İrandan ayrılmağa məcbur olacaq.⁷¹ Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hakim dairələrinin feodal separatçılığa meyli inzibati ərazi xarakteri daşıyır, sırf milli ideya irəli sürülməsi ilə müşayət olunmur və təbii olaraq nəinki milli, hətta etnik şüurun inkişafına yardım etmirdi.

Beləliklə, mərkəzi hakimiyyətə faktiki olaraq tabe olmayan Azərbaycan çar Rusiyasının hər tərəfli köməyinə arxalanan feodallar, xan və ruhanilərin hakimiyyəti altında idi. Cəmiyyətin həyatındakı bütün mütərəqqi dəyişikliklərə düşmən, özlərinin irticaçı sinfi mənafeyi xatirinə ümumdövlət mənafeyinə xəyanət edən həmin qüvvələr irtica mücəssəməsi idi və demokratik qüvvələr tərəfindən mərkəzi hökumətdən daha irticaçı hesab edilirdi.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Səməd xan Azərbaycanı tərk etməli oldu, lakin Azərbaycan və azərbaycanlıların vəziyyəti Rusiyada fevral və xüsusən Oktyabr inqilabına qədər elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadı. Həmin dövr ərzində Azərbaycan mütərəqqi və demokratik qüvvələri öz əsas vəzifələrini Azərbaycanda konstitusiyalı idarə formasını bərpa etməkdə, İranın müstəqilliyi uğrunda, İran və ilk növbədə Azərbaycan irticasına qarşı mübarizədə görürdülər. Azərbaycanın hakim dairələri öz xüsusi məqsədlərini güdərək Azərbaycanı Rusiyanın təzyiqi ilə İrandan ayırmağa çalışır və əyaləti mərkəzdən asılı olmadan idarə edirdilər, buna görə də Azərbaycanın mütərəqqi və demokratik qüvvələri feodal separatçılığının təzahürlərinə qarşı mübarizə aparır və spesifik milli tələblər irəli sürürdülər. Məsələnin sonuncu cəhətinə digər mühüm bir amil - türk millətçiliyinin birinci dünya müharibəsi ərəfəsində gənc türklərin rəsmi ideologiyasına çevrilmiş pantürkizmə transformasiyası böyük təsir göstərirdi.

XIX esrin II yarısında meydana gələn türk milli şüuru tezliklə türkizmə və XX əsrin əvvəllərində hakim siniflərin ideologiyası xarakteri kəsb edərək pantürkizmə çevrildi. Pantürkizm dağılmaqda olan Osmanlı imperiyasının hakim dairələrinin şərqdəki türk və müsəlman xalqlarına qarşı yeridilən siyasətinin ideoloji

əsası idi.

Türklərin hərbi planlarında və pantürkizm ideologiyasında həm müsəlman, həm də türk xalqlarının ərazisində yaratmaq istədikləri gələcək imperiyanın tərkib hissəsi sayılan Azərbaycana mühüm yer verilirdi. Türkiyə komandanlığının müharibə ərəfəsində tərtib etdiyi plana görə "türk ordularının bir qismi, İrani istila edərək Hindistan və Türkiyəyə doğru irəliləyəcəkdi."72 Yeni beynəlxalq hərbi münaqişələrə hazırlaşan türklər türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında təbliqat fəaliyyətinin miqyasını genişləndirirdilər. Bu məqsədlə "İrəli" qəzeti, "Yeni məcmuə", "Türk yurdu" jurnallarının səhifələrində təkcə türk xalqlarının dili, mənsəyi, mədəniyyəti və s. ümumi məsələləri deyil, həm də ayrı-ayrı türk xalqları haqqında materiallar dərc edilirdi. Həmin məsələlərlə həmçinin müxtəlif maarifçi cəmiyyətlər, məsələn "Türk ocağı", ayrı-ayrı siyasi, mədəniyyət xadimləri, məşğul olurdular.73 İran azərbaycanlıları haqqında nəşr edilən ayrıca materiallar yalnız təbliqat məqsədi güdmür, həm də onlar haqqında olduqca qiymətli informasiyanı ehtiva edirdi. Bu cəhətdən "Türk yurdu" jurnalının bir neçə nömrəsində dərc edilmiş M.Ə.Rəsulzadənin "İran türkləri" silsilə məqaləsini qeyd etmək kifayətdir.74

Demək lazımdır ki, bu məqalə türk dilində İran azərbaycanlıları haqqında ilk müfəssəl məlumat idi. Məqalədə İran türklərinin etniki əraziləri, say, professional tərkibi, ölkə daxilində miqrasiyası və emiqrasiyası, Azərbaycanın sahəsi haqqında ətraflı məlumat verilir, azərbaycanlıların İran cəmiyyətində yeri müəyyən edilir və nəhayət onların milli şüurunun səviyyəsi haqqında qiymətli informasiya qeyd edilir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "İndi (1911- V.M.) onlar (İran azərbaycanlıları - V.M.) özlərin türkləşmiş fars, yəni əslən iranlı hesab edirlər."75

Məqalədə 1905-1911-ci illər inqilabı zamanı azərbaycanlıların öz milli mənafelərinə münasibəti belə səciyyələndirilir: "İran türk məşrutiyətpərvərləri türklüklərini düşünməzdilər; bütün fədakarlığı ancaq iranlılıq və vətəni müştərək namına icra etmişlərdir."76

Bizə belə gəlir ki, müəllifin bu qeydi ilk növbədə Tehrandə onu əhatə edən azərbaycanlı ziyalıları üçün doğrudur, çünki yuxarıda "Fəryad" qəzetindən danışarkən bəzi ziyalılarda türkcülük şüurunun güclü olduğunu qeyd etmişdik.

"Türk yurdu" jurnalında çap edilən "Türk ələmi" adlı silsilə məqalədə qeyd edilirdi ki, İran azərbaycanlıları güya öz milli ənənələrini, dilini tamamilə unudub əvəzində fars ənənə və dilini qəbul etmişlər. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, bütün bunlar azərbaycanlıların milli şüurunun olmamasının səbəbi və həm də nəticəsidir.77 Müəllifin azərbaycanlıların milli şüuru haqqında mühakimələri bir qədər mənfi tərəfə mübaligəlidir və onların məktəb, mətbuat, teatr və s. sahəsindəki fəaliyyətləri onun əksini sübut edir.

Həm gənc türklərin pantürkizm ideologiyası, həm də "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyəti Həsənova E.Y. tərəfindən hər tərəfli təhlil və tənqid edilmişdir.78 Müəllifin öz qarşısına qoyduğu məqsəd baxımından "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyətinin təhlilini bütövlükdə qəbul, pantürkizm ideologiyasının tənqidini ədalətli hesab edərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyətində obyektiv olaraq türk xalqlarının milli şüurunun formalaşmasına yardım edən cəhətləri qeyd etməmişdir. Həsənova E.Y. "Türk yurdu" jurnalında türk xalqları haqqında verilmiş və milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayan müxtəlif səpkili materiallara diqqət verməmişdir. O, hətta dövrün tələblərinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd edilən "İran türkləri" məqaləsinin "açıq- aşkar irticaçı, irqçi xarakter" daşdığını guman etmişdir.79

Bu halda bəzi İran azərbaycanlılarının onların həyatının bir sıra cəhətlərini əks etdirən məlumata münasibətləri necə idi? 1910- cu ildə Türkiyəyə oradan da Berlinə getmiş, tanınmış konstitusiyaçı, "Fəryad" qəzetinin redaktoru, şair M. Qənzadə Berlində "Rövşəni bəyə cavab" kitabını yazmışdır. Bəzi müəlliflərin fikrincə M.Qənzadə bu kitabcıqda Azərbaycanın türk ölkəsi olması ideyasını rədd etmişdir.80 Bununla belə azərbaycanlıların pantürkizmə münasibəti eyni mənalı deyildi və onların sosial vəziyyətləri, siyasi fəallığı,

dünya görüşü, məlumatlığı səviyyəsindən və s. asılı idi. Məsələnin bu cəhəti dünya müharibəsinin əvvəlində İranda türklərin rüslərə qarşı hərbi əməliyyatları zamanı müəyyən mənada özünü göstərmişdir. Bir çox demokratik ünsürlər türklərə Azərbaycanda çar işğalçı qoşunları və onların əlaltılarına qarşı mübarizə vasitəsi, hakim təbəqələr isə özlərinin sosial mənafeələrinin yeni müdafiəçiləri kimi baxırdılar.

Bupa görə də 1914-cü ildə türk qoşunlarının Təbrizə daxil olması böyük sevinclə qarşılandı.⁸¹ Demokratik qüvvələr konstitusiyanın bərqərar edilməsi və İranın müstəqilliyi uğrunda, feodal-mülkədar dairələri öz sinfi mənafeələrini qorumaq uğrunda mübarizə edirdilər, belə bir şəraitdə nə bunlar, nə də onlar azərbaycanlıların sırf, spesifik milli mənafeyini birbaşa əks etdirmirdilər. Eyni zamanda onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, azərbaycanlı ziyalıların bir sıra nümayəndələri azərbaycanlıların milli həyatı ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul ola bilərdilər, həmin illərdə geniş təbliğ edilən pantürkist ideyalarını qəbul edə bilərdilər,

B) 1917-1920-ci illər. Rusiyada fevral inqilabından sonra Azərbaycan feodal-mülkədar dairələri çarizmin şəxsində özlərinin əsas xarici dayağını itirdilər, bu da, cəmiyyətin demokratik qüvvələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə təsirsiz qala bilməzdi. Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanın hakim dairələri özlərinin Rusiyalı hamilərini tamamilə itirdilər: yeni yaranmış bu şərait onları öz siyasi və iqtisadi mənafeələrini qorumaq üçün müəyyən fəallıq göstərməyə məcbur edirdi. Əgər Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələri və ilk növbədə 1917-ci ilin avqustunda Azərbaycan Demokrat partiyasına çevrilmiş İran Demokrat partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsinin üzvləri konstitusiyalı idarə formasının bərpa və yerli feodal və hakimlərin özbaşınalığının qarşısını almaq uğrunda çıxış edirdilərsə, feodal-mülkədar dairələri demokratik qüvvələrin fəaliyyətinə mane olmaq, öz sosial-siyasi mənafeələrini təmin etməyə çalışırdılar. 1918-ci ilin əvvəlində Tebrizə gəlmiş yeni vali Möhtəşəm os-Səltənə 1918-ci ilin aprelində Azərbaycana türk hərbi hissələrinin daxil olmasından sonra tezliklə Tehrana qayıtmalı oldu. Əyalətdə demokratik hərəkatın inkişafından və hakimiyyət orqanlarının zəifliyindən qorxuya düşən feodal-mülkədar dairələri türklərə öz sinfi mənafeələrinin zamini kimi baxır ona görə də türklərin Azərbaycandakı fəaliyyətini müdafiə edirdilər.⁸² Türklər onların ümidlərini doğrultdular. Onlar “demokratların planlarını alt-üst edib, terror (varlı və hakim dairələrin nümayəndələrinin) və qətlərə son qoydular”⁸³ Bundan əlavə türklərin gəlişi vilayətdə milli əhval ruhiyyəli dairələrin fəaliyyətini canlandırmışdır. Türklər Cəmişid Ərdəşir Əfşar Məcd- os -Səltənəni Azərbaycana hakim təyin etdilər. O, Yrmiyada iri feodal, ziyalı, mütərəqqi, yaxşı qələmi olan bir şəxs idi.⁸⁴ Türklər Təbrizdə panislamist təşkilat “İttihade islam”ın şöbəsini təşkil etdilər və bir sıra tanınmış dini xadimlər həmin şöbə ilə fəal surətdə əməkdaşlıq edirdilər.⁸⁵ Türklər həmçinin Azərbaycan dilində “Azərbaycan” qəzetinin nəşrini təşkil etdilər. Qəzetin redaktoru gənc müəllim, şair, təbrizli Mirzə Tağı Rəfət idi. Qəzet türkçülük ideyasını təbliğ etməyə xidmət edirdi, Qəzetin səhifələrində türklər, Azərbaycanın əhalisinin türklər olması, farslar, İran və Turan, ⁸⁶”Azərbaycanın qədimdən türk ölkəsi olması ⁸⁷ haqqında yazılar dərc edilirdi.

Beləliklə, həmin dövrdə azərbaycanlıların müəyyən təbəqələri və xüsusən ziyalıların bir hissəsi türk birliyi ideyası ilə yaxından tanış idi və özlərini həm də mənşə cəhətdən türk hesab edirdilər. Başqa sözlə həmin təbəqələr paniranizm ideyasını axıracan mənimsəməmiş, öz milli, etnik şüurlarını qoruyub saxlamışdılar.

Türklər Yrmiyyəyə daxil olandan sonra Ə.Dehqanın yazdığına görə burada. tədrisin türk-Azərbaycan dilində aparıldığı məktəb açdılar. Yrmiyənin tanınmış müctəhidi Fəzlulla məktəbə müdir təyin edildi. “Qısa müddət ərzində məktəbin sinifləri uşaqlar və şəhərin cavanları ilə ağzınacan doldu” Məktəbdə şəhərin savadlı adamları və gənc türk zabıtləri dərs deyirdilər. Məktəbdə “Yrmiyə uşaqları və gənclərinə onların türk olduqları təlqin edilirdi.” Fars dilini xarici dil kimi tədris edirdilər. Lakin türklərin getməsi ilə bağlanan məktəb cəmi beş ay fəaliyyət göstərdi.⁸⁸

Beləliklə, azərbaycanlıların bəzi təbəqələri arasında türkçülük meylinin güclü olduğu aşkar oldu və Azərbaycan dilinin mövqeyini məktəb və mətbuatda bərpa etməyə səy göstərildi. Bu meyl, Zaqafqaziyada yaşayan İran (ilk növbədə Cənubi Azərbaycan) azərbaycanlıları arasında daha qabarıq şəkildə təzahür etdi. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlində xaricdə fars dilində qəzet və kitab nəşr edən azərbaycanlılardan fərqli olaraq 1917-ci il fevral inqilabından sonra mühacir azərbaycanlılar öz mədəni fəaliyyətini Azərbaycan (əsasən). və fars dilində yerinə yetirirdilər.

Belə ki, 1917-ci ildə Bakıda Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən təşkil edilən Sosial-demokrat “Ədalət” partiyası öz orqanı ”Beyrəqə ədalət” jurnalını Azərbaycan və Fars dillərində nəşr edirdi. Partiya öz proqramını da iki dildə nəşr etmişdir. 1919-1920-ci illərdə partiyanın orqanı ”Hüriyyət” qəzeti idi və əsasən Azərbaycan dilində nəşr edilirdi. İran Demokrat partiyasının Bakı təşkilatı 1918-ci ildə iki dildə “Azərbaycan” qəzeti nəşr edirdi. İranlıların maarifçi “Tərəqqi” cəmiyyəti 1920-ci ildə Bakıda ”Sədaye-İran” (“İranın səsi”) qəzetini də iki dildə nəşr edirdi.

Əgər Təbrizdə nəşr edilən ”Azərbaycan” qəzeti və Yrmiyada türk məktəbi bir tərəfdən türk birliyi ideologiyasının yayıcıları, digər tərəfdən azərbaycanlıların türkçülük əsasında milli şüurunun dərinləşməsi və genişlənməsi vasitəsi idisə, Bakıda nəşr edilən ”Azərbaycan” və ”Sədaye İran” qəzetləri paniranist” ideyalarının təbliğatçıları idilər. Sosial-Demokrat partiyasının adları qeyd edilmiş orqanları bütün İran zəhmətkeşlərinin mənafeyinə xidmət edir, onların siyasi şüurunun oyanması və inkişafı, İran cəmiyyətinin mütərəqqi qüvvələrini həmin partiya ətrafında birləşdirmək uğrunda çıxış edirdi. Buna görə də nə sosial-demokrat, nə də burjua mətbuatında sırf milli məsələlər; Azərbaycan millətinin dili, mədəniyyəti, tarixi, mənafeyi və s. əks olunurdu. Lakin İrandan kənarında Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşr edilməsi iranlıların həyatında dillərin faktiki bərabərliyini tanımaq meyli kimi Azərbaycan dilinin inkişafına xidmət edirdi. Obyektiv olaraq həmin məqsədə “Azərbaycan” (Təbriz) qəzeti və məktəb (Yrmiyada) də xidmət edirdi, lakin bunların meydana gəlməsi göstərirdi ki, milli dil və spesifik milli mənafe məsələləri əhalinin, müəyyən, görünür az, bir hissəsini məşğul edir, cəmiyyətin bəzi təbəqələri üçün konyuktura xarakter daşıyırdı.

Bunun belə olduğunu azərbaycanlıların 1914-1918-ci illərindəki siyasi fəaliyyəti də təsdiq edir.

Bəsləki, həmin illərdə Azərbaycanda bir sıra siyasi təşkilatların şöbələri fəaliyyət göstərirdi, Bunlar ADP, “İrşad”, “İttihad və tərəqqiye islam”, “İrəniyanə mütərəqqi”, “Demokrathaye mütərəqqi”, “Nüsrət”, “Əhrrar”, “Sosial-demokrat”, “Ədalət” partiyası, “Əksəriyyəun”, “Biçizan”, “İstiqlale İran və “Fərqeye islami” və b. idilər.⁸⁹ Həmin partiyaların bəzilərinin Ə.Həbibov tərəfindən təhlil edilmiş proqramlarının əsas məqsədindən məlum olur ki, “İrşad” dini və dil birliyinə malik olan Zaqafqaziyanın şərq əyalətləri və Cənubi Azərbaycana öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsinə, “İrəniyanə mütərəqqi” partiyası isə İranda milli azlıqların (qeyri-farsların) ibtidai məktəbdə ana dilində təhsil almasına tərəfdar idi.⁹⁰

1920-ci ildə Təbrizdə İran Sosialist partiyasının proqramı çap edildi. Partiya mərkəzi hakimiyyət orqanlarının hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, şəhristanların əhalisinə zamanın ruhuna uyğun gələn hüquq və səlahiyyətlər verilməsi tələbini irəli sürürdü.

Bütövlükdə, həmin partiyaların əksəriyyətinin proqramlarında İranda milli məsələ, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etmək ideyası prinsipi və cənubi azərbaycanlılara milli, milli-mədəni müxtəriyyət verilməsi tələbi əks edilməmişdir.

Milli məsələnin həllinin zəruriliyi məsələsinə ilk dəfə İran Kommunist partiyası diqqət yetirmişdir. 1920-ci ilin iyun ayının 22-də partiya Ənzəli şəhərində keçirilmiş ilk qurultayında özünün proqramını qəbul etmişdir. Proqramda ölkədə dini və milli şovinizm təbliğatının xeyli gücləndiyi qeyd edilir.

Proqramda deyilir:

“1. 15 milliyət və dini qrupun nümayəndələri yaşayan İranda bu məsələ (milli və dini) olduqca kəskindir.

2. Partiya İranda yaşayan bütün millətlərin federativ ittifaqına can atır.”⁹¹

Partiyanın proqramını təhlil edən T.İbrahimov (Şahin) qeyd edir ki, partiya milli məsələni qoymamış, bu da ”proqramın əsas nöğsanı” idi.⁹²

Göründüyü kimi partiya hər halda milli məsələni öz proqramına daxil etmiş, hərçənd millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu qeyd etməmişdir. Partiya İranda öz fəaliyyətində Azərbaycan dilindən imtina etmişdir. ⁹³ Bu, dil məsələsində “Ədalət” partiyasının fəaliyyəti ilə müqayisədə geriə atılmış bir addım idi. Digər Tərəfdən həmin fakt azərbaycanlıların öz dilinə münasibətini müəyyən etmək baxımından çox səciyyəvidir, çünki partiya əsasən azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış və onlar tərəfindən rəhbərlik edilirdi. Ənzəlidə çağırılmış birinci qurultayın (1920) nümayəndələrinin əksəriyyəti azərbaycanlı idi.⁹⁴ Bu, görünür onunla izah oluna bilər ki, həmin dövrdə Azərbaycanda demokratik hərəkatı separatçılıq və pantürkizmdə günahlandırırtdılar. Bu “nöqsan”larda günahlandırılmamaq üçün partiya fars dilini yazılı ünsiyyət sahəsində yeganə vasitə kimi qəbul etmişdi. Bu münasibətlə Azərbaycan demokrat partiyasının Azərbaycan millətinin spesifik mənafeyinə münasibəti, partiyanın milli şüurun inkişafında rolu üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

1918-ci ilin axırında türklərin Azərbaycandan getməsindən sonra demokratlar yenindən fəallaşmış, mərkəzi hökumətə əvvəlki tələblərini irəli sürməyə başlamışdılar. S.Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə türklərin Azərbaycanı tərk etməsindən sonra İDP Tehran nümayəndəsi Seyid Cəlil Ərdəbilinin iştirakı ilə müxtəlif demokratik qrupların birləşdirici konfransında (Ərzurumda həbsdə olan Ş.M.Xiyabani iştirak etməirdi) partiya işlərini ancaq fars dilində aparmaq, türklər Azərbaycanda olarkən onlara rəğbət göstərmiş və onlarla fəal surətdə əməkdaşlıq etmiş M. T. Rəfəti partiya sıralarından azad etmək haqqında qərara qəbul edilmişdi. Həbsdən qayıdan Ş.M.Xiyabani konfransın qərarına öz narazılığını bildirib M.T.Rəfətin partiya sıralarına qayıtmasına nail oldu və ona ADP-nın orqanı “Təcəddüd” qəzetinin redaktoru vəzifəsini tapşırıdı.⁹⁵ Bundan əlavə Ş.M.Xiyabani mitinqlərdə azərbaycanca danışmaqda davam edirdi.

Beləliklə, mərkəzdənqaçma qüvvələri ilə mübarizədə ADP özünün yazılı fəaliyyətində fars dilindən istifadə etməkdə davam etdi. Belə bir şəraitdə partiya qarşısında Azərbaycan türk milləti, Azərbaycan mədəniyyəti, türk dili- və yaxın və qohum olan Azərbaycan dili məsələsi durmurdu. Ş.M. Xiyabanının qərarı isə kütlələrə əsas təsir vasitələrini saxlamaq zərurətindən doğur, Azərbaycan (əsasən, şifahi), fars (yazılı) dillərinin işlənmə sahələrindəki bölgü ənənəsinə uyğun gəlirdi.

Belə ki, Ş.M.Xiyabani özü nitqlərini Azərbaycan dilində söyləyir, onlar haqqında hesabat ”Təcəddüd” qəzetində fars dilində çap olunurdu. Bütün bunlar göstərir ki, demokratlar üçün spesifik milli mənafe müstəqil əhəmiyyətə malik deyildi, onların səyi İranın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün mudafiəsinə, əyalətdə konstitusionalı idarə formasının bərpasına, Azərbaycanda sabitliyin bərqərar olmasına, bitərəf İranda (əsasən Azərbaycanda) düşmən tərəflərin hərbi əməliyyatlarının, Azərbaycanın qərbində türk-assuriya hərbi əməliyyatlarının dağıdıcı nəticələrini tezliklə aradan qaldırmağa yönəlmişdi.

Əyalətin mütərəqqi ünsürlərinin təkidi ilə 1919-cu ilin birinci yarısında Azərbaycana yeni vali – Məhəmməd Vəli xan Sepəhdar göndərildi. Təbrizə mərkəzdən göndərilmiş polis və mülki məmurların əhatəsində gəlmiş yeni vali yerli məmurların çoxunu yeni gələnlərlə əvəz etmək haqqında sərəncam vermiş, demokratları təqib etməyə başlamışdı. Bu vəziyyət mərkəzlə əyalətin münasibətlərinə yeni ünsür əlavə edirdi - mərkəzin əyaləti əsasən gəlmə məmurların köməyi ilə tabe etmək səyi azərbaycanlı məmurların

maddi mənafeini zəiflədirdi. Yeni vali nəinki sabitliyə nail ola bilmədi, əksinə obyektiv olaraq əyalətdə sosial gərginliyin artmasına “yardım” etdi. Əhalinin vəziyyəti kürdlərin Simkonun başçılığı ilə silahlı çıxışları, Maku, Qaracadağ xanlarının özbaşınalığı, şahsevənlərin qərəti və yeni valinin onlara qarşı hər hansı bir tədbir görmək iqtidarında olmaması nəticəsində getdikcə pisləşirdi. Təəccüblü deyil ki, yeni vali Azərbaycandan qovulmuş **96** və bu fakt mərkəz-əyalət münasibətlərinə təsir göstərmişdir. Mərkəzlə vilayət arasındakı ziddiyyətlər, Azərbaycan demokratları tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən İngilis-İran sazişinin (1919) bağlanmasından sonra yeni mərhələyə daxil oldu. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda vəziyyət son həddə qədər gərginləşmiş və 1920-ci ilin aprel ayının 7-də baş vermiş demokratların üsyanı ilə nəticələnmişdir. Demokratlar hökumət idarələrini tutaraq gəlmə məmurları əyalətəti tərki etməyə məcbur etdilər. Təbrizdə sakitliyi bərpa etmək, əyalətdə səhiyyənin, maarifin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dəyişikliklər proqramı hazırlanmışdı.**97** Əyalətdə hakimiyyəti öz əllərinə alan demokratlar şah rejimi və mərkəzi hökumətə qarşı, İran cəmiyyətinin mütərəqqi, demokratik ünsürlərini demokratik hərəkət, onun ümumiran məqsədlərini müdafiəyə səfərbər etmək üçün geniş ideoloji mübarizəyə başladılar. Eyni zamanda demokratlar mərkəzi hökumətə qarşı ideoloji mübarizə ilə kifayətlənməli olurdular, çünki onlar əyalətə bütövlükdə nəzarət etmir, əsasən Təbrizdə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdilər **98** Demokratlar orta, xırda ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, məmurların mənafeinin ifadəçisi kimi öz əsas vəzifələrini vilayətdə qayda-qanun və sabitlik yaratmaqda, ticarətin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında görürdülər.**99** Belə bir şəraitdə cəmiyyətin həyatında dəyişikliklər üçün daha qəti tədbirlər həyata keçirməyən demokratların üsyanı son nəticədə mərkəzi hökumətin gücü və ingilislərin havadarlığı **100** ilə yatırıldı. Hərəkatın lideri və üsyanın başçısı Ş.M.Xiyabani və bir neçə demokrat həlak oldular, onların çoxunun ev- eşiyi dağıdıldı.

Demokratik hərəkətin, üsyanının gedişinin, partiyanın fəaliyyətinin iranşünaslıqda geniş surətdə əks olunmasına görə **101**, biz hərəkətin bəzi cəhətlərinin icmal şəklində nəqli ilə kifayətləndik.

Yuxarıda deyilənlərdən, xüsusən tədqiqat əsərlərinin təhlilindən məlum olur ki, partiyanın proqramında, təsis konfransının qərarlarında,**102** Ş.M.Xiyabaninin məqalələrində **103** üsyanın manifestində **104** Ş.M.Xiyabaninin nitqlərində **105**- Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeini öz əksini tapmamışdır.

Beləliklə, Azərbaycanda demokratik hərəkətin Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeinə münasibəti necə idi, hərəkət azərbaycanlıların milli şüuruna hansı təsiri göstərmişdir? Bu suala cavab vermək üçün hərəkətin öz xarakterini müəyyən etmək lazımdır. Bəzilərinin fikrinə görə qeyd edilmiş mövzu üzrə müxtəlif tədqiqatların olmasına baxmayaraq hərəkətin xarakteri hələ də qəti surətdə müəyyən edilməmişdir.**106** Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkəti xüsusi olaraq tədqiq etmiş müəlliflər onun yekdilliklə milli-azadlıq xarakterini qeyd etsələr də həmin anlayışa müxtəlif mənə verirlər. Bəziləri belə hesab edirlər ki, hərəkətin qarşısında həm Azərbaycanı, həm də İranı azad etmək vəzifəsi dururdu, **107** o birilərinin əqidəsinə görə Azərbaycanın azad edilməsi demokratların ölkədə həqiqətən konstitusiyalı idarə forması tətbiq edilməsi, İranın müstəqilliyi uğrunda mübarizələrində köməkçi vəzifə idi.**108**

Doğrudan da əsas vəzifə kimi İranda burjua, demokratik, hətta respublika rejimi bərqərar olması irəli sürülürdü. Bu ideologiyada demokratların Azərbaycanın və azərbaycanlıların gələcək vəziyyətinə münasibəti faktiki olaraq öz əksini tapmamışdır. Demokratlar üsyandan əvvəl əyalət əncüməninin yenindən təşkil edilməsini tələb etsələr də, üsyandan sonra belə- tələb irəli sürülmürdü. Yalnız Ş.M.Xiyabaninin axırıncı nitqlərindən məlum olur ki, demokratlar Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür prinsipini müdafiə edirlər, onlar əyalətlərin ölkənin taleyinin həllində iştirakına tərəfdardırlar.**109**

Demokratların Azərbaycan millətinin inkişaf perspektivinə münasibətdə qeyri-müəyyən mövqeyini bir sıra Cənubi Azərbaycan müəllifləri də qeyd etmişlər. Həmin günlərdə baş verən hadisələrin iştirakçısı və şahidi S.Ə.Kəsrəvi demokratları üsyanın məqsədini qeyri-müəyyən şəkildə (aydın olmayan şəkildə) ifadə etdikləri üçün kəskin tənqid etmişdi.**110**

1945-1946-cı illər azərbaycanlıların milli demokratik hərəkatı günlərində S.C.Pişəvəri deyirdi: “hətta mərhum Şeyx özü də milləti hara apardığını aşkar bir surətdə elan edə bilmirdi”.¹¹¹ Həmin münasibətlə M.Müctəhidi yazırdı: “Üsyanın məqsəd və vəzifəsi aydın deyildi, hətta Xiyabaninin özünün üsyanın məqsədi barəsində aydın təsəvvürü yox idi.”¹¹²

Demokratların gizli məqsədləri olduğunu tez-tez: “Düşmən qarşısında öz məqsədini açmaq olmaz”, “Düşmən digər tərəfin plan və taktikasından xəbər tutmalıdır”, “Bizim plan haqqında heç kimin xəbəri yoxdur”¹¹³, deyən Ş.M.Xiyabani də qeyd edirdi. Buna görə də hərəkatın düşmənləri üsyanın məqsədini ixtiyari surətdə şərh edərək demokratları separatizmdə, mərkəzi hökumətə tabe olmaqdan boyun qaçırmaqda günahlandırıldılar.¹¹⁴

Bizim fikrimizcə, üsyanın məqsədi haqqında qeyd edilən qeyri-myəyyənlik ilk növbədə demokratların Azərbaycan millətinin gələcək vəziyyətinə münasibəti ilə bağlı idi. Çünki demokratların siyasi və sosial məqsədləri, əsasən, sirr deyildi və Xiyabanini nitqlərində dəfələrlə şərh edilmişdi.

Həmin hərəkatın xarakterini müəyyən etmək üçün onun real, gerçək gedişi və ilk nəticələrini də nəzərə almaq zəruridir.

Üsyandan məqsəd əyalətdə sabitlik və təhlükəsizlik bərqərar etmək, işdən çıxarılmış yerli məmurları işlə təmin etmək, sosial münasibətləri nizama salmaq, mərkəzi hakimiyyətə təsir göstərmək, başqa sözlə, Azərbaycanın İran əyalətləri arasında aparıcı mövqeyini özünə qaytarmaq idi. Bu istiqamətdə hərəkat edərək demokratlar əhalinin geniş dairələrinin mənafeyi naminə bir sıra tədbirlər həyata keçirdilər. Demokratların məqsədi və fəaliyyətinin əhalinin geniş dairələrinin sosial-siyasi və digər mənafeyinin təmin olunması ilə bağlılığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, həmin hərəkat faktiki olaraq azərbaycanlıların burjua-demokratik hərəkatı idi. Buna görə də hərəkat azərbaycanlılar üçün milli-azadlıq xarakteri daşıyırdı, onların sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni mənafelərinə real xidmət göstərirdi, mövcud mərkəzi hakimiyyətə qarşı çevrilmişdi.

ADP-nin siyasi səhnəyə çıxması, onun başçılığı ilə baş vermiş üsyan, demokratik hakimiyyət orqanının yaradılması - bütün bunlar azərbaycanlıların milli təşəkkülünün müəyyən səviyyəsini göstərirdi. Üsyan və yaradılmış milli hökumət əyalət əncümənindən sonra Azərbaycan millətinin siyasi cəhətdən təşkil olunması yolunda ikinci cəhd idi. Bununla belə bir sıra səbəblər üzündən demokratlar bu real olaraq mövcud olan millətin, onun milli-spesifik xüsusiyyətləri və mənafeynin bütöv inikasını verə bilməmişdilər. Bundan əlavə, demokratların ideoloji fəaliyyəti azərbaycanlılarda “İran milləti” və İrana mənsubluq şüurunun güclənməsinə yönəlmişdi.

Aydındır ki, məsələnin bu cəhəti milləti sosial və etnik cəhətlərin vəhdəti kimi, ilk növbədə millətin həyatında etnik cəhətləri əks etdirən milli şüurun inkişafına yardım edə bilməzdi. Deməli, siyasi cəhətdən təşkil olunmuş azərbaycanlıların sosial-etnik orqanizm kimi öz inkişaflarının mövcud səviyyəsinə uyğun təsəvvür və baxışlar sistemi formalaşmamışdı, digər tərəfdən, demokratların mənəvi fəaliyyəti də belə təsəvvürlərin yaranmasına yardım etmirdi. Buna görə də həmin dövrdəki mənəvi fəaliyyət və mənəvi irs azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafına xidmət edə bilməzdi. Demokratların siyasi fəaliyyəti: müstəqil ADP, Azərbaycan ideyası, faktiki muxtariyyət əldə edilməsi və s. azərbaycanlılarda inkişaf etmiş vətənpərvərlik hissələrini daha da gücləndirirdi. Başqa sözlə azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış Azərbaycan ideyası hələlik Azərbaycan milləti ideyasından ayrılıqda mövcud idi.

Beləliklə, 1911-1920-ci illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycan millətinin inkişafında aparıcı meyl feodal-mülkədar dairələrə və mərkəzdənqaçma qüvvələrinə qarşı, İranın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü, İran konstitusiyası çərçivəsində ictimai həyatın demokratikləşməsi, dövlətin Daxili və xarici siyasətinin müəyyən edilməsində Azərbaycanın aparıcı rolunun bərpa edilməsi uğrunda mübarizədən ibarət idi. Həmin illərin hadisələri göstərirdi ki, mərkəzdənqaçma meyilləri təkcə xaricdə özünə hami axtaran feodal- mülkədar təbəqəsi daxilində deyil, həm də əhalinin digər təbəqələri arasında mövcud idi. Demokratik hərəkat

Azərbaycanın mərkəzdənqaçma və mərkəzəqaçma qüvvələri arasında kompromisə aparırdı. Demokratik hərəkət yerli vətənpərvərliyi və İran dövlətinə mənsubluq şüurunu, obyektiv olaraq müəyyən mənada azərbaycanlıların milli vəhdəti və birliyini gücləndirmişdir. Həmin dövrdə həmçinin azərbaycanlıların etnik şüurunun artması müşahidə edilsə də həmin şüur mənəvi fəaliyyət obyektinə çevrilə bilmədi. Qeyd edilən dövrün digər mühüm yekunu əyalətdə vergini müntəzəm surətdə və tamamilə yığmaq, olkənin ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək, İranın suverenliyini bütün ölkədə həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanın hərtərəfli surətdə mərkəzə tabe etdirilməsi prosesinin başlanmasından ibarət idi.

c) 1920- 1925-ci illər. Demokratik hərəkətin yatırılmasından (IX. 1920) sonra Azərbaycanın mərkəzə tabe etdirilməsi prosesi başlandı. ADP-nin məğlubiyəti və ləğv edilməsi (1922) əyalətdə feodal-mülkədar dairələrinin hakimiyyətinin bərpası demək idi. Öz sinfi mənafeələrinin qorunub saxlanmasında maraqlı olan feodal-mülkədar dairələri, ümumiran məsələləri, vilayətin həyati problemləri üzrə mərkəzlə münəqişəyə girməyi arzu etmir, əyalətin onların mənafeyini təmin edə biləcək mərkəzi hakimiyyətə tabe olunması uğrunda çıxış edirdilər.

Azərbaycanın tabe etdirilməsi və İranın mərkəzləşdirilməsi 1921-ci il fevral çevrilişindən, xüsusən Rza xanın başçılığı ilə hərbiçilərin müstəqil surətdə hərbi - siyasi səhnəyə çıxmasından sonra xeyli güclənmişdi. 1922- ci ildə Rza xan İran ordusunun yenidən təşkil etmək işinə başladı. Qədim sərbaz hissələri, kazak briqadası, jandarmeriya buraxılmış, onların əvəzində həmin hissələri özündə birləşdirən vahid ordu yaradılmasına başlanmışdı. Yeni ordunu təşkil etmək üçün 12 nəfərdən (digər məlumatlara görə 10 nəfərdən) ibarət hərbi şura yaradılmışdı. Həmin şuranın 12 üzvündən yeddisi (yaxud səkkizi) azərbaycanlı idi;

- 1- Sərləşkər (diviziya generalı) Sərdar Midhət Cəlair.
- 2- Sərtib (general) Məhəmməd Naxçıvan Əmir Müvəssəq.
- 3- Sərtib (general) Seyf Əfşar.
- 4- Sərtib (general) Əbdül Məcid Mirzə Firuz Nəsir-od- Dövlə.
- 5- Sərtib (general) Heydərqulu Pesyan.
- 6- Sərhəng (polkovnik) Əzizulla Zərqami.
- 7- Sərhəng (polkovnik) Əli Kərim Qəvanlu
- 8- Sərhəngə do (polkovnik-leytenant) Seyf-ol- Məmalik Xələc.¹¹⁶

İki il fəaliyyət göstərən şura bütün ilkin təşkilati işləri yerinə yetirmiş, hərbi nizamnamələri hazırlamışdı. Hərbi şuranın ürəyi Rusiyada ali hərbi məktəbi bitirmiş, İran ordusunun baş qərargahının rəisi, qacar şahzadəsi Amanulla Cahanbani idi. Onu qərargah rəisi vəzifəsində hərbi məktəbin müdiri vəzifəsini özündə saxlamaqla general Məhəmməd Naxçıvan Əmir Müvəssəq əvəz etmişdi.

1922-ci ildə 5 diviziya təşkil edildi: mərkəzi Təbriz olmaqla Şimal-qərb diviziyası, həmədan-Qərb, Tehran-Mərkəzi, Məşhəd-Şərq, İsfahan-Cənub. Sonralar diviziya yaxud hərbi dairələrin sayı 7-yə çatdırıldı, yeddi hərbi dairədən beşinin komandanı azərbaycanlı idi.

- 1- Şimal-qərb hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Əmir Abdulla Təhmasibi.
- 2- Qərb hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Əmir Əhmədi.
- 3- Cənub hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Məhəmməd Ayrım.
- 4- Kerman-Bəluçistan hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Naxçıvan.

5- Mazandaran, Qorqan, Gilan, Talış - Mahmud Ayrım.117

Bu və digər yüksək vəzifəli azərbaycanlı hərbi məmurlar zabıt korpusunun özəyini təşkil edir və bir çox cəhətdən Rza xan başda olmaqla İranda hökumətin mərkəzləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin etmişlər. Mərkəzləşdirmə və stabilliyin ticarətin normal inkişafının mühüm xarici şəraiti olduğuna görə Azərbaycanın iri və orta ticarət burjuaziyası, həmçinin mülkədarları mərkəzləşdirmə siyasətini geniş müdafiə edirdilər.

Mərkəzləşdirmə ideologiyasını işləyib hazırlayarkən, Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələri İran xalqlarının etnik xüsusiyyətlərini ideal şəkildə yaxud fikrən ləğv etmək yolu ilə iranlıların milli, mədəni, mənəvi həyatını mərkəzləşdirməyə, eyni şəkildə salmağa səy edirdilər. Əgər Azərbaycan maarifçiləri və demokratları "İran milləti" termini ilə İranın bütün əhalisini yaxud iranlıların dövlət mənsubiyyətini qeyd etmək istəyirdilərsə, Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələri həmin termin altında bütün İran əhalisini əhatə edən hansısa sosial-etnik orqanizm başa düşürdülər. Başqa sözlə, onlar İran əhalisini vahid etnik birlik elan edirdilər. Məsələnin bu cəhəti 1922-ci ildən Berlin şəhərində "İranşəhr" adlı jurnal nəşr etməyə başlayan H.Kazımzadənin fəaliyyətində daha geniş əks olunmuşdur. 118 Bu jurnalda İran gəncliyinin millətçilik ruhunu möhkəmlətməyə yönəlmiş. İranın qədim əzəməti haqqında ilk məqalələr meydana gəlmişdi".119

"Milliyyət və vətənpərvərlik" prinsipindən çıxış edib H.Kazımzadə "həmin əyalətdə (Azərbaycanda - V.M.) İran milliyyəti milli birliyi nəfınə geniş təbliğat aparılması, İran maarifi və fars ədəbiyyatının yayılmasında təkid edirdi. O və onun qələm dostu Şəfəq Rzazadə (o da azərbaycanlı idi-V.M.) sübut edirdilər ki, azərbaycanlılar mənşəcə farsdırlar, türk dili onlara zorla qəbul etdirilib".120 Bir ideoloq kimi H.Kazımzadə cəmiyyət qarşısında duran bütün məsələlərin həllini cəmiyyətin üstqurumunda və ideologiyasında mümkün dəyişikliklər aparmaq yolunda axtarırdı. O yazırdı: "Milliyyət, ictimai prinsiplərimizin ən müqəddəsi və bizim milli amalımızın Kəəbəsi olmalıdır. Milliyyət, bizim bütün xarabalıqları abad edən, bütün pərişanlıqları islah edən cəmi müstəqilliyin dayağı və xilasedici dairəmiz olacaq".121

Milliyyət deyəndə müəllif vətəndaşlıq və ari irqinə mənsubluq başa düşür. O yazırdı: "İranlılıq... öz güclü, gərilməmiş qanadları altında dili və dinindən asılı olmayaraq İran millətinin bütün üzvlərinə yer verir. Kimliyindən - kürd yaxud bəluç, gəbr yaxud erməni olmağından asılı olmayaraq damarlarında ari qanı axan və İrani öz Vətəni sayan hər bir fərd iranlı sayılmalı və İranlı adlandırılmalıdır"122

H.Kazımzadənin bu siyahısına düşməyən azərbaycanlılar üçün iranlı olmaq öz dili, tarixi, mədəniyyəti, etnonimi, milli şüuru olmamaq demək idi və fars milləti tərəfindən assimilyasiya olunmaqdan başqa bir mənə daşımırdı. "İranşəhr" jurnalı alman şərqşünası İ.Markvartın "Azərbaycan" adlı kitabından (jurnal belə təqdim edir) bir neçə səhifəni tərcümə edərək çap etmişdir. Həmin kitabdan tərcümə olunmuş və jurnalda dərc edilmiş hissənin girişində qeyd edilir ki, Türkiyədə azərbaycanlıların türk "irqinə" mənsubiyyətini sübut etməyə çalışırlar, hərçənd "həmin məsələ iranlıların çoxuna axiracan aydın deyil.." Hökumət bu məsələ barəsində heç bir tədbir görməmiş və görmür, buna görə də "həmin məsələnin qəti həlli üçün və azərbaycanlıların İran mənşələri barəsində hər cürə şübhələri aradan götürmək üçün" H.Kazımzadə həmin kitabı azərbaycanlıların ari mənşəli olmalarının əsas dəlili kimi təsəvvür edərək tərcümə və çap etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.122 Göründüyü kimi, müəllif (H.Kazımzadə) qəti əmin idi ki, azərbaycanlılar arilərdilər. Adətən bir sıra İran müəllifləri azərbaycanlılar arasında İranizmin güclənməsinə onların bir hissəsi arasında pantürkizm ideologiyasının təsiri ilə türkçülük meylinin güclənməsinə əksüləməli kimi baxırlar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, türklərin cənubi azərbaycanlılara bir türk xalqı kimi marağı XIX əsrin axırında yaranaraq XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlinə kimi daim artırdı. Paniranizmin azərbaycanlı ideoloqlarının qeyd etdikləri kimi birinci dünya müharibəsindən sonra türk birliyi və azərbaycanlıların türk olmaları ideyası

yuxarıda qeyd edilmiş cəmiyyət, mətbuat orqanlarından başqa Süleyman Nəzif, Rövşəni bəy, Həmdulla Sübhü bəy kimi ayrı-ayrı ziyalılar tərəfindən də geniş təbliğ edilirdi.

Rövşəni bəyin nitqlərinin birinin mətni fars dilində "İranşəhr" jurnalında dərc edilib. Rövşəni bəy sübut etməyə çalışırdı ki, Azərbaycan, Xəmsə, Kürdüstanda türklər yaşayır və onların sayı 3 milyon. qəddərdir, İranda farsların hakimiyyəti altında ağır vəziyyətdə 4 milyon. türk yaşayır. O, ümid etdiyini bildirir ki, "Azərbaycan özü özünü azad edəcək, Azərbaycana münasibətdə biz əmin ola bilərik, çünki bu ölkədə milli cərəyanlar inkişaf edir" Nəhayət müəllif qeyd edir ki, farslar azərbaycanlılara onların türk ola bilmədikləri fikrini təlqin edirlər. Sayı 4 milyona. çatan bu türklər-müəllif qeyd edir - bizdən kömək gözləyir və biz öz qan qardaşlarımızı azad etməliyik.¹²³ Rövşəni bəyin türkçülük ruhunda deyilmiş nitqində müəyyən mənada İran azərbaycanlılarının ictimai həyatının ayrı-ayrı cəhətləri obyektiv olaraq əks olunmuşdu.

Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki. həmin dövrdə İran azərbaycanlıları haqqında hərtərəfli məlumat şərq dillərində ancaq Türkiyədə türk dilində səbt olunmuşdu, özü də bu məlumat İran azərbaycanlıları haqqında rus və xarici dillərdə elmi, etnoqrafik məlumatdan fərqli olaraq azərbaycanlılar üçün daha anlamlı xarakter daşıyırdı.

Səciyyəvi hal budur ki, türkçülük, xüsusən söhbət əhalinin sayından, etnik ərazisindən, azərbaycanlıların iqtisadi, sosial, mədəni həyatının müxtəlif cəhətləri üzərində müşahidədən gedəndə, obyektiv olaraq azərbaycanlı ziyalılarının bir sıra nümayəndələri arasında güclənməkdə olan paniranizmə qarşı çevrilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azərbaycanlı ziyalılarının müəyyən bir hissəsi azərbaycanlıların adı şüurunun məzmununa və etnoqrafik məlumatlara uyğun olaraq azərbaycanlıları həmişə türk, Azərbaycan türkü hesab etmişlər. Lakin, oxşar təsəvvür geniş yayıla bilməmiş və bir qayda olaraq ayrı-ayrı parıltılar şəklində təzahür etmişdi, çünki azərbaycanlıların sosial-iqtisadi mənafeyi türkizm ideyasını irəli atmağı nəzərdə tutmurdu. Bununla belə sübut etmək olar ki, Azərbaycanda ziyalılarının bir qismi, zahirən bürüzə verməsə də, türkçü milli şüura malik idi. Bu barədə aşağıdakı faktı qeyd etmək olar. Yuxarıda deyilmişdi ki, Rövşəni bəy Azərbaycanda "milli cərəyanlar olduğunu" göstərirdi. Onun bu iddiası haqqında danışacağımız faktla müəyyən dərəcədə uyğun gəlir. İran müəllifi Xacə Nuri İ. yazır ki, əslən Ərdəbildən olan, Əhməd şahın (1909-1925) şah qvardiyasının keçmiş rəisi Abdulla Təhmasibi Şimal-qərb hərbi dairəsinin komandanı və Azərbaycanın hərbi valisi olarkən Təbrizin tanınmış alim və xadimlərinə tarixi sənədlərdən istifadə etməklə Azərbaycanın müfəssəl tarixini hazırlamağı tapşırırmışdı. O, onlara Azərbaycanın hər bir tayfasının "onların yaranışından bu günə qədər"ki tarixini yazmağı da tapşırırmışdı. "İndi, bu saat - müəllif yazır - mən bu sətirləri yazanda, Abdulla xanın kağızları arasında təsadüfən mənim əlimə düşən əlyazmalardan bəziləri mənim yazı stolumun üstünə səpələnmişdir. Onlardan biri belə adlanır: "Skiflər, yəni iranlıların "turanlı", yaxud sak, ərəblərin "Yəcuc və məcuc" adlandırdıqları türklər. Tarixi baxımdan bu qruplar İlitber* türk xaqanlarının ilk sülalələrindən birini təmsil edib həzrət İbrahim Xəlilullahın müasirləridirlər". "Bu hissədə - müəllif davam edir - Azərbaycan tayfalarının bir-bir təsviri, etnonimlərinin xüsusiyyətləri qeyd olunub, onların hər birinin tarixi haqqında qısaca danışılır ¹²⁴.

Bizə Xacə Nuri İ.-nin sözlərini təsdiq edə biləcək ikinci mənbə məlum deyil. Lakin bəzi qeyri-müstəqim məlumatlar həmin sözlərin doğruluğuna güman verir.

Birincisi, qədim türklərin tarixinə gəlicə, skiflərin türk olması barədə müxtəlif dillərdə, o cümlədən fars dilində xeyli məlumat qeyd edilmişdi.

İkincisi, A.Təhmasibi prinsip etibarilə ziyalılara Azərbaycanın və Azərbaycan tayfalarının tarixini yazmağı tapşırırsa bilərdi və məsələnin bu cəhəti onun əyalətdə böyük nüfuz və hörmət sahibi olması və onun Rza xanla münasibətlərinin xarakteri ilə izah edilə bilər. A.Mostoufi qeyd edir ki, A.Təhmasibi Azərbaycanda olduğu müddət ərzində (1924-1925), adamların elə hörmət və etibarını qazanmışdı ki, "Azərbaycan dilində söylədiyi nitqləri ilə onları heç bir etiraz etmədən istənilən çətin işə, istənilən fədakarlıq göstərməyə vadar edə bilərdi".¹²⁵ Yuxarıda adı çəkilən Xacə Nuri İ isə Rza xanın

A.Təhmasibiyə qarşı şübhələrinin artdığını qeyd edir. **126** A.Təhmasibinin Azərbaycan qoşunlarına əyalətdə Qacar sülaləsinin tərəfdarlarının ehtimali çıxışlarının qarşısını almaq üçün komandan təyin edilməsinə **127** baxmayaraq onun özü Rza xanın taxt-taca gedən yolunda ehtimali rəqibinə çevrilmişdi.

Rza xan onu Tehrana-geri çağırmağı qərara aldı, “lakin, azərbaycanlılar çoxlu teleqram göndərərək onun getməsinə mane oldular və hökumət əhalinin tələbi ilə razılaşıaraq onu bir müddət orda saxlamağa məcbur oldu. Onu oradan geri çağırmaq çətin olduğu üçün Sərdar sepəh (Rza xan - V.M.) özü ora getdi və oradan Abdulla xanla Kürdüstana hərəkət edib onu oradan Tehrana apardı.” **128** Əhalinin A.Təhmasibiyə olan xeyirxah münasibətini bəzi müəlliflər onun şəxsi keyfiyyətləri, köçərilərin özbaşınalığının qarşısını almaq, əyalətdə qayda-qanunun bərqərar edilməsi, burada abadlıq sahəsində gördüyü tədbirlərin təsirliliyi ilə izah edirlər. **129**

A.Təhmasibinin nüfuzuna, görünür, onun azərbaycanlılar qarşısında həmişə azərbaycanca danışması da təsir göstərirdi.

Beləliklə, A.Təhmasibi həm özünün gələcək ehtimali dayağını daha dərindən tanımaq, həm də azərbaycanlılar arasında milli, tarixi şüurun geniş yayılmasına yardım etmək üçün Azərbaycan və Azərbaycan tayfalarının tarixini yazmaq tapşırığı verə bilərdi. Əgər, A.Təhmasibinin tapşırığı ilə Təbrizdə yazılmış əlyazmalarının mövcud olması doğrudursa, onda Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələrinin nisbətən inkişaf etmiş tarixi - milli şüura malik olmaları fikri də doğrudur. **130**

Bununla belə, yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan ziyalılarının bir sıra nümayəndələri Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən salınması ərəfəsində azərbaycanlıların zorakılıqla assimilyasiya edilməsi, paniranizmin fəal ideoloqları kimi çıxış edirdilər. Bu cəhətdən İran və Azərbaycan azərbaycanlılarını təmsil edən iki ziyalının mənəvi fəaliyyətinin bir sıra cəhətləri maraq doğurur. Onlardan biri Əfşar tayfasının nümayəndəsi, bir vaxtlar Yəzd şəhərində məskən salmış tacirin oğlu Mahmud Əfşar 1925-ci ilin avqustundan Tehrandə “Ayəndə” jurnalını nəşr etməyə başladı. M.Əfşar jurnalın birinci nömrəsində böyük bir məqalə ilə mərkəzləşdirmə və xüsusən, güya milli birlik və müstəqillik naminə İranın qeyri-fars xalqlarının tezliklə assimilyasiya olunması uğrunda çıxış etmişdir. O güman edir ki, İran dövlətinin mövcolduğu İran hökumətinin İran xalqlarının etnik və etnoqrafik müxtəlifliyinin, dil, adət-ənənə, paltar, etnonim və s.-ni ləğv edib-etməməsindən asılıdır. O yazırdı: “Bizim əqidəmizə görə, nə qədər ki, İranda dil, əxlaq, paltar və s. sahədə milli birlik yaranmayıb bizim suverenliyimiz və ərazi bütövlüyümüz hər dəqiqə təhlükə altında olacaqdır **131**. Onun fikrincə dil cəhətdən milli yekcinsliyə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır; ibtidai məktəblər açmaq və burada təhsili farsca aparmaq, İran tarixini tədris etmək, milli rayonlarda, xüsusən Azərbaycan və Xuzistanda fars dilində ucuz kitabçalar və hökumət qəzetləri nəşr etmək və s **132**

Bundan əlavə M.Əfşar yenə də həmin məqsədlə qeyri-fars xalqları fars rayonlarına köçürmək, qeyri-fars toponimləri fars toponimləri ilə əvəz etmək, orduda, dövlət idarələrində, məhkəmədə və s. qeyri-fars dillərinin qadağan edilməsini məsləhət görürdü. **133**

Göründüyü kimi, M.Əfşarın həmin ideyaları H.Kazımzadənin milliyyət və milli birliyə aid ideyalarını dəqiqləşdirir və təkrar edirdi.

Demək lazımdır ki, azərbaycanlılara türk dilinin zorla qəbul etdirilməsi və onların tezliklə assimilyasiya olunması ideyasını İranda kommunist hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, milliyyətçə azərbaycanlı olan Tağı Ərani də həmin dövrdə qızğınca müdafiə edirdi **134** İranın milli birliyinin digər azərbaycanlı ideoloqu S.Ə.Kəsrəvi M.Əfşarın proqramının məntiqiliyini “elmi cəhətdən” əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Özünün “Azəri ya zəbane bastane Azərbaycan” (“Azəri yaxud Azərbaycanın əski dili, 1926) kitabında S.Ə.Kəsrəvi şərq dillərində olan mənəblərə birtərəfli yanaşıaraq “sübut” etmişdir ki, Azərbaycan əhalisinə türk dili türklər tərəfindən zorla XI-XIV əsrlərdə qəbul etdirilmiş və Azərbaycan dili ölkədə XV

əsrdə sabitləşmişdir. **135** Azərbaycan dilinə, azərbaycanlıların türk etnosuna mənsubiyyətinə münasibətdə eyni mövqe tutan, demokratik hərəkatın tanınmış xadimlərindən biri, şair, publist, azərbaycanlı M.Qənizdə sübut etməyə çalışırdı ki, “Azərbaycan türkləri heç vaxt türk dilində yazmamış, fars dilindən istifadə etmişlər, türk dili (İranda - V.M.) bir zaman itib gedəcək, Azərbaycanda türk yoxdur.” **136** Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, H.Kazımzadənin əqidəsinə görə iranlılara, o cümlədən azərbaycanlılara məlum olmayan azərbaycanlıların mənşəyi məsələsi ”aydınlaşmışdı”.

Onu da qeyd edək ki, həmin illərdə fars müəlliflər azərbaycanlıların dili və mənşəyi haqqında heç nə yazmır, onların ”ari mənşəyini” sübut etmirdilər. Fars M.A.Şuşteri özünün “İran-name” əsərində qədim İranın tarixi haqqında Avropa və Amerika tədqiqatları əsasında qeyd edirdi ki, Azərbaycan arilərin vətəni yox müstəmləkəsi olmuşdur. **137** Bundan əlavə müəllif tərəfindən tərtib edilmiş İran dillərinin siyahısında, S.Ə.Kəsrəvinin ”kəşf etdiyi” Azərbaycanın Azəri adlanan qədim dili göstərilməmişdir.” **138**

Bununla belə S.Ə.Kəsrəvi ”İran tarixinə, siyasətə, ölkənin milliyyətinə əhəmiyyətli xidmət göstərmişdir.” **139** Çünki öz-özünü assimilyasiyanın zəruriliyini əsaslandıraraq özü bildiyi kimi fars-Azərbaycan ziddiyyətlərini yumşaltmaq istəyirdi.

S.Ə.Kəsrəvi öz əsərinin meydana gəlməsini onunla əsaslandırırırdı ki, güya 20-ci illərin əvvəllərində Tehran ilə İstanbul arasında azərbaycanlıların mənşəyi ətrafındakı ideoloji mübarizə güclənmişdi. Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki, S.Ə.Kəsrəvinin iddiaları gerçəkliyə uyğun gəlmirdi, çünki türk xalqının özünün milli- azadlıq mübarizəsinin əvvəlindən (1918-ci il) pantürkist ideologiya hərbi və xarici siyasət strategiyasının əsası olmaq rolunu itirir, Türkiyədə pantürkist və panislamist mətbuat orqanlarının nəşri dayandırılır. **140**

“Mustafa Kamalın (Ata türk) 1921-ci ilin dekabrında Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin kürsüsündən çıxışı türk milli burjuaziyasının həmin ideologiyalardan rəsmi əl çəkməsi demək idi”. **141** Sonralar həmin mövqeyə sadıqlıq dəfələrlə təsdiq edilmişdi. M.K.Atatürkün 1922-ci ilin 19-20 yanvarında TBMM iclasında çıxışını şərh edərək ”hakimiyyətə milliyyət” qəzeti yazırdı: “Beləliklə, pantürkizm, panislamizmdən az olmayaraq bizim milli temperamentimizə əziz və yaxındır, lakin həqiqətdə pantürkizm mədəni hərəkat sərhəddindən o yana gedə bilməz...” **142**

Bununla bağlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır: niyə Türkiyənin İrana (eləcə də digər şərq ölkələrinə) münasibətdə pantürkizm ideologiyasından əl çəkməyə məcbur olduğu bir dövrdə bir çox azərbaycanlı ideoloqlar azərbaycanlıların assimilyasiya olunması uğrunda fəal mübarizəyə başlayır, Azərbaycan dili əleyhinə çıxırlar?

Bizim fikrimizcə, həmin sualın cavabı aşağıdakıdan ibarətdir. Dövlətin mərkəzləşdirilməsi tədbirləri 1924- 1925-ci illərdə Azərbaycan (türk) Qacar sülaləsinə qarşı şiddətli təbliqatla müşayiət olunurdu. Özü də Qacarlara qarşı kampaniya müəyyən dərəcədə antitürk (Azərbaycan) xarakteri daşıyırdı. **144**

Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən salınması hərəkatında A.Əsədullayev ehtimali türk (Azərbaycan)- fars qarşudurmasının təzahürünü görürdü. O yazırdı: ”Diviziyalar ən mühüm rayonlarda və əsasən Qacar və digər türk tayfalarının yaşadığı rayonlarda yerləşdirilmişdi.” **145** Antiqacar kampaniyasının mahiyyət etibarilə antitürk xarakter daşmasına baxmayaraq, İran diviziyalarının yerləşmə coğrafiyasını fars-Azərbaycan qarşudurması ilə əlaqələndirmək çətin ki, doğru olsun. Birincisi, bu rayonlar ənənəvi olaraq İranın az ya çox mütəşəkkil hərbi qüvvələrinin mərkəzi idi; ikincisi, həmin rayonlar hələ 1922-ci ilin əvvəlində Rza xanın taxt-taca doğru irəliləməsi perspektivi aydın olmayanda müəyyən edilmişdi; üçüncüsü, yeni İran ordusunun əsas təşkilatçıları və komandirləri azərbaycanlılar idi; nəhayət dördüncüsü, “Azərbaycanın tacir və mülkədarları taxt-tac uğrunda mübarizədə Rza xanın dayağı idilər. **146**

Beləliklə, azərbaycanlılar bütövlükdə Qacar sülaləsinin əsas dayağı hesab edilməsə də, Rza xan və onun ətrafındakılar ilk günlərdən Azərbaycan və azərbaycanlıların yeri və əhəmiyyətini nəzərə almağa çalışırdılar.

Həm A. Təhmasibini Azərbaycandan aparmaq, həm də əyalətdə antiqacar çıxışları təşkil etmək məqsədi ilə Rza xan 1925-ci ildə Azərbaycana səfər etdi. Rza xanın tərəfdarları oktyabrın 29- da Təbrizdə Təbrizin Tehranla əlaqəsini kəsdiyini bildirən fitnəkar elamıyyə çap etdilər. Şəhərdə "paytaxta yürüş üçün könüllülər dəstələri" təşkil etməyə¹⁴⁷ başladılar. Lakin bu xəbər əvvəllər (1905-1911 və 1920-ci illər) olduğu kimi ölkənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhlükə kimi qarşılanmadı, çünki bu yalançı təhlükə idi və Azərbaycanın müstəqil mənafeyi ilə bağlı deyildi.

Bundan əlavə, öz-özünü assimilyasiya ideyası antiqacar (antitürk) əhval ruhiyyəsinin və fars şovinizmin güclənməsi ilə bağlı olaraq farslar tərəfindən Azərbaycanın varlı təbəqələrinin mənafeyinə qarşı çevrilə biləcək təhlükəni aradan götürməyə xidmət edirdi. Nəhayət, öz-özünü assimilyasiya ideyası daha əsaslı məqsəd güdüdü. Həmin ideya təkcə azərbaycanlı zəhmətkeşləri öz azərbaycanlı zülmkarlara və mərkəzi hökumətə qarşı sosial mübarizədən yayındırmağa, təkcə sosial mübarizəni "yalançı" milli mübarizə ilə əvəz etməyə deyil, həm də, özü də bu olduqca vacibdir, praktiki olaraq mövcud olmayan pantürkizm qarşısında yox, Şimaldan-Sovet Azərbaycanından gələn kommunizm ideyaları qarşısında maneə yaratmağa xidmət etməli idi.

Doğrudan da, inqilabi nümunə və Azərbaycan dilində yayılan inqilabi ideologiya zəhmətkeşlərin sosial, siyasi, sinfi şüurunun artmasına yardım edirdi. "Şahsevənlərin silahsızlaşdırılmasından sonra (1923) Bakıdan qayıdan Ərdəbil kəndliləri məhsulun mülkədar torpaqlarında mülkədarla kəndli, dövlət torpaqlarında dövlətlə kəndli arasında bərabər bölünməsi tələblərini irəli sürdülər. Bu sadə tələb yerli mülkədarlar tərəfindən ASSR-dən gətirilmiş "bolşevizm" kimi qiymətləndirilmişdi".¹⁴⁸

Beləliklə, 1911-1925-ci illər dövründə azərbaycanlıların milli şüuru Azərbaycan və İran üçün mürəkkəb olan daxili və xarici şəraitdə inkişaf edirdi, Azərbaycanlıların ictimai şüurunun daha çox inkişaf etmiş formaları siyasi, sosial, demokratik şüur və özlərinin dövlət mənsubiyyətlərini dərk etmələri idi. Milli şüurun ən çox inkişaf etmiş ünsuru yerli vətənpərvərlik hissi idi. Azərbaycan ictimai fikri irançılıq və türkçülük arasında tərəddüd keçirirdi. İranizm burjua ideologiyası, türkizm ziyalıların bəziləri və azərbaycanlıların ictimai şüurunun adi səviyyəsi üçün xarakterik idi. Azərbaycanlıların əksəriyyəti özlərini türk, şiə, İran təbəəsi hesab edir, öz ana dillərindən istifadə edir, milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirir, milli adət-ənənələrini yerinə yetirirdilər. Azərbaycanlıların əksəriyyətinin nəinki Azərbaycan, həmçinin fars milləti haqqında tam təsəvvürü yox idi. Onlara, əsasən, özlərinin "arı" mənşələri, türk dilinin zorla qəbul etdirilmiş dil olması məlum deyildi.

Ziyalıların ayrı-ayrı nümayəndələri, görünür, cəmiyyətin üstqurumunda baş verən dəyişiklikləri və onların anti-azərbaycan istiqamətini başa düşürdülər. Bu, onlarda etiraz səbəb olmalı idi, lakin həmin etiraz bir sıra səbəblər üzündən yəqin ki, Azərbaycan millətinin taleyi ilə bağlı fərdi ya da qrupdaxili həyacan səviyyəsində qalırdı.

Həm də milli münasibətlər hələlik özünü ideologiya sahəsində daha aşkar göstərsə də dövlət tərəfindən idarə olunan prosesə çevrilməmişdir. Bu, artıq Qacar sülaləsinin devirilməsindən, İranın siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsindən, ölkənin mərkəzləşdirilməsinin əsasən başa çatmasından və feodal-burjua dairələrinin hərbi-siyasi diktaturası bərqərar olandan sonra baş verdi.

İkinci fəsil

- 1- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, Баку, 1958, П изд. Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке Баку, 1959. Шоитов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в - Просветительство в литературе Востока китаб. М., 1937, с.68-99.
آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقا کرمانی، تهران، 1967 (1346).
- Abdul- Hadi Hariri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution.-Akten des VII Kongress Fur Arabistik und Islam wissenschaft, Gottingen 15 bis 22 August, 1947.- . toplusunada, с.189-207; Талипов Н.А, Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахим Талыбова (1834-1911) Автореф. канд. дисс. Баку, 1980; Хасаев А.И. Мировоззрение Зеин-ол-Абедин Марагаи. Автореф канд. дисс. М., 1967, Шойтов А.М. Роль М.Ф. Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. канд. дис. М., 1951.
- 2- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان، 1 و 2 جلدلر، تبریز، 1953 (1332) و 1956 (1335)
Шамси М. И. Развитие просвещения в Иране (1851- 1917 гг) Автореф. Баку, 1981.
- 3- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX б) М. 1981
- 4- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت ایران. تهران، 1337 (1958)، جلد 2؛
سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 1360 (1981)؛
هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1-5 اصفهان، 1327 (1948-1953).
- 5- Садыг А. Тəбриз театрынын тарихиндэн (сечилмиш есəрлəri) Бақы-1971, с.277-290. Хəндан Ч. Уғур јолу...
- 6- كسروی احمد. زندگانی من، چاپ دوم، تهران 1339 (1960)
- 7- Богданов Л.Ф. Göst. Əsəri, s.17
- 8- مستوفی عبدالله. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 297
- 9- Мамонтов Н. П. Göst. Əsəri, s..95
- 10- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتان المآثر...ص. 6
- 11- Шеглова О.П. Göst. Əsəri, s.69
- 12- Чаһанкиров М. Азəрбајчан милли əдəби дилинин тəшəккүлү. Бақы, 1978, 1 һиссə, с.100
- 13- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1319 قمری، ص. 1، 19- 18
- 14- Азəрбајчан дилинин тəдриси тарихиндэн, Бақы, 1966, с. 233
- 15- دهقان. ا. كۆستər. əсəри. С.133,
- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 123
رفیعی محمد. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران، 1362 (1983)، ص. 105
- 16- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, s. 123
- 17- امید ح. Göst. əsəri, s. “ی”
- 18- امید ح. Göst. əsəri, s.50-51, 88, 111, 123.
- 19- امید ح. Göst. əsəri, s., ”ب”؛ Шәмси М.И. Göst. əsəri, s. 26
- 20- گنجینه فنون. نۆمره 20 اعلان
- 21- Кенади-Харисчи ГА. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг, Автор.каид. дисс., Баку. 1956. с.5
- 22- ترجمان، 31،03،1896
- 23- دهخدا علی اکبر. لغتنامه، نۆمره 219، ص. 1059

24- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1312 قمری ص. 5، 7، 9.

Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки, с.305

25- Талыбов Ә.Р. Мәсаел өл-һәҹат, Тифлис, 1906, с.76.

26- تربيت، محمد علی. زاد و بوم، تبریز، ص4، 6-7

27- □□нуби Аз□рбај□ан тарихи... Иванов М.С. Иранская революция.

ксерوی ا. تاریخ مشروطه ایران 1، 2 و 3- جو حيصه لر تهران، 1940 1941، 1319، 1320، 1322

Гасанов Н.А. Певолуционерное движение в Табризе...

28- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, Спб. 1911, I buraxılış, с.265

29- - Orada, s.84. Сборник дипломатических документов 1911, II бурахылыш, с.5.

30- Гасанов Н.А. Göst. əsəri, s. 152-153

31- رفيعی محمد. Göst. əsəri, s.59, 73, 167

32- قوانین مصوبه مجلس شورای ملی. قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول، جلد 1. ص. 32، 64-66، 79-84

33- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки... с.159

34- Сборник дипломатических документов, ... I burax. с.31-3. II burax с.72-84.

35- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1330) و بخشی از تاریخ مستند مشروطیت ایران. 1352، ص. 407

36- شجیعی ض. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، ص. 311، 314، 320، 329، 346، 370.

37- شجیعی ض. Göst. əsəri, s. 292, 293, 301, 329, 359

38- Иванов М.С. Иранская революция.... с.100

39- Шахоян Л. Г. Сатирическиегазетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа- Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Kitab IV с. İran, Yerevan, 1969, s. 202

40- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 129-130

41- آذربایجان. دوشنبه، 4 شهریور 1342 (26.08.1963).

42- آذربایجان. تبریز، یکشنبه 18 آبان 1320 (09.11.1941)

43- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 142-144

44- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин.. с.228

45- Yenə orada

46- Orada. s. 227

47- Атрпет. Мамед Али шах. с.67, Тигранов Л.Ф. Göst. əsəri, s. 91

حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 3

48- رفيعی محمد. Göst. əsəri, s. 97

49- Brown E. The Press of Modern Persia, Cambridge, 1914, p.26

50- هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1، ص. 109؛ جلد 2، ص. 248، 261؛ جلد 3، ص. 80، 93، 172؛ جلد 4، ص. 71-72

براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره...ص. 182

سرداری نیا صمد. Göst. əsəri, s. 113.

51- فریاد، 21.01.1907.

52- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана - Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока - книга (М) 1960. с,122

53- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране - (до второго мирового воДны) - Баку, 1961 с.36

54- فریاد، 05.05.1907 (دوشنبه، 30 دی 1286)

55- آذربایجان. تبریز 20.02.1907. (چهارشنبه، 30 بهمن 1285)

56- آذربایجان. تبریز 01.03.1907. (جمعه، 9 اسفند 1285)

57- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 2- جی حیصه، ص. 390
58- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.

59- Степанов Р. А. Основы общего языкознания. М. 1975, с. 193

60- Садыг Ә. Göst. əsəri.

61- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.

62- Сеидов Р.А. Национальное формирование... с.56

63- Иванов М.С. Иран... с.100, 101

64- Иваиов М.С. Иранская революция... с.364-365

65- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. ایکینجی نشری، تهران، 1954. ص. 324، 326، 327

66- کسروی ا. Göst. əsəri, s. 336

67- حاجی سید ابراهیم موسوی زنجزی، تاریخ زنجان، تهران، (1954) 1333، ص. 157

68- کسروی ا. Göst. əsəri, s. 551، 422، 421

*- Azərbaycan. əhalisi 2 milyon nəfərdən artıq deyildi.

69- Yenə orada. s.558, 561

*- Hər iki qəzet fars dilində və eyni erməninin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir

70- Yenə orada. S. 561

71- Yenə orada. S.557

72- Şapaliyov E.B. Yeni və yaxın çağlar və Türkiyə tarixi - İstanbul. c.271

73- ناطق ناصح آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران 1359 (1980) ، ص. 88-87

کاتبی. ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تیریز 1321 (1942) ص. 8

74- - تورک یوردو، 1911 4№، س.106-111. 14№، س.428-432، 18№، س.551-556، 21№، س.648-656، 22№، س.670-678، 24№، س.755-760.

75- تورک یوردو، 1911، 18№، س.552

76- تورک یوردو، 1911، 21№، س.656

77- تورک یوردو، 1911، 1№، س.15-16

78- Гасанова Е.Ю. Идеологии буржуазного национализма в Турдии в период младотурок (1908-1914)

Баку. 1966,

79- Orada. s. 37

80- чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антологіјасы, II ч., Бақы, 1983, с.40;

Кاتبі. Göst. əsəri, s.88

81-

82- Тагіева Ш.А. Начионально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920

гг., Баку. 1956. с.64,

83- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 23

84- بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی. ترتیب اندنلر: م. رامیان، م. تمدن، ص. تکش. رصائیه، 1345، (1996) ص. 55- 54

85- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله...ص. 796، 752-753

86- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، ص.29.

87- کسروی ا. زندگانی من، ص. 87

88- دهقان احمد. Göst. əsəri, s 153-154

89- Həbibov Ə. Чәнуби Азәрбајчанда азадлыг һәрәкаты, Бақы, 1988, с.64, 77-78, 101. 115

90- Orada. s..64-67, 79-89, 102-104.

91- اسناد تاریخی... جلد 4، ص. 101

92-Ибраимов Т. А. Иран коммунист партиасыны јарадылмасы. Бақы, 1963, с. 196

93- Orada. s.210

94- Orada. s.196

95- کسروی ا. زندگانی من، ص. 88-87

96- Тағыева Ş. Ә. Göst. əsəri, s.80

97- Orada. s.93, 96

98- Мәммәдли Г. Хижабапи, Бакы, 1949, с.110

99- Orada. s.132

100- бах: - Тағйева Ş. Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı

101- Мәммәдли Г. Göst. əsəri; Вишнеградова А. Революнное движение в Персидском Азербайджане (Эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) - "Новый Восток"

журналында, 1922. 2-я книга, с.249-253; Еганиян Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920гг. - Известия АН Арм. ССР, Серия общественных наук, 1959, №11-12, с.49-60. Илбинский Г. Шейх Мохаммед Хиябани - Революционный Восток - 1934, №6, с. 106-113, Тагиева Ш А. Göst. əsəri, s; Тағыјева Ш.Ə. 1920-чи ил Табриз үсјаиы, Бакы, 1990.

آذرى على. قيام شيخ محمد خيابانى در تبريز، تهران 1354 (1975)، نشر چهارم و ساير

102- Мәммәдли Q. Göst. əsəri s.36-37; Тағйева Ş. Ə Göst. əsəri, s.46- 47. Azəri Ə Göst. əsəri, s.134-136.

157-159, 179-183, 230-235

103-. آذرى على. Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

104- Orada. s..262

105- Şeyx Məmməd Xiyabanının “Təcəddüd” qəzetində dərc edilmiş nitqlərinin mətni, (qismə) M.məmmədli Q. (və daha geniş) Azəri Əli- nin əsərlərində çap edilmişdir.

106- Еганиан Г.М. Göst. əsəri, s.51

107- İvanov M.S. M.C. (İran) və Тағйева Ş.Ə. bu fikirdədirlər.

108- Еганиан Г.М. Azəri Ə. شرح حال و اقدامات شيخ محمد خيابانى... əsərinin müəllifləri bu fikirdədirlər.

109- آذرى ع. Göst. əsəri, s.. 106, 415, 422, 488

110- كسروى. ا. تاريخ هيجه ساله...ص. 874

111- قيزيل صحيفه لر، تبريز، (1946) 1325، ص. 327

112- مجتهدى م. Göst. əsəri, s. 74

113- آذرى ع. Göst. əsəri, s. 295, 305, 400

114- مستوفى ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 129

115- آذرى ع. Göst. əsəri, s.415

116- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران، تهران (1947) 1326، ص. 307

117- مختاری ح. Göst. əsəri, s. 203-202

118- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30 –х годах XX в – Краткие сообщения Института народов Азии jurnalında, 1964, No.77, s. 82

119- مجتهدى م. Göst. əsəri, s. 35

120- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 82

121- Orada. s.74-75

122- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 96-95

123- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 87-94

*- Sabirlərin başçısı Ali İlitver nəzərdə tutulur

124- خواجه نوری ابراهيم، بازیگران عصر طلائی، تهران، (1941) 1321، جلد 1، ص. 195-196

125- مستوفى ع. شرح زندگانی من...جلد 3، 576

126- خواجه نوری ابراهيم، Göst. əsəri, s 125

127- Orada. s..177

128- بامداد م. شرح حال رجال...جلد 3، ص. 182-281

129- 126- خواجه نوری ابراهيم، Göst. əsəri, s 127، 190، 182-192

130- Тоған Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s. 483

131- آينده، 1304 (1925)، №1، ص. 5

132- Orada. s.6

133- Yenə orada. s.7

134- آینده، 1367 (1988)، № 9-8، ص. 251-253

135- کسروی ا. آذری یا زبان قدیم آذربایجان، تهران 1332 (1953)، ص. 21

136- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s.570-571

137- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایراننامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304 (1925)، نمره ج. ص. 105

138- Orada. s..33

139- قزوینی محمد. دوره کامل بیست مقاله قزوینی، جلد 1 و 2، 1332 (1953)، ص. 18

140- - Гасанова Е.Ю. Göst. əsər, s.146.

141 Yenə orada. s.146.

142- Бутаев И. Проблемы Турции, Л., 1925, с.134.

143- Мелинков О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране, М. 1961, с. 66-67,

مستوفی ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 665 .

144- Асадуллаев А. Свержение династии Каджаров в Иране (1920- 1925 гг) 1966, с. 105

145- Асадуллаев А. . Göst. əsər, s.61

146- Меликов О. Göst. əsər, s..96.

147- Бакински рабочие, 11, 11, 1925

148- Проблемы современной Персии, М.. 1927, с.57.

III Fəsil

Azərbaycanlıların məzlum millətə çevrilməsi və Cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması (1925-1941 -ci illər)

Rza xanın İran şahı elan edilməsindən sonra İran burjuaziyasının milli birlik ideologiyası İran dövlətinin milli münasibətlər sahəsindəki siyasətinin əsasını təşkil etdi. Bütövlükdə ölkənin və ayrı-ayrı əyalətlərin, müvafiq olaraq fars və digər millət və xalqların sosial- iqtisadi inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin savadlılıq və mədəni inkişaf səviyyəsi və İranda etnodemoqrafik şərait əyalətlərin məcmu iqtisadi istismarında (vergi yığılması yolu ilə) və qeyri-fars xalqların mədəni-dil assimilyasiyasında təzahür edən millətçilik siyasətinə gətirib çıxardı. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunun etnik yekcinsliyi Azərbaycan cəmiyyətində sosial-sinfi münasibətlərə milli cəhətin daxil olmasına mane olurdu. Dövlətin Azərbaycanda millətçilik siyasətinin icraçıları eyni zamanda Azərbaycan hakim təbəqələrinin mənafeyinin ifadəçisi olan fars məmurları idi. Buna görə də bütövlükdə əzilən Azərbaycan milləti fars millətindən, daha çox mərkəzi hökumətin siyasətindən narazı idi və eyni zamanda sosial təbəqələrin siyasi, sosial şüuru milli şüurdan daha artıq inkişaf etmişdir. Deməli Azərbaycan məsələsinin mövcud cəmiyyət çərçivəsində Azərbaycan burjuaziyasının başçılığı ilə həlli qeyri-mümkün idi.

1-Azərbaycanda qeyri-milli məmurların üstün mövqe qazanması və dövlətin assimilyasiya siyasəti.

Müəssislər məclisi 1925-ci ilin dekabr ayının 25-də dövlətin müvəqqəti başçısı Rza xanı İranın irsi şahı elan etdi. Sülalənin əvəz olunması həm sosial strukturda bəzi dəyişikliklər, həm də hakim ünsürlərin sosial əlaqə sistemində bir sıra yerdəyişmələrin nəticəsi idi.

İranda sülalənin əvəz olunmasına həmçinin farsların digər xalqlar üzərində hakimiyyət hüququnun bərpa olunması kimi baxırdılar.

Rza xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə mərkəzi hökumət ilk növbədə fars millətinin hakim təbəqələrinin sosial-iqtisadi, mədəni mənafeyinin ifadəçisinə çevrildi və bunun nəticəsində İranın müxtəlif xalqlarının mərkəzi hakimiyyətə münasibəti kəskin surətdə dəyişdi. Lakin Qacar sülaləsi kimi, yeni Pəhləvi sülaləsi də ancaq hər hansı bir millətin hakim təbəqəsinə arxalana bilməzdi, çünki Azərbaycanın torpaq sahibləri və burjuaziyasının etnik tərkibində elə bir dəyişiklik baş verməmişdi.

Beləki, ölkənin mərkəzləşdirilməsi prosesində bir sıra xanlar, şahsevən qəbilələrinin başçıları fiziki surətdə ləğv edilmiş və onların torpaqlarının bir hissəsi dövlətin mülkiyyətinə keçmişdir. Şahsevənlərin tamamilə oturaq həyat tərzinə keçməsi üçün onlara torpaq sahələri ayrılmış, onların yaşadıkları ərazilərdə bir sıra köçəri kürd tayfaları yerləşdirilmişdi. Bundan əlavə hərbiçilərin ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başlaması ilə onların bəziləri iri torpaq sahibinə çevrilmək imkanı əldə etməyə başlamışdılar. Əgər azərbaycanlı hərbi məmurların Rza şah diktaturasının bərqərar olmasında mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki, yeni torpaq sahibləri arasında bir çox azərbaycanlı da ola bilərdi. Bütövlükdə, yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda torpaq sahiblərinin etnik tərkibində əsaslı dəyişikliklər baş vermədi.

Burjuaziyain da etnik tərkibində nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermədi, hərçənd onun inkişafı bir sıra özünə məxsusluğu ilə fərqlənirdi. Rza şahın hakimiyyəti bərqərar olandan sonra, xüsusən 30-cu illərin əvvəllərindən dövlət iqtisadi həyatın tənzimləyicisi rolunu oynamağa, ölkənin sənayecə inkişaf etdirilməsinə çalışırdı. Dövlət xüsusi şəxslərin iştirakı ilə səhmdar cəmiyyətlərinin təşkilatçısı, yeni fabrik-zavod müəssisələrinin yaradıcısı və bir sıra yerli fabrik-zavod müəssisələrinin məhsulunun istehlakçısı rolunu oynamağa səy edirdi. Bu zaman Azərbaycan burjuaziyasının inkişafında həm onun struktur dəyişiklikləri, həm də fars burjuaziyası ilə münasibətləri üçün həll edici əhəmiyyətə malik yeni meyillər özünü göstərirdi.

30-cu illərin əvvəllərində İranda ən böyük kibrit fabriki Təbrizdə idi və Xoylu cəmiyyətinə (şirkətinə) mənsub idi.¹ Həmin dövrün ortalarına yaxın İranın kibrit sənayesi əsasən azərbaycanlıların əlində idi.² Elə həmin vaxt Təbrizin Xosrovi dəri zavodu dəri sənayesinin ən iri zavoduna çevrilmişdi.”³

Bir müddət dövlət zavodu dövlət sifarişi ilə təmin etmişdi. Ümumiyyətlə dəri sənayesində Azərbaycan burjuaziyası əhəmiyyətli mövqeyə malik idi.

30-cu illərin ortalarına yaxın İranda 18 sabun zavodu vardı. İri sabun zavodlarından biri – “Mir” zavodu Təbrizdə idi. Bundan başqa Təbrizdə daha iki sabun zavodu vardı.⁴

İranda ən iri şüşə zavodu⁵, kiçik tikinti materialları müəssisələri əsasən Təbrizdə yerləşirdi.⁶

1932-33-cü ildə Azərbaycanda 60 sənaye obyektı vardı; iki pambıqtəmizləmə zavodu, 4 corab-trikotaj fabriki, 5 əyrici fabriki, bir iri yunəyrici fabrik, 6 sabun zavodu, 2 dəyirman və s.⁷

İran statistikasının məlumatına görə 1932/1933- 1934-cü illərdə Təbrizdə 60 müəssisə var idi, lakin onlardan ancaq dördündə 100 nəfərdən çox adam çalışırdı, yəni onlar iri müəssisə sayılırdı.⁸ Bütün bunlar xüsusi mülkiyyət təşkil edirdi. Dövlət ancaq bir zavod - Miyandoabda qənd zavodu tikdirmişdi.

Dövlət Azərbaycanın sənaysi cəhətdən inkişafı tədbirlərini öz fəaliyyət sahəsinə daxil etməmişdi. O, yeni yaradılan müəssisələri Tehran, İsfahan və Mazandaranda yerləşdirirdi.⁹

Bununla belə, göründüyü kimi, 30-cu illərin ortalarına yaxın Azərbaycan burjuaziyası İran miqyasında bir neçə iri və çoxlu xırda müəssisələrə malik idi. Tədqiqatçıların yazdığına görə Təbriz şəhəri fəhlələrin sayı ən çox kapitalın intesiv təmərküzləşməsi gedən iri ticarət və aparıcı mərkəzlərdən biri hesab olunurdu.¹⁰ “Kapitalın təmərküzləşməsi daha sürətlə şimali İranın şəhərlərində, nisbətən zəif, Tehran istisna olmaqla mərkəzi hissədə və bundan da zəif cənub əyalətlərində baş verir”-¹¹ Belə ki, 1935-ci ilin əvvəlində məcmu kapitalı 20615 mln. rial olan 234 səhmdar cəmiyyəti qeyd edilmişdi. Bunlardan 92 mln. kapitalla 151-i Tehranda, 45,3 mln. rialla 19-u İsfahanda, 23,8 mln. 35-i Təbrizdə idi.¹² 30-cu illərin ortalarında Azərbaycan səhmdar cəmiyyətlərin sayına görə 3-5, məcmu kapitalla görə 4-cü yerdə idi.¹³

1935-ci ildə hökumət tərəfindən təşkil edilmiş “Qumaş” səhmdar cəmiyyətinin ölkənin 22 rayonu və məntəqəsində filialları var idi. Ən iri filiallar 2 mln. rial kapitalla Xorasanda, 1,9 mln. rial kapitalla Azərbaycanda, 1,5 mln. rial kapitalla Tehranda idi.¹⁴

Boyuk miqdarda kapitalın Azərbaycanda cəmləşməsi qismən əlverişli təbii-iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilməsinin zəngin ənənəsi, inkişaf etmiş heyvandarlıq və böyük insan ehtiyatları ilə izah olunurdu. Əyalət 30-cu illərin ortalarına yaxın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı üzrə əsas göstəricilərə və iri buynuzlu mal-qaranın sayına görə ölkədə aparıcı yerlərdən birini tuturdu.¹⁵ Azərbaycanın kənd təsərrüfatında aparıcı rolu, bir neçə iri xüsusi fabrik-zavod müəssisəsinin burada cəmləşməsi, kapitalın sürətlə təmərküzləşməsi Azərbaycan millətinin hakim təbəqələrinin müəyyən maliyyə-iqtisadi imkanlarını göstərirdi. Onlar özlərinin iqtisadi mənafeyinə zərər yetirən hər cür siyasəti mənfi münasibətlə qarşılayırdılar. Lakin İran gerçəkliyinin bir sıra xüsusiyyətləri mərkəzlə əyalət arasında yaranan ziddiyyətləri zəiflədirdi. Bu xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarət idi ki, Azərbaycan burjuaziyası kimi bütövlükdə zəif olan fars burjuaziyası əsasən öz etnik ərazisi çərçivəsində fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan burjuaziyası dövlətin fabrik-zavod sənayesi sahəsində yeritdiyi siyasət üzündən əvvəllər olduğu kimi yenə də farsdillilə rayonlarda müəyyən fəallıq göstərməyə məcbur olurdu.

“İdarə işlərinin Tehranda cəmləşdirilməsi siyasəti İran ostanlarının hamısı, xüsusən Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycan kapitalistləri, təcrübəli mütəxəssisləri və fəhlələrinin Tehran və digər mərkəzlərə miqrasiyası İranın iqtisadi inkişafını sürətləndirirdi”.¹⁶ Məsələn, uzaq Kermənda ticarət palatasının 27 üzvündən üçü Azərbaycandan idi. Bunlardan seçilən 9 həqiqi üzvdən yenə üçü (həmin şəxslər) azərbaycanlı idi.¹⁷

Azərbaycan kapitalistləri, kapitalı, fəhlə əllərinin mərkəzi İrana hərəkəti müqabilində Azərbaycana fars məmurları gəlirdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda yerli dövlət orqanlarının kütləvi surətdə farslaşdırma sahəsində ilk cəhd Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə azərbaycanlıların üsyanının səbəblərindən biri idi. Lakin həmin siyasət bu və ya digər dərəcədə üsyan yatırıldıqdan sonra davam etdirilmiş, Rza xanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra isə dövlətin hərbi-siyasi qüdrətinə arxalandığından artıq mütəşəkkil forma kəsb etmişdir. 1926-cı ilin əvvəlində mərkəzi hakimiyyət orqanları mülkü və hərbi idarələrə planlı surətdə milliyyətçə fars olan məmurları təyin etmək siyasəti yeridirdi. Azərbaycanda torpaq sahibləri və burjuaziyanın azərbaycanlılardan ibarət olduğuna görə, farslar-mamurlar əyalətdə fars millətinin hakim vəziyyəti və mərkəzi hakimiyyətin fars xarakterini simvolizə edən yeganə amil rolunda çıxış edirdilər. Buna görə də Azərbaycan millətinin mərkəzi hakimiyyətə və fars millətinə münasibəti onların əyalətin fars məmurlarına konkret münasibəti vasitəsi ilə ifadə olunurdu, çünki belə bir şərait ya bir çox savadlı adamların həyat vasitələrindən məhrum edir, ya da onları bir çoxu savadlılıq və səlahiyyətliliyə görə öz müavinlərindən geri qalan farslara tabe vəziyyətə salırdı. Bunu “Kommunist” qəzetinə milli zülmün formaları və azərbaycanlıların dövlətin milli siyasətinə münasibətini olduqca operativ surətdə əks etdirən məktublar daha aşkar göstərir.

Millətçilik təbliğatına öz mənfi münasibətini bildirən məktub müəllifi yazır ki, İran ədiblərinin iddiasına görə “azərbaycanlılar farsdırlar”... Müəllif davam edərək yazır: “Rəis, əmirləşkər və vəzirlər arasında bir nəfər də olsa, azərbaycanlı varmı?”

Yoxdur!!

Fars olduqlarından Təbrizin nəzmiyyə rəisi və müavinləri yüz, yüz əlli tımən aldıqları halda, bizlər bir çox zəhmət və məşəqqət içində dolarıyıq.

Bir nəfər qap-qara cahil, ancaq fars olduğu üçün Tehrandan gəlib bir aydan sonra nəzmiyyədə əspİran

mənsəbi aldı. Lakin mütəvəssitə (orta) mədrəsəsindən diplom almış cavanlarımız bir gecənin çörəyinə, bir stəkan çayın puluna möhtacdırlar”. Daha sonra məktub müəllifi azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik yeridilən sahələri təhlil etməyə səy göstərərək belə nəticəyə gəlir: “hər tərəfdə bir farslaşdırmaq siyasəti hakim”. Müəllif Tehranın azərbaycanlılara münasibətinin kəskin dəyişməsinin səbəbini müəyyən etməyə çalışır və iki cəhəti - bürokratik və siyasi cəhətləri xüsusi qeyd edir. Müəllif yazır: “Vaxtilə Tehrandan bir nəfər hakimdən əlavə Təbrizə ağa gəlməzdi, amma indi Azərbaycan türk olduğu üçün bizlərə inanmırlar. Tamam ağa və rəislərimiz və onların müavinləri hər bir idarədə farsdırlar”. İkinci cəhətə gəlincə müəllif yazır: “Tehran ağaları və istismarçıları İranın digər əyalətlərindən xatircəm olub Cənubi Azərbaycan türklərinin inqilabi çıxışından qorxurlar.¹⁸ Göründüyü kimi məktubda fars feodalları, mülkədarları və burjuaziyasının Azərbaycanda törətdikləri özbaşnalıqdan söhbət açılmır, çünki yuxarıda deyildiyi kimi Əyalətdə həmin təbəqələrin nümayəndələri yox idi.

Məktubun publisistik, təbliğati xarakterini nəzərə almaqla demək lazımdır ki, burada sonralar da ayrı-seçkilik, assimilyasiya siyasəti yeridilən ictimai həyat sahələri - üstqurum komponentləri: inzibati-idarə, maarif sistemi və mədəni sahə olduqca düzgün müəyyən edilmişdir.

Belə ki, 1926-27-ci ildə əyalət maarif idarəsinin yeni rəisi A.Möhsüni Azərbaycana gəldi. O, ”azəri hünərməndlərini çağırıb onları təhqir edərək azəri dilində nümayiş (teatr-V.M.) verməyi qadağan etdi.”¹⁹ Yeni maarif rəisi hətta məktəbdə azərbaycanca danışan uşaqların boynuna kəndir keçirib axura bağlamağı əmr etdi.²⁰ Onu həmin vəzifədə əvəz edən Q.Zovqi məktəblərdə azərbaycanca danışan uşaqları cərimə etmək üçün xüsusi qutular asmağı göstəriş verdi,²¹

İran dövləti 30-cu illərdən milli azlıqların assimilyasiya edilməsi siyasətini sürətləndirir. Azərbaycanda həmin siyasət Azərbaycan dilinin tezliklə ləğv edilməsinə yönəlmişdi.²²

Hələ Rza şahın hakimiyyəti illərinin əvvəlində İran millətçi xadimləri fars dilini alınma sözlərdən təmizləmək bəhanəsi ilə dildəki türk mənşəli sözləri əvəz etməyə cəhd göstərdilər.

“Əvvəllər xarici sözlər altında əsasən Avropa və türk sözləri başa düşülürdü”²³ “Türk (Azərbaycan - V.M.) terminologiyası ilə mübarizədə 1925-26-cı illərdə hərbi nazirlik nəzdində yaradılmış və bir sıra türk hərbi terminini fars terminləri ilə əvəz etmiş xüsusi komissiyanın fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır”.²⁴

1934-cü ildə İran məclisi növbəti qanun layihəsi təsdiq etdi. Həmin qanuna görə “başqa dillərdə məktublaşma, işlər, ərizələr qəbul edilmir və baxılmır”²⁵ Burada həmçinin məmurun yerli dili bilməsinin zəruri olmadığı qeyd edilirdi.²⁶

30-cu illərin əvvəllərində İranda yeridilən assimilyasiya siyasəti haqqında “Peykar” qəzeti yazırdı ki, İranın əhalisi qeyri-fars olan geniş rayonları, xüsusən Azərbaycan, Kürdüstan, Ərəbistan (Xuzistan) bu gün də hər cür hüquqdan məhrumdurlar. Burada yaşayan uşaqlar qeyri-ana dilində olan məktəblərdə oxumağa məcburdular. Həmin rayondan məclisə seçilmiş nümayəndənin mandatı fars dilini bilmirsə, təsdiq edilmir. Bütün dövlət məmurları farslardan təyin olunurlar və onlar bu rayonların əhalisinə qul kimi baxırlar. Onların ərizə və şikayətləri mütləq fars dilində tərtib edilməli və baxılmalıdır. Hüquq- mühafizə orqanları fars dilində tərtib olunmayan ərizələri qəbul etmirlər, bu da milliyyətə fars olmayan şəxslərin qeyri-qənuni surətdə məhkum olmasına səbəb olur.²⁷

30- cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində kitab nəşri qadağan olunmuş və Azərbaycan dilində olan kitabları yığıb məhv etmək sahəsində geniş kampaniya başlanmış, Azərbaycan dilinin məktəblərdə, idarələrdə işlədilməsi qadağan edilmişdi.²⁸ Fars məmurları assimilyasiya siyasətini azərbaycanlıların milli-mədəni, mənəvi həyatının bütün sahələrində həyata keçirməyə çalışırdılar. Şərqi Azərbaycanın keçmiş appelyasiya məhkəməsinin sədri, Qərbi və Şərqi Azərbaycanın valisi, millətçilik siyasətinin qəti icraçısı A. Mostofi sonralar yazırdı: "...Bəli, mən heç vaxt yas yerində türk dilinin işlənməsinə imkan vermirdim. Mən öz nitqlərimdə təkrar edirdim ki, siz, Daryuş və Kambizin əsil xələfləri, Əfrasiyab və Çingizin dilində danışırınsınız."²⁹

Azərbaycan dili ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər: Azərbaycan məktəblərinin çoxunun adını məşhur fars xadimlərinin adı ilə əvəz etmək, əyalətin Azərbaycan toponimlərini fars toponimləri ilə əvəz etmək, yeni doğulan uşaqlara Azərbaycan antroponimləri verilməsini qadağan etmək və s.

Nəhayət, 1932-33-cü ildə əyalətin inzibati ərazi bütövlüyünü, 1937-ci ildə isə tarixi adını ləğv etməyi qərara aldılar. Azərbaycan bir başa Tehrana tabe olan müstəqil inzibati rayonlara Qərbi və Şərqi Azərbaycana bölündü, 1937- ci ildə isə Qərbi və Şərqi Azərbaycan 3-cü və 4-cü ostanlar adlanmağa başladı. Həmin tədbir azərbaycanlıların milli birliliyinə, xalqın özü haqqında bütöv tarixi təsəvvürünün qorunub saxlanmasına qarşı yönəlmişdi.

Beləliklə, dövlətin milli siyasəti Azərbaycanı geridə qalmış əyalətə çevirmək, azərbaycanlıları hər vasitə ilə assimilyasiya etmək məqsədini güdürdü.

2- Mərkəzi hakimiyyətin şovinist assimilyasiya siyasətinə qarşı mübarizə formaları.

Azərbaycanın iqtisadi, sosial, mədəni ayrı-seçkiliyə, milli zülmə məruz qalmasına baxmayaraq Azərbaycanın hakim təbəqələri öz iqtisadi, sosial, siyasi mənafeələrinin qorunub saxlanması baxımından çıxış edərək həmin siyasəti müdafiə edirdilər. Lakin həmin siyasət bir başa onların mənafeyinə toxunduqda müəyyən müqavimətə rast gəlirdi.

Belə ki, M. Müctəhidi yazırdı ki, 1940-i ildə Urmiyanın qubernatoru Əlixan Bahadır Sətvət- os-Səltənə Azərbaycandan mərkəzə taxıl aparılmasına etiraz etmişdi. Lakin ostandar (vali) A. Mostofi öz qərarında təkid edərək taxıl aparılmasına nail oldu və bu da Təbrizdə çörək qıtlığına səbəb oldu. Bali Rza şaha yazdığı məktubunda çörək qıtlığını torpaq sahiblərinin müəyyən hissəsinin möhtəklik etməsi ilə izah edərək həmin məsələni həll etmək üçün şahdan səlahiyyət istəyirdi. Belə bir səlahiyyət alan vali Sətvət - os-Səltənəni və digər nüfuzlu şəxsləri həbs etdi, özü də bu zaman azərbaycanlıların ünvanına açıq təhqirdən özünü saxlaya bilməmişdi. Lakin A. Mostofi torpaq sahiblərinin iradəsini qıra bilməmiş və hətta dövlətin qanuni taxıl tədarükünü belə yerinə yetirə bilməmişdi, nəticədə isə öz vəzifəsindən istefa verməyə məcbur olmuşdu.³⁰ Bununla belə, bizə məlum olan mənbə və ədəbiyyatda Azərbaycanın hakim təbəqələrinin Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyini müdafiə etmələri barədə məlumat səbt edilməmişdir. Milli mənafeenin prinsipial müdafiəsi uğrunda ancaq Azərbaycanın aşağı və orta təbəqələrinin nümayəndələri (digər xalqların nümayəndələri ilə birlikdə) çıxış edirdilər.

İran Kommunist partiyası özünün ikinci qurultayında (1927) ölkədə milli məsələni ayrıca nəzərdən keçirib bu barədə xüsusi qərar qəbul etdi. Qurultayın sənədlərində İranda müxtəlif millətlərin: ərəb, türkmən, kürd, türk millətlərinin yaşamasından, onların İran feodalları və ingilis imperializmi tərəfindən ikiqat zülmə məruz qalmalarından danışılır, İranda milli azlıqlar məsələsinə böyük əhəmiyyət verilir. 2 nömrəli qətnamədə o cümlədən deyilirdi: "İran kommunist partiyası öz programına bütün kommunist partiyalarının milli məsələ barəsində ümumi tələbi və şüarını, yəni hər bir millətin özünün tam müstəqilliyi, hətta mərkəzi hökumətdən ayrılmaq hüququ şüarını daxil etməli və həmin şüara uyğun hərəkət etməlidir".³¹

1929-cu ildə "Setareye sorx" jurnalında İKP II qurultayının yuxarıda qeyd olunan 2 nömrəli qərarı şərh edilirdi. "Burada İranda təkcə milli zülmün mövcudluğu etiraf olunmur, həm də bu zülmün güclənməsindən danışılırdı. Jurnal... yazırdı ki, həmin xalqların (Azərbaycan, kürd, ərəb və b.-V.M.) dili fars dili deyildir".. "Məqalədə xalqların öz müqəddəratını təyin etmə və ayrılma hüququ elan edilirdi".³²

İKP-nin II qurultayının materialları fars dilində azərbaycanlıların öz milli hüquqları olan, türk milləti olduğu etiraf olunan ilk sənədlər idi. Həmin fakt azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması və inkişafı tarixi baxımdan olduqca mühüm idi. Bu fakt göstərdi ki, burjuva ziyalılarından fərqli olaraq, geniş təbəqələrin nümayəndələri xalqın etnik şüuruna uyğun olaraq azərbaycanlıları türk hesab etməklə kifayətlənməmiş, onları millət kimi tanımışlar. Bu cəhətin əhəmiyyəti onda idi ki, öz mahiyyəti etibarilə millətçi olan Azərbaycan burjuaziyası nəinki milli ideya işleyib hazırlamadı, əksinə o, öz-özünü assimilyasiya uğrunda çıxış edərək milli (o cümlədən Azərbaycan) məsələnin **həllindən uzaq olmasını, Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeinin ifadəçisi olmağa hazır olmadığını nümayiş etdirdi.**

İKP-nin millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ uğrunda və dövlətin assimilyasiya siyasətinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, o özü yazılı sahədə ideoloji mübarizəni fars dilində apararaq dillərin bərabərlik prinsipini gözləməirdi, bu da bizim fikrimizcə İranda mütərəqqi, demokratik quruluşun bərqərar olması uğrunda mübarizə apararıq İKP-nin sosial bazasını məhdudlaşdırırdı. Başqa sözlə İKP uğrunda mübarizə apardığı prinsipləri əməldə həyata keçirmirdi. Əgər azərbaycanlılar İKP-nin tərkibində millətlərin (o cümlədən Azərbaycan millətinin) öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda prinsip etibarilə çıxış edirdilərsə, Azərbaycan ziyalıların, orta təbəqələrin, xırda burjuaziyanın bir sıra nümayəndələri real milli zülm siyasətinə qarşı çıxaraq öz etirazlarını bu və ya digər şəkildə nümayiş etdirirdilər. Başqa sözlə həmin təbəqələrin nümayəndələri azərbaycanlıların milli hüquqlarını indi və burada həyata keçirməyə çalışırdılar. Buna görə də Azərbaycanda milli hərəkət xırda burjuva xarakteri daşıyırdı.

Həmin illərdə Tehranda Milli Məclisin nəşriyyatında azərbaycanlı M.Ə.Tərbiyətin "Danışməndane Azərbaycan" (1935) kitabı çap olundu. Kitabın adı azərbaycanlıların bir hissəsinin Azərbaycanın iki yerə bölünməsi ilə razılaşmadığını bildirərək, Azərbaycanın tarixiliyi, vahidliyi və bütövlüyünü simvolizə edirdi. Bu həm də ondan görünür ki, müəllif öz kitabına Şimali Azərbaycanda, Cənubi Azərbaycanda və Azərbaycandan kənar (istər İranda, istərsə ondan xaricdə) yaşamış tanınmış azərbaycanlıların bioqrafiyalarını daxil etmişdi. Başqa sözlə, müəllif üçün nəinki Azərbaycan bütöv bir ölkə, eləcə də azərbaycanlılar vahid bir xalq, millət idi. Azərbaycanın min illik tarixini əhatə edən əsərə Azərbaycan dilli poeziya nümunələri də daxil edilmiş, bununla da azərbaycanlıların türk dilində yazmadıqları haqqında iddialar ifşa edilmişdi. Buna görə də həmin əsər panİranistlər və fars şovinistləri arasında kəskin etiraza səbəb olmuşdur. "Rza şahın hakimiyyəti illərində bu kitab ifrat millətçilərin xoşuna gəlməzdi, müəllifi Azərbaycanın ayrılmasına tərəfdar olmaqda günahlandıraraq ondan Rza şahı çuğulluq edirdilər".³³

Azərbaycan dilinin işlədilməsinin qadağan olunmasına baxmayaraq bir çox azərbaycanlı şairlər öz dillərində yazmağı davam etdirirdilər. Onlardan biri də Azərbaycan satirik şairi M.Ə.Sabirin (1862-1911) davamçısı M.Ə.Möcüz (1873-1934 / 1254-1313) idi. XX əsrin əvvəlindən bədii yaradıcılığa başlayan şair öz yaradıcılığını ana dilinin qadağan edilməsindən sonra da davam etdirmişdi. O özünün cəmiyyətin sosial və mənəvi eybəcərliklərini ifşa edən şerlərini əsasən savadsız olan Azərbaycan cəmiyyətinin əksəriyyətinin dilində yazırdı. Öz ana dilində əsərlərini nəşr etdirməyə imkanı olmayan M.Ə.Möcüz bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı, dili və mədəniyyətinə sədaqətlə xidmət etmişdir. “O, Azərbaycan dilini fanatikcəsinə sevirdi”,³⁴ çünki onu “yüksək inkişaf etmiş milli şüur”³⁵ fərqləndirirdi. Öz üzərində gəlmə fars məmurlarının özbaşınalığı və şovinizmini bilavasitə hiss edən məktəb ziyalıları arasında da vətənpərvərlik və inkişaf etmiş milli şüur təzahür edirdi. Belə ki, 1937-ci ildə üçüncü ostanın (Şərqi Azərbaycan) yeni maarif müdiri Təbrizə gəldi. O, fars dilində danışq vərdişlərini möhkəmlətmək məqsədi ilə Ali pedoqoji məktəbin müdiriyyətinə burada müəllim və tələbələrin iştirakı ilə yığıncaqlar keçirməyi tapşırırdı.

O həmçinin məktəbin müdirindən danışq zamanı Azərbaycan dilindən istifadə edən müəllim və tələbələrini məktəbdən xaric etməyi tələb etdi, lakin bir neçə gün sonra, həmin məktəbin müdiri Əli Əkbər Səba yığıncaqda çıxış etdi və “heç kəsin intizarı getmədən türkcə danışmağa başladı. Səbanın türkü danışması ağayı rəisə maarifin (maarif müdirinin - V.M.) ihanətinin (təhqirinin - VM.) acısını yuyub apardı, və uşaqları coşdurdu.”³⁶ Bəzən zavodlarda fəhlələr fars dilində danışmaqdan imtina edirdilər.³⁷ bəzi məktəb müdirləri məktəblərin əvvəlki adlarının qaytarılması uğrunda, Azərbaycanda yerləşən hərbi hissələrdə azərbaycanlı zabitlər fars zabitlərinin fars şovinizminə qarşı çıxış edirdilər.³⁸

Qeyd edilən faktlar göstərir ki, milli hüquqlar uğrunda çıxışlar qeyri-mütəşəkkil, təbəqədaxili xarakter daşıyırdı. Bu da yuxarıda qeyd «edildiyi kimi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunun etnik tərkibi ilə bağlı idi. Belə ki, burada ən qeyri-milli komponent məmurlar, xüsusən onun yuxarı dairələri idi, hərçənd Azərbaycanın məmurları sırasında bu və ya digər dərəcədə azərbaycanlılar da təmsil olunmuşdular. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılar Təbriz şəhər bələdiyyə idarəsinin rəisi, Sovuc- bulaq, Maku polisinin rəisi, Urmiyə şəhər maarif idarəsinin rəisi, Urmiyə və Ərdəbil vilayətlərinin qubernatorları, Azərbaycanın appelyasiya məhkəməsi, maliyyə idarəsinin rəisi, Şərqi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı idarəsi, poçt və teleqraf idarəsi və əyalət maarif idarəsi rəisi və s. vəzifələrində çalışmışlar.³⁹ Bundan əlavə, 1937-ci il inzibati-idarə islahatı qanununa görə aşağı dərəcəli məmurlar, məsələn dehdar (nahiyyə starşinası) və kəndxuda yerli əhəlinin nümayəndələrindən təyin edilməli idilər.⁴⁰ Görünür, qeyd olunan qanun qəbul olunandan əvvəl də vəziyyət belə imiş. Başqa sözlə qeyri-milli məmurlar kəndlərə nüfuz etməmişdilər.

Məmurlar haqqında danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar bütün cəmiyyətin siyasi və inzibati-idarə strukturunda müəyyən mövqelərini qoruyub saxlamaqda idilər. Belə ki, 10 və 11 nömrəli cədvəllərdə (Əlavə 1) qeyd olunmuş nazir və vali vəzifələrindən başqa, azərbaycanlılar müxtəlif illərdə İranın sənaye üzrə baş idarəsinin, polisinin rəisi, Tehran cinayət məhkəməsinin rəisi, Kerman, Kürdüstan və Kermanşahın maliyyə idarəsinin rəisi, baş nazirin müavini, İranın xarici ölkələrdə səfirləri, Həmədanın appelyasiya məhkəməsinin sədri, Fars əyaləti maarif idarəsinin rəisi, ölkənin ticarət baş idarəsinin, yollar baş idarəsinin baş direktoru və s. vəzifələrdə işləmişlər.⁴¹

Azərbaycanlılar Rza şah sarayında, baş nazirin dəftərxanasında, bütün nazirlik və baş idarələrdə bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirirdilər.

Azərbaycandan kənarında işləyən azərbaycanlı məmurlar Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən millətçilik

siyasətini yaxından hiss edib başa düşsələr də ümumdövlət menafeyinə xidmət etdiklərindən obyektiv olaraq həmin siyasətin işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsində iştirak edirdilər.

Azərbaycanın özündə isə məmurların tərkibində müəyyən Azərbaycan təbəqəsinin olması bir tərəfdən bürokratik özbaşınalığın millətçiliklə eyniləşdirilməsi meylini zəiflədir, digər tərəfdən həmin təbəqə daxilində milli hisslərin daha güclü təzahür etməsinə şərait yaradırdı.

Beləliklə, Azərbaycanda meydana gəlmiş milli şərait onunla xarakterizə olunurdu ki, etnik cəhətdən yekcins olan əsas sosial təbəqələr prinsip etibarilə iş verənlərin menafeyini müdafiə edən, eyni zamanda hakim millətin nümayəndəsi olan fars (yaxud qeyri-milli) məmurlar vasitəsi ilə bir-birinə bağlanmışdılar. Sosial strukturda aşağı mövqə tutan təbəqələr ayrı-seçkilikdən daha çox, ilk növbədə azərbaycanlı hakim təbəqələrin iqtisadi, siyasi, sosial zülmündən əziyyət çəkir, ona görə də başlıca olaraq sosial azadlıq uğrunda çıxış edirdilər, hərçənd öz milli menafeyi onlara yad deyildi. Farsdilli Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi öz xalqının assimilyasiya olunması uğrunda çıxış edir, ziyalıların digər hissəsi ayrı-seçkilik siyasətindən narazılıq edirdilər, çünki həmin siyasət onların maddi menafeyinə toxunur, onları əyalətdə fars ziyalılarından asılı vəziyyətə salırdı.

Maraqlıdır ki, Rza şahın daxili siyasətini məhkum edən müəlliflər Azərbaycanın iqtisadi geriləməsi və fars məmurlarının özbaşınalığını xüsusi qeyd edirdilər.

”Pəhləvi dövrəsində siyasət belə idi ki, Azərbaycanda bütün idarə rəisləri və iş başçıları azərbaycanlılardan olmamalı idi. Buna görə Pəhləvinin qüdrətinə arxalanan farslar azərbaycanlılarla yola getməyib, özlərin onlara hakim sayırdılar. Onlar azərbaycanlılar haqqında heç bir təhqir və zülməndən geri durmayırdılar”.⁴² Azərbaycandan 13-cü çağırış (1941) İran məclisinin deputatı Həriri məclisdə öz çıxışında demişdir: ”Son iyirmi il ərzində... Təbrizdə cəmi Ali pedaqoji məktəb üçün bir bina və bir elevator inşa edilib. Şəhər idarəsinin böyük büdcəsindən bələdiyyə idarəsi üçün xırda bir bina və bir dənə naqis bənd tikintisi üçün pul ayırmışdılar. Soyqunçuluqla məşqul olan... bu diyarın igid övladlarının hissiyatını tapdalayan... bəzi ləyaqətsiz məmurlar, nəinki cəzasız qalmış, əksinə Tehrana qayıtdıqdan sonra onlara xüsusi himayədarlıq göstərilirdi.”⁴³

Beləliklə, əyalət iqtisadi və sosial infrastruktur cəhətdən tənəzzül keçirir, Azərbaycan xalqı isə ilk növbədə məmurların özbaşınalığı, şovinizmi şəklində təzahür edən milli zülmə məruz qalırdı. Bu zülmü ən konkret, gözə çarpan şəkildə və daim azərbaycanlı məmur və ziyalılar hiss və dərk edirdilər, ona görə də onların arasında həm bu zülmə müqavimət, həm də ən başlıcası, Azərbaycan millətinin spesifik menafeyinin dərk edilməsi və öz qrup menafeyinin milll menafe ilə eyniləşdirilməsi prosesinin getməsi özünü göstərirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin millətçilik siyasəti və məmurların şovinst özbaşınalığına qarşı narazılıq mövcud idi və artırdı. Lakin bu narazılıq qeyri-mütəşəkkil və fərdi-hissi səviyyədə özünü göstərirdi. Bu da sosial strukturun əsas komponentlərinin etnik yekcinsliyi, ölkədə polis diktaturasının hökm sürməsi, və deməli xırda burjuaziyanın və ilk növbədə ziyalıların fəaliyyətinin mütəşəkkilliyi və onun təşkilatçılıq fəaliyyəti üçün mühüm şərt olan demokratik şəraitin olmaması ilə bağlı idi.

3- Azərbaycan ictimai həyatının nisbətən demokratikləşməsi və Azərbaycanda milli şüurun formalaşması.

Məlum olduğu kimi, İranın faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması təkcə hərbiçilərin nüfuzunun artmasına, geniş şəbəkəli bürokratik aparatın yaranmasına, mətbuat üzərində nəzarətin güclənməsinə, diktatura rejiminin qüvvətlənməsinə, ölkədə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin sönməsinə deyil, həm də İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və Almaniya və Sovet müharibəsi başlandıqdan sonra İranın faşist Almaniyasının antisovet meydanına çevrilməsinə səbəb oldu. Bunu bəhanə edən Sovet hökuməti bu barədə İrana bir neçə dəfə xəbərdarlıq (26 iyun, 19 iyul, 16 avqust 1941-ci il notaları) etdi.

Keçmiş Sovet İttifaqı hitlerçilərin İranda fəallaşmasından istifadə edərək 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsini əsas tutaraq bura qoşun hissələri yeritdi. İngiltərə də İrana öz qoşun hissələrini yeritdi. Müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması hökumətin istefasına və Rza şahın vəliəhd Məhəmməd Rza Pəhləvinin xeyrinə taxt-tacdan əl çəkməsinə (16.1X.1941) səbəb oldu. Bundan sonra ölkədə antifaşist hərəkatı gücləndi, demokratik dairələrin fəaliyyəti canlandı. Siyasi məhbuslar: inqilabçılar və demokratik ruhlu şəxslər həbsxanalardan azad edildi, sürgündən qaytarıldı. Həmin şəxslərin təşəbbüsü ilə 1941-ci ilin oktyabrında İran xalq partiyası (Tude) təşkil olundu, demokratik qəzetlər nəşr edilməyə başladı. İctimai-siyasi həyat Azərbaycanda da canlanmağa başladı. Hələ 1941-ci ilin sentyabrında Təbrizdə, Ərdəbildə, Urmiyədə, Marağada, Sarabda, Əhərdə, Mərənddə, Xoyda demokratik klublar təşkil edildi, burada azadlıq, demokratiya, konstitusiya, milli zülm, azərbaycanlıların milli həyatı haqqında qızğın diskussiyalar aparılırdı.

1941-ci ilin oktyabrında Azərbaycanda İXP-yerli orqanları təşkil edilməyə başladı. həmin ayda artıq İXP Təbriz komitəsi təşkil olunmuşdu. Azərbaycan fəhlələri həmkarlar təşkilatı yaratmağa səy göstərirdilər, yeni qəzetlər, müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatlar, cəmiyyətlər meydana gəlməyə başladı.

İrticaçı ünsürlərin də ictimai-siyasi fəaliyyəti genişləndi. 1941-1942-ci illərdə artıq Təbrizdə irticaçı "Azərbaycan xalq partiyası və "İrane bidar" ("Oyanmış İran") partiyaları fəaliyyət göstərirdi. Həmin partiyalar faşist Almaniyasının tərəfdarlarından ibarət olub iri mülkədar və tacirlərin mənafeyinə xidmət edirdilər. İran hökuməti siyasi partiyalar vasitəsilə Azərbaycan irticaçılarını birləşdirib bütün vasitələrlə demokratik hərəkatın inkişafına mane olmağa çalışırdı.⁴⁴

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada milli şəraitin dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Beləki, müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması və Rza şahın taxt-tacdan əl çəkməsindən sonra fars mülki və hərbi məmurlar xalqın intiqamı və ədalətli qəzəbindən ehtiyat edərək Azərbaycanı tərk etdilər.⁴⁵ Fars məmurlarının əyaləti tərk etməsi ilə Azərbaycan dilinin şifahi sahədə işlənməsinə mane olan bütün məhdudiyyətlər əməli olaraq aradan qalxdı. Azərbaycan dilinin hələ də yazılı sahədən kənar qalmasına baxmayaraq, ictimai həyatın demokratikləşməsi, Azərbaycan dili üzərindən qadağanın götürülməsi, milli hissələrin azad təzahürü, vətənpərvərlik, milli hissələrin güclənməsi azərbaycanlıların milli meylinin kortəbii yüksəlişinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi, siyasi-ideoloji cəhətdən təşkil olunmasını tələb edirdi. Belə bir şəraitdə vətənpərvər, demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri "Azərbaycan cəmiyyəti"ndə birləşməyi qərara aldılar. Həmin təşkilat 1941-ci ilin oktyabrında meydana gəlmişdi və təşkilatı və ərazi cəhətdən partiya olmasa da regional milli-demokratik partiya rolunu.⁴⁶ ifadə edirdi.

"Azərbaycan cəmiyyəti" noyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan və fars dillərində "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr etməyə başladı. Bizim əlimizdə cəmiyyətin proqram və nizamnaməsi haqqında heç bir məlumat olmasa

da, onun vəzifə, məqsədləri barəsində qəzetin öz materialları əsasında mühakimə yürütmək olar, çünki qəzet səhifələrində tez-tez bu və ya digər məsələ ilə bağlı olaraq cəmiyyətin məqsədi haqqında izahat verildi. Qəzet özünü təqdim edərəkən birinci nömrəsində keçmiş və indiki vəziyyəti şərh etməyi, cəmiyyətin əxlaqi və iqtisadi fəsadlarının əsas səbəblərini müəyyən etməyi, iqtisadi təzyiği aradan qaldırmağı, cəmiyyətin əxlaqi fəsadlarını islah etmək üçün çarə yolu axtarıb tapmağı öz (Cəmiyyət) qarşısına məqsəd qoyduğunu elan edir.⁴⁷

Ölkənin və əyalətin rəsmi hakimiyyət orqanları, anti- milli qüvvələr "Cəmiyyət"ə qarşı mübarizə apardığı və mərkəzi qəzetlərin onu müxtəlif antidövlət, qeyri-vətən- pərvərlik fəsadlarında günahlandırdığına görə ⁴⁸ "Cəmiyyət" öz mətbu orqanının səhifələrində tez-tez özünün fəaliyyətinin əsas istiqamətini yada salmalı olurdu. Hər dəfə də "Cəmiyyət" in fəaliyyətinin yeni cəhəti aşkar olurdu. Belə ki, növbəti dəfə qəzet yazırdı: "Qısa, bizim məqsəd və proqramımız azadlıq, yəni sosial və milli azadlıq əldə etməkdir".⁴⁹

Ümumiyyətlə "milli və ictimai azadlıq" uğrunda mübarizə edən "Cəmiyyət" siyasi sahədə demokratik konstitusiya və məşrutə üsul-idarəsinin əməldə həyata keçirilməsini,⁵⁰ əyalət əncüməninin təşkil edilməsini,⁵¹ Milli məclisə nümayəndələrin xalq tərəfindən seçilməsini,⁵² hakim sinif və təbəqələrin mənafeini müdafiə edən qanunlara yenidən baxılmasını ⁵³ Azərbaycanın qanuni hüquqlarının "müdafiə edilməsini"i ⁵⁴ və s. tələb edirdi. "Cəmiyyət" in proqramının iqtisadi tələbləri sırasında Azərbaycanda yeni sənaye obyektləri tikilməsi,⁵⁵ işsizliyin aradan qaldırılması,⁵⁶ Azərbaycanın sərvətinin həmin və digər məqsədlə əyalətdə sərf olunması ⁵⁷ kimi tələblər qeyd olunur. Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür ⁵⁸ şüarı ilə çıxış edən "Cəmiyyət" mədəni sahədə "mütləq azadlığa", yəni dil, adət...azadlığına tamamilə riayət" olunmasını,⁵⁹ ana dilində bütün səviyyələrdə tədris və kitab nəşr edilməsini ⁶⁰ və s. tələb edirdi.

Beləliklə, cəmiyyət öz qarşısına Azərbaycanın inkişafı, demokratik nailiyyətlərin bərpa olunması və möhkəmlənməsi, Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin dirçəlişi, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi yolunda böyük sosial-iqtisadi, siyasi, milli vəzifələr qoyurdu.

Bu cəhətdən "Cəmiyyətin azərbaycanlılara bir millət kimi və onların milli mənafeyinə münasibəti maraq doğurur. "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində millət anlayışına belə tərif verilir: "Millət hiss, dil, adət-ənənə, və ərazi birliyinə malik olan xalqdır."⁶¹ Eyni zamanda qəzet millətin həyatında dilin roluna böyük əhəmiyyət verərək onu millətin əsas əlaməti sayırdı".⁶²

Həmin tərif İran ictimai fikrində millət haqqında geniş yayılmış və qəbul olunmuş təsəvvürlərə tamamilə uyğun idi. Bununla bərabər həmin tərif əks olunan obyektə görə çox fərqlənirdi. Əgər hakim milli ideologiyada millət anlayışı əks olunan obyektə - çoxmillətli cəmiyyətə uyğun gəlmirdisə, "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində millət anlayışı cəmiyyətin yarım sistemlərindən birini - Azərbaycan (yaxud istənilən real milləti) millətini əks etdirməklə əks olunanla inikas arasında uyğunluq yaradırdı.

Azərbaycanlıların müstəqil millət kimi tanınması həmin təsəvvürün əsaslandırılmasını və "İran milləti" anlayışının təshih edilməsini tələb edirdi. Həm Azərbaycan millətinin müstəqilliyini, həm də İran cəmiyyətinin bütün demokratik təbəqələrinin birliyi və vəhdətini əsaslandırmaq lazım idi ki, bunun üçün milliyyət və dil məfhumlarının istər cəmiyyətdə, istərsə də ayrıca götürülmüş millətin həyatındakı rolu haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək zərurəti ortaya çıxırdı. Başqa sözlə, millət, dil və milliyyət anlayışlarından çıxış edərək İran cəmiyyəti (hakim ideologiyaya görə isə "İran milləti") - Azərbaycan

milləti münasibətlərini müəyyən etmək lazım idi. Qəzetin millət anlayışına münasibəti yuxarıda qeyd edilmişdi. Qəzet milliyyət anlayışını vətəndaşlıq, hər hansı ərazi birliyinə, siyasi quruma yaxud müasir terminlə desək vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluq kimi başa düşürdü. Millət və milliyyət anlayışlarının İran və Azərbaycana nəzərən müəyyən edilməsində əsas ünsür dil hesab edilirdi. Hakim ideoloqlar “İran milləti” və “İran milliyyəti” anlayışlarının mütləq fars dilini də nəzərdə tutmasını iddia edirdilər. “Azərbaycan cəmiyyəti” və onun orqanı “Azərbaycan” qəzeti həmin terminlərin bu cür şərhilə razılaşmırdı. Qəzet belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dili Azərbaycan millətinin ayrılmaz bir əlaməti olduğu halda “İran milləti” və “İran milliyyəti” deyilən anlayışlar üçün belə bir dil ünsürü mövcud deyildi, çünki İran çoxmillətli bir cəmiyyətdir. Qəzet belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti kimi başa düşülən “İran milliyyəti” anlayışı üçün əsas şərt “məqsəd və ideal birliyidir”⁶³ İran üçün vahid dil ünsürünün əhəmiyyətini (əslində assimilyasiya siyasətini) şişirdənlərə müraciətlə qəzet bildirirdi ki, vahid dil İranın müstəqilliyinin yeganə əlaməti ola bilməz.⁶⁴

“Azərbaycan cəmiyyəti”nin Azərbaycan dilinin hüquqlarını bərpa etmək sahəsindəki fəaliyyətinə düşmənçiliklə baxan panİranistlərlə hətta Azərbaycanın valisi X.Fəhimi belə razılaşmırdı. O özünün həmin münasibətilə “Şahin” qəzetinə yazdığı məktubda bildirirdi ki, azərbaycanlıların öz dillərində danışmalarına səy etmələri heç də onların mərkəzi hökumətə və ölkənin bütövlüyünə qarşı qalxdığını göstərmir.⁶⁵

Bununla belə, “Azərbaycan qəzeti doğru qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilinin vəziyyəti Azərbaycan millətinin İran cəmiyyətində vəziyyətini, əzələn millət olduğunu dəqiq əks etdirir. Azərbaycan dilinə qarşı mübarizə Azərbaycan millətinə iqtisadi, sosial, siyasi təzyiqin gücləndirilməsinin bir formasıdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin bərabərliyi uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Azərbaycan demokratlarının fikrincə dillərin bərabərliyi azərbaycanlıları İranın əsil vətənpərvəri edib, onların milliyyətini (İran vətəndaşlığını) möhkəmlədir. “Dil-fars şovinistlərinin digər dillərin işlədilməsinə qarşı mübarizəsini nəzərdə tutan qəzet yazırdı: - azərbaycanlıların azadlıq ruhunun məhv edilməsi, onların əbədi əzəllərə çevrilməsi üçün bir pərdədir”⁶⁶ Ana dili məsələsi Azərbaycanın mühüm problemlərindən biri olub fars-Azərbaycan, mərkəz - Azərbaycan münasibətlərinə həmin şəraitdə güclü təsir göstərdiyinə görə dillərin bərabərliyi tələbi ön plana çıxmışdır. Demokratların əqidəsinə görə həmin məsələnin həlli nəinki milli məsələnin həllini, həm də İran dövlətinin bütövlüyünü təmin edir. “Biz deyirik ki, əgər siz azərbaycanlıların əxlaqının, adət-ənənəsinin, dilinin, hisslərinin sizin əxlaq, adət-ənənə, dil və hisslərinizlə eyni olduğunu güman edirsinizsə, gərək biləsiniz ki, bu milli vəhdət o vaxt sabit olacaq ki, mütləq azadlığa yəni dil, adət, hiss azadlığına tamamilə riayət olunsun”⁶⁷

“Cəmiyyət” azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. “Azərbaycan” qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Qəzet Azərbaycanda fars dilinin yayılmadığını ⁶⁸ Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində müstəqilliyini ⁶⁹, Azərbaycan əhalisinin dili ilə İranın digər əyalətlərinin əhalisinin dili arasında hələ VII əsrdən heç bir oxşarlıq olmadığını,⁷⁰ İranda monqolların hökmranlığı ilə Azərbaycanın türkləşməsi arasında heç bir əlaqə olmadığını ⁷¹ qeyd edir, Azərbaycanda indiki dilin işlənməsi dövrünü göstərirdi.⁷²

Azərbaycan xalqı təkcə bu dildə danışmamış, həm də həmin dildə zəngin mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat yaratmış ⁷³ və yaratmaqdadır. Bunu nümayiş etdirmək üçün qəzetdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazılar,⁷⁴ Azərbaycan nağıllarından,⁷⁵ atalar sözlərindən ⁷⁶ nümunələr, kiçik hekayələr ⁷⁷ və nəhayət hər nömrədə bir və ya iki müasir şer parçası və s. dərc edilirdi. Azərbaycan tarixinin bəzi səhifələri haqqında verilən yazılar ⁷⁸ da tarixi milli şüuru möhkəmləndirməyə xidmət edirdi.

”Cəmiyyət” özünün əsas vəzifəsini Azərbaycan dilinin həqiqi, faktiki bərabərliyinə nail olmaq, ana dilinin işlənmə sahəsinin bərpa edilməsi və genişləndirilməsində görürdü. “Biz əminik ki, - qəzet yazırdı - hər bir millət öz milli dilini, adət-ənənələrini qorumalı, öz işlərini və tərəqqisi ilə bağlı məsələləri özü idarə etməli və başqa millətlərin onun dilinə, digər işlərinə qarışması qeyri-qanunidir və azadlıq qanununa ziddir. Bə biz elan edirik: öz dili, milliyəti və ənənələri olan Azərbaycanın öz ana dilini işlətməyə, bu dildə məktəbdə tədris etməyə, kitab çap etməyə haqqı vardır”.⁷⁹ “Cəmiyyət” geniş demokratik dairələrin ana dilinin bərabərliyi uğrunda mübarizə əzmini əks etdirərək, intellektual qüvvələri bu mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı. “Kim ki, bizim dilimizə, ənənələrimizə, sərəvətimizə qəsd etmək istəsə, biz onu öz düşmənimiz sanacaq və son nəfəsimizə qədər onları məhv etməyə çalışacağıq”.⁸⁰

Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının iqtisadi, mədəni və sosial mənafeyini Təbrizdə demokratik hərəkatın tanınmış nümayəndəsi, azərbaycanlı H.Aqazadənin nəşr etdiyi “Şahin” qəzeti də müdafiə edirdi. Farsca nəşr olunan qəzetin səhifələrində azərbaycanca vətənpərvərlik mövzusunda şərlər çap olunurdu. Qəzet azərbaycanlıların ana dilinə hörmət etməyi tələb edir, Tehrana getməyə məcbur olub, paytaxtda ali məktəbə qəbul zamanı ayrılış-secəkiləyə məruz qalan azərbaycanlıları bu qayğıdan xilas etmək üçün Azərbaycanda ali məktəb açılması uğrunda çıxış edirdi. Qəzet Rezaye (Urmiya), Şahpur (Salmas) şəhərlərinin əvvəlki adlarını bərpa etməyi tələb edir, Təbriz pedaqoji məktəbinin müəllim və tələbə heyətinin Tehrandə komplektləşdirmə kimi fəsid təcrübəyə qarşı çıxırdı. Azərbaycanın iki müstəqil əyalətə bölünməsinə pisləyən qəzet bildirirdi ki, bu suni vəziyyət Qərbi və Şərqi Azərbaycanın birliyini məhv edə bilməz. Qəzet həmçinin Azərbaycanın böyük oğullarının xatirəsini əziz tutmağa, onların adını Təbrizin küçə və meydanlarında əbədiləşdirməyə, onlara heykəl qoymağa çağırırdı.⁸¹ Bununla belə “Şahin” qəzeti “Azərbaycan” qəzeti kimi milli maarifçiliklə məşğul olmurdu.

“Azərbaycan” cəmiyyəti milli şüurun inkişaf edib formalaşması üçün mühüm mərhələ və şərt olan milli özünü- dərk etmə ilə yaxından məşğul olmuşdur.

”Azərbaycan” qəzeti milli özünüdərk etmə prosesinin nəticələrini cəmiyyətdə gedən informasiya mübadiləsinə daxil etmək üçün çox mühüm vasitə idi. Ancaq bu yolla Azərbaycan millətini təşkil edən fərdlərin ictimai şüurunu milli tarix, mədəniyyət və s. haqqında məlumatla zənginləşdirmək olardı. Qəzetdə çap edilənlər milli dil, ədəbiyyat, tarix və s. sahəsindəki biliklərin cüzi bir hissəsini təşkil etsə də oxucularda Azərbaycan xalqının qədimliyi, özünəməxsusluğu və problemləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmağa kömək edir və eyni zamanda hakim millətçilik ideologiyasına qarşı yönəlmişdi. İranda fars və Azərbaycan dilində yeni olan bu məlumatlara xalqın böyük ehtiyacı vardı.

”Cəmiyyət” tezliklə informasiya istehsal edib yayan mərkəz olmaqdan əlavə mədəni inkişafa təkan verən, azərbaycanlıların milli konsolidasiyasını sürətləndirən mühüm mərkəz rolunu da oynamağa başladı.

Qəzetin 10-cu nömrədən etibarən üç (2,3,4) səhifəsinin Azərbaycan dilində nəşr olunması Azərbaycan dilində oxuyub-yazmağa marağın artmasını göstərməklə, ədəbi yaradıcılıq üçün yeni imkanlar açmışdır.

”Cəmiyyət” həmçinin bəzi milli-mədəni məsələlərin işdə həll olunmasına səy göstərirdi. “Cəmiyyət”in təşəbbüsü ilə İran inqilabının (1905-1911) fədakar qəhrəmanları Səttar xan və Bağır xanın xatirəsinə həsr olunmuş gecə keçirilmiş, həmin gecədə Təbrizdəki Pəhləvi Xiyabanına Səttar xanın adı verilməsi qərara alınmış ⁸² və az sonra bu qərar həyata keçirilmişdir.⁸³ “Azərbaycan” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə teatr truppası təşkil olunmuşdur.⁸⁴ “Cəmiyyət” meydana gəlmiş müxtəlif teatr və incəsənət dəstələrini bir

təşkilatda birləşdirmək məqsədi ilə 1942-ci ilin fevral ayında idarə heyəti təşkil etmiş, idarə heyəti xüsusi komissiya yaradaraq incəsənət sahəsindəki kortəbiiyyətlə mübarizə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.⁸⁵

“Cəmiyyət” həmçinin Azərbaycan dilində kitab nəşr etməyə başlamışdır.⁸⁶

Beləliklə, 40-cı illərin əvvəllərində azərbaycanlılar özlərini dil, ərazi, psixi xüsusiyyətlər birliyinə malik müstəqil millət hesab edirdilər. “Azərbaycan cəmiyyəti” Azərbaycan millətinin müstəqilliyini və onun öz müqəddaratını təyin etmə hüququna malik olmasını əsaslandırmağa çalışaraq, Azərbaycan millətinin mədəniyyət, dil sahəsində dirçəlişi və azərbaycanlılar arasında milli şüurun yayılması və dərinləşməsi yolunda təsirli tədbirlər həyata keçirdi.

Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə “Azərbaycan” qəzeti səhifələrində İranın digər azərbaycanlıları haqqında məlumat verilmişdi. Qəzvindən qəzet redaksiyasına məktub yazmış təbrizli müəllif qeyd edir ki, Təbrizdən Həmədana qədər, Həmədan ətrafında, Xəmsə mahalında azərbaycanca danışirlar. Bundan əlavə 200 minlik Qaşqay tayfasının ana dili də Azərbaycan dilidir. Müəllif həmin azərbaycanlıların rəhbərsiz olduqlarını qeyd edərək belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan milləti ən bədbəxt millətdir, çünki onun birca arzusu var, o da öz ana dilində danışmaq imkanına malik olmaqdan ibarətdir.⁸⁷

Bu məktub özü azərbaycanlıların milli şüurunun dərinləşməsini, İranın bütün azərbaycanlılarının milli birliyinin dərk edilməsini göstərir. Nəzərdən keçirilən dövrdə İran azərbaycanlıları məsələsini Azərbaycanın sosial, iqtisadi və s. məsələləri ilə bağlamaq çətin olduğu üçün həmin məsələ qaldırılmadı. Lakin nadir hallar istisna olmaqla milliyyət və millət anlayışlarının mütləq dil ilə bağlanması artıq özündə Azərbaycan milləti məfhumunu İranda millətin təbii etnik-dil sərhəddinə qədər genişləndirilməsi imkanını daşıyırdı. Bunu azərbaycanlı S.Azərin Türkiyədə çap etdirdiyi “İran türkləri” əsəri də göstərir. Müəllif öz əsərində İran azərbaycanlılarının sayı (İranın 10 mln. əhalisindən 5 mln-u) haqqında bəzi mülahizələr söyləyir, onların etnik coğrafiyasını, tayfa- qəbilə quruluşunu təsvir edir.⁸⁸

Müəllif milli hüquqları tanınmayan azərbaycanlıların ari mənşəli olmaları ideyasını rədd edir, milli zülmün əsas formalarını açıb göstərir.⁸⁹

S.Azər də milli özünü dərk etmə ilə məşğul olmağın zəruriliyi tezisini irəli sürür. “Biz hər şeydən əvvəl - müəllif yazır - özümüzü, öz mənliliyimizi idrak etməliyik”.⁹⁰ Azərbaycanlıların məhkum vəziyyətdə olmalarının səbəblərindən birini müəllif özünə mövcud gerçəkliyə uyğun münasibətin olmamasında görürdü. O, azərbaycanlının ari olmasını qəbul etmir və fars və azərbaycanlıların tale birliyini inkar edir.⁹¹ Kitaba müstəqil fəsil kimi daxil edilmiş “İranda türk şairləri” hissəsi Aran tərəfindən yazılmış və azərbaycanlıların milli-mədəni müstəqilliyini əsaslandırmaq məqsədi güdürdü. Müəllif Azərbaycan dili ^{۷۷} Azərbaycan xalqının türk dilləri və xalqları sistemində müstəqil yer tutduğunu qeyd edir.⁹² həmin hissədə qeyd edilir ki, müəllif türkdilli azərbaycanlıların indiki ərazidə avtohton olması haqqında əsərini də çapa hazırlayıb.⁹³

Aran həmçinin klassik və müasir Cənubi Azərbaycan şairləri haqqında qısa məlumat, onların şerlərindən nümunələr vermişdir. Kitabın həmin fəsili Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyatın olmadığı haqqında Azərbaycan-fars assimilyasiya tərəfdarlarının iftiralının əleyhinə yönəlmişdi. Həmin kitab bütövlükdə azərbaycanlı ziyalıların bir çox nümayəndələrinin inkişaf etmiş milli şüura malik olmalarını və İranın bütün azərbaycanlılarının milli birliyinin dərk olunmasını göstərirdi. Bununla belə müəlliflər

azərbaycanlıların milli həyatının dirçəlişinə yardım edə biləcək nəinki siyasi, hətta mədəni proqram irəli sürə bilməmişlər. Məzmunu və yolları göstərilməsə də milli hüquqların əldə edilməsinə çağırışla kifayətlənilmişdir. Məhz müsbət proqram irəli sürülməsi baxımından həmin kitab “Azərbaycan” qəzetindən xeyli geri qalırdı.

Rza şahın hakimiyyətdən getməsindən sonra şok zərbəsindən özünə gələn irticaçı qüvvələr cəmiyyətdə özünün əvvəlki siyasi, ideoloji mövqelərini bərpa etmək, dövlətin həyatın bütün sahələri üzərində nəzarət qoyması, demokratik dəyişikliklərə mane olmaq üçün az qüvvə sərf etmədilər. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı ilə mübarizədə onlar xüsusi inadkarlıq göstərirdilər. Hakim dairələr “Azərbaycan” cəmiyyəti və onun orqanı “Azərbaycan” qəzetinin fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olurdular.⁹⁴ Mərkəzdə “Cəmiyyətə” qarşı əvvəlcə ideoloji mübarizəyə başlanmış,⁹⁵ sonra qəzetin Tehranda yayılması qadağan edilmişdir.⁹⁶ 1942- ci ilin əvvəllərindən mürtəcə hakim dairələr öz təzyiqini gücləndirmiş və aprel ayının əvvəlində “Azərbaycan cəmiyyəti”ni buraxmağa və onun mətbu orqanı “Azərbaycan” qəzetini qadağan etməyə nail olmuşlar.

Beləliklə, əyalətdə tək-cə mərkəzi hökumətin deyil, həm də Azərbaycanda assimilyasiya siyasətinin tərəfdarları olan yerli hakim dairələrin mövqeyi müəyyən dərəcədə möhkəmləndi. Azərbaycan hakim təbəqələrinin azərbaycanlıların spesifik milli mənafeyinə münasibəti H.Katibinin “Azərbaycan və vəhdətə melliye İran” (“Azərbaycan və İranın milli birliyi”) əsərində əks olunmuşdur.

H.Katibinin əqidəsinə görə Azərbaycan dili və mədəniyyətinin dirçəlməsi uğrunda hərəkat, özünü müstəqil sosial- etnik orqanizm kimi dərk etmək meyli Azərbaycan ruhunun əsas mahiyyəti ilə bağlı deyildi. Müəllifin fikrincə bəzi qəzetlərdə “Azərbaycanın milliyyəti, dili və mədəniyyəti” haqqında dərc edilmiş məqalələr səthidir və məqalə müəlliflərinin məlumatsızlığını və əsassız təəssübkeşliyini göstərir.⁹⁷

Müəllif milli hərəkatın Azərbaycan gənclərinə mümkün ola bilən təsirindən ehtiyat edərək, öz oxucularına müzakirə olunan məsələlər haqqında “həqiqi” informasiya təqdim etmək üçün azərbaycanlıların milliyyəti və dilini tədqiq etməyi qərara alır. Bu məqsədlə o, O.Bauer.E.Renan və başqalarının millətlə bağlı məlum ideya və konsepsiyalarını qeyd edir, həmçinin bir sıra rəsmi xarici və beynəlxalq bəyannamələrdə millət haqqında səbt edilmiş tərifləri verir.⁹⁸ Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək müəllif milliyyəti təşkil edən aşağıdakı ünsürləri xüsusi qeyd edir: “Ərazi, tarix, xatirələr, milli əfsanələr, irq, dil, din, qanunlar, adətlər, ənənələr, əxlaq, həyat tərz, ədəbiyyat, mənəvi və mədəni irs, hisslər, ifadə. məqsəd, milli ideal.”⁹⁹

Müəllif fikirləşir ki, İranlılar dil cəhətdən bir- birindən fərqlənsələr də, tarix, ərazi, mənafe, qanunlar, ənənələr, milli ideal, ruh birliyi və s. cəhətdən “mütləq birliyə” malikdirlər.¹⁰⁰ İranlılardan ötrü ümumi vətən və millət hər şeydən yüksəkdir,¹⁰¹ bu da müəllifə görə ayrı-ayrı etnik birliklərin milli mənafeyini dəyişdirməlidir.

H.Katibi mövcud olmayan tarixi tale, ədəbiyyat, folklor birliyinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, “azərbaycanlı farsdır, olmuş və olacaqdır”.¹⁰²

Müəllifin başa düşdüyünə görə “İranlı” termini nəinki İran dövlətinin vətəndaşını, həm də fars dilində danışan, ari ruhlu, mənşəli fərdi ifadə edir. H.Katibi azərbaycanlının ari mənşəli olduğuna qətiyyənlə şübhə etməzdi.¹⁰³ Müəllifin əsas məqsədi İran və Azərbaycanın milli vəhdətini sübut etməkdir. Bu məqsədlə

müəllif coğrafiyaya, əyalət və vilayət əncümənləri haqqında qanunun ikinci maddəsinə (əyalətin məmləkətin ayrılmaz hissəsi olması (1907), azərbaycanlılarla farsların üç min illik birgə tarixi, irqi əlamətlərinə, İranda bütün digər irqləri, xalqları guya öz aralarında əritmiş qədim fars və midiyalıların mənşə birliyinə, millət və mifik dil vəhdətinə və s. istinad edir.¹⁰⁴ H.Katibi doğru olaraq qeyd edir ki, “dil birliyi” milli birliyin struktur yaradan üsurlərindən biridir”.¹⁰⁵ Lakin, İranda həqiqi dil birliyinin mövcud olmaması müəllifi güya İranlıların qədimdə mövcud olmuş dil birliyindən, həmin birliyin müasir Azərbaycanda relikтинin mövcudluğundan, azərbaycanlılara türk dilinin zorla qəbul etdirilməsi təsəvvüründən (S.Ə.Kəsrəvinin əsərləri əsasında), Azərbaycan dilinin güya qeyri-müstəqilliyindən çıxış etməyə məcbur edir. O yazır: “Savadsızlar və ailə üzvləri arasında, onların adi həyatında ancaq ünsiyyət vasitəsi olan indiki Azərbaycan dili, fars, ərəb, monqol, Avropa və Şərqi dillərinin qarışığı olub Monqolustanda, Türkistanda, Qafqazda və Türkiyədə danışılan türk dili deyildir”.¹⁰⁶ Müəllifin qeyri-ixtiyari və öz iddialarının əksinə olaraq Azərbaycan dilinin dünyanın digər dilləri ilə geniş miqyasda tarixi əlaqələrini və onun türk dilləri sistemində müstəqilliyini etiraf etməsinə baxmayaraq o, azərbaycanlıların tezliklə assimilyasiya olunmaları uğrunda çıxış edirdi. Müəllifə görə bunun üçün azərbaycanlıların fars dilində savadlılıq səviyyəsini yüksəltmək, onları İranizmin həqiqi mahiyyəti ilə tanış etmək kifayətdir, Belə siyasət yeridilərsə, H.Katibiyə görə, azərbaycanlıların tamamilə assimilyasiya olunmaları üçün cəmi 30-50 il kifayətdir. Belə yolla əldə edilən milli birliyin zəruriliyini müəllif milli birliyin başqa meyarları ilə də “əsaslandırır”. Azərbaycan üçün milli ideal - müəllif hesab edir - İranın müstəqilliyi və əzəməti və İran bayrağı altında olmaq olmalıdır.¹⁰⁷

Beləliklə, Azərbaycanın hakim təbəqələri paniranist ruhlu burjua ziyalıların nüməyəndələrinin şəxsində öz milli özünəməxsusluğundan, tarixindən, mədəniyyətindən, dilindən və s. imtina edirdilər. Onlar öz sosial-iqtisadi mənafeələrini Azərbaycan xalqının milli-demokratik hərəkatının güclənməsi təhlükəsindən ancaq bu yolla müdafiə etməyə ümid bəsləyirdilər.

Nə Azərbaycan hakim təbəqələrinin antimilli ideologiyası, nə İran hakimiyyət orqanlarının zorakılıq tədbirləri Azərbaycan xalqının sosial və milli azadlıq meylini məhv edə bilmədi. Bundan əlavə, azərbaycanlılar öz tarixində ilk dəfə olaraq milli azadlıq hərəkatı proqramının bir çox cəhətlərini dəqiq surətdə ifadə etdilər. “Azərbaycan” qəzetinin xülasəsindən göründüyü kimi bu proqram əsasən iki əsas tələbdə cəmləşirdi: Azərbaycan azərbaycanlılarıdır,- Azərbaycan milləti ictimai həyatın müəyyən sahələrində öz ana dilindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, 1941-1942-ci illər ərzində azərbaycanlıların milli şüurunun məzmunu nizama salınma, işlənmə və səbt olunma mərhələsini keçərək obyektivləşmiş və Azərbaycan cəmiyyətində informasiya mübadiləsinin bir üsürünə çevrilmişdi. Bundan əlavə, milli şüurun məzmunu mənəvi idrak obyektinə çevrilmişdi. Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların milli şüuru inkişaf etmişdi, bu qısa dövr ərzində milli ideya irəli sürülmüş və Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyinin mövcudluğunu, onun həmin mənafeyi təmin etmək tələbatını ümumi şəkildə əks etdirən milli ideologiya yaradılmışdı.

Keçmiş Sovet İttifaqı xalqlarının, dünyanın bütün demokratik, mütərəqqi qüvvələrinin imperializmin ən təcavüzkar dəstəsi - Alman faşizmi və Yapon militarizmi üzərindəki birgə qələbəsindən sonra əsarət altına alınmış xalqların milli suverenliyinin dirçəlişi və dünyada yeni dövlətlərin meydana gəlməsi, dünyanın bütün demokratik qüvvələrinin sosial və milli tərəqqi uğrunda mübarizəsi üçün əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanlılar əlverişli şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanda və İranda demokratik dəyişikliklər, milli azadlıq mübarizəsi bayrağı qaldırdılar.

1945-ci ilin sentyabr ayının üçündə Təbrizdə 77 nəfərdən ibarət bir qrup tərəfindən Azərbaycanda müstəqil siyasi partiya - Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) yarandığını və onun məqsəd və vəzifələrini elan edən müraciətnamə yayıldı. Əsas vəzifə kimi aşağıdakı tələblər irəli sürülürdü: (1) Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməsi, (3) məktəbdə dərslərin Azərbaycan (üçüncü sinfə qədər ancaq Azərbaycan dilində) və fars dillərində aparılması, (9) azərbaycanlıların məclisdə daha ədalətli və mütənasib şəkildə (deputatların 1/3 Azərbaycandan seçilməlidir) təmsil olunmaları, (2) həmin vəzifələri yerinə yetirmək üçün əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil edilməsi. **108**

Septyabrın 5-də ADP-nin orqanı - "Azərbaycan" qəzetinin birinci nömrəsi 2 səhifə, 2 dildə: fars və Azərbaycan dillərində çap olundu.

ADP öz fəaliyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Lakin partiyayı yaradanların əsas vəzifəsi onun əyalət çərçivəsində təşkilat və ərazi cəhətdən genişləndirilməsi idi. ADP-nin müraciətinin yayılmasından bir ay sonra partiyanın birinci qurultayı çağırıldı (2.X.1945) və qurultayda partiyanın məramnaməsi və nizamnaməsi qəbul olundu. Müraciətdə irəli sürülmüş tələblər proqramda dəqiqləşdirilmiş, konkretləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdi və həmin sənəd demokratik qüvvələrin fəaliyyətinə istiqamət verən əsas sənədə çevrilmişdi.

İndi Azərbaycan xalqı milli azadlıq hərəkatının proqramına və bu hərəkata rəhbərlik etməyə qabil olan mütəşəkkil siyasi qüvvəyə malik idi və bu özü Azərbaycan xalqının siyasi təşkili yolunda mühüm addım idi. Həmin dövrdən ADP azərbaycanlıların milli həyatının təşkilatçısı, onların öz sosial və milli azadlıq hərəkatının rəhbərinə çevrilir. Milli ideologiya da inkişaf etməkdə, təkmilləşməkdə idi. Belə ki, ADP proqramının preambulasında (müqəddimə) Azərbaycan xalqının özünü təsdiqə, öz müqəddaratını təyin etməyə, xalqın şanlı tarixinə layiq olmağa, Azərbaycanı sənaye cəhətdən inkişaf etmiş demokratik ölkəyə çevirməyə can atması öz əksini tapmışdır. Proqramın "Ümumi siyasi məsələlər" bölməsində milli muxtariyyət tələbi irəli sürülürdü. "Milli məsələ" bölməsində Göstərilirdi ki, milli hüquqların yerinə yetirilməsi İran konsTitusiyası (1906-1907) tərəfindən nəzərdə tutulan əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili nəticəsində mümkündür. "Mədəni məsələlər" bölməsində Azərbaycan yazıçılar və incəsənət xadimləri ittifaqı, teatr yaratmaq, Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin düşmənlərinə qarşı amansız mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulurdu. **109**

Qeyd etmək lazımdır ki, milli demokratik hərəkat çox sürətlə inkişaf edir və hər yeni mərhələdə yeni vəzifələr qoyub həll edirdi.

Hərəkatın genişlənməsi və dərinləşməsi zamanı xalqın geniş siyasi fəallığı nəticəsində partiyanın proqramı dəqiqləşmə və təkmilləşməyə məruz qalırdı. Belə ki, Əncümənlərin təşkil edilməsi ideyası öz aktuallığını tezliklə itirdi, demokratik hərəkat Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, milli təşkilinin yeni formalarını irəli sürürdü.

Azərbaycan xalqı mərkəzi hakimiyyətin onun haqlı tələblərinə ədalətli münasibətinə arxayınlaşmağı arzu etməyərək 1945-ci ilin noyabrında ADP-nin rəhbərliyi ilə kütləvi yığıncaqlarda öz nümayəndələrini seçməyə başladı, həmin nümayəndələr xalqın iradəsinin ifadəçisi kimi Milli konqresi (20.XI.1945) təşkil etdilər. Milli konqres özünü Müəssislər məclisi elan edib 39-nəfərdən ibarət Milli Komitə təşkil etdi.

Milli Komitə müvəqqəti hökumətin vəzifəsini icra etməli və Milli məclisə seçkilər keçirməli idi. Milli

konqresin iclasında İran şahının, İran məclisinin sədrinin və baş nazirin adına qəbul edilmiş məktubda əncümənlərin təşkili ideyasının sonrakı inkişafı əks olunmuşdu.

Məktubda qeyd edilirdi ki, azərbaycanlılar milliyyət, dil, adət-ənənə baxımından millətdir və milli muxtariyyət İranın birliyi və bütövlüyünə qarşı yönəlməmişdir. Dünyanın hər bir həyata qabil milləti kimi Azərbaycan millətinin milli hökumət yaratmaq hüququ var və millət özü Azərbaycanı demokratik əsaslarla idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Yuxarıda qeyd olunan ali rütbəli rəsmi şəxslərə bildirilirdi ki, Azərbaycan xalqı Milli məclisə seçkilər keçirmək və milli hökumət təşkil etmək əzmindədir.¹¹⁰ Məktubda həmçinin bildirilirdi ki, Milli konqres Milli komitəyə Azərbaycan dilini bütün” dövlət idarələrində işlətməyi” tapşırılmışdır.¹¹¹

Demokratik hərəkatın dərinləşməsi və genişlənməsi Azərbaycan xalqının ayrılmaz suveren hüquqlarının tədricən həyata keçməsinə şərait yaradırdı. Milli komitə Milli məclisə seçkilər keçirməyə başlayaraq həmin kampaniyanı 27.XI-dən 1.XII.1945 (1324 cü ilin Azər ayının 6 dan 10-a dək)qədər vaxt ərzində başa çatdırdı. Milli məclisə 100 deputat seçilmişdi, dekabrın 12-də Milli məclisin ilk iclası oldu və həmin iclasda milli hökumət təşkil etmək qərara alındı. ADP-nin. birinci katibi S.C. Pişəvəri hökumətə başçı təyin olunmuş və elə həmin gün hökumət üzvlərini Milli məclisə təqdim etmişdir. Milli hökumət 11 nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş prokurorluqdan ibarət idi. Hökumətin strukturunda xarici işlər nazirliyi və müdafiə nazirliyi nəzərdə tutulmamışdı, bu da Azərbaycan xalqının İranın dövlət birliyini qoruyub saxlamaq niyyətini təsdiq edirdi.

Milli hökumətin təşkilindən sonra azərbaycanlıların siyasi cəhətdən formalaşmış millətə çevrilməsi prosesi başa çatır və öz müqəddəratını təyin etmək və suveren hüquqları həyata keçir.

Beləliklə, öz etnik ərazisi və bundan sonra həm də siyasi ərazisi, öz milli dili və bundan sonra dövlət dili, öz qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları və millətin bütün təbəqələrini əhatə edən rəhbər siyasi partiyası olan Azərbaycanlılar təşkilat cəhətdən milli təşəkkülü başa çatdırır və həm də bu zaman tək cə yüksək mütərəqqi, demokratik, siyasi, vətənpərvərlik şüuru deyil, həm də milli şüur nümayiş etdirirlər. Milli-dövlət quruculuğuna başlanmasından sonra Azərbaycan xalqının inkişafında, onun milli formalaşmasında yeni mərhələ başlayır. Azərbaycanlıların millət kimi həqiqi sosial formalaşması, milli şüurun eninə və dərininə yayılaraq formalaşması məhz həmin vaxtdan başlanırdı, çünki cəmiyyətin sosial strukturu qarışıq xarakterli idi, sənaye yox idi, infra- struktur inkaşaf etməmişdi, kənd təsərrüfatında yarım-feodal münasibətlər və bəsit istehsal vasitələri hökm sürürdü, əsasən savadsız olan xalq öz yazılı-ədəbi dilini bilmirdi, Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf etməmişdi, Azərbaycan tarixi təmamilə öyrənilməmişdi.

Beləliklə, milli azadlıq, demokratik hərəkatın qələbəsi Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı və deməli onun millətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait və zəruri orqanlar yaratmışdı.

Milli hökumətin ictimai heyatın həmin sahələrindəki fəaliyyəti haqqında az əsərlər, o cümlədən namizədlük dissertasiyaları yazılmayıb.¹¹²

Buna görə də xalq arasında milli şüurun sonrakı inkişafı və yayılması ilə bağlı məsələlər üzərində dayanmaq daha zəruridir.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, öz milli dövlətinin yaranması Azərbaycan millətinin milli şüurunun

inkişafının yüksək səviyyəsini göstərirdi. Lakin, deyilənlər Azərbaycan siyasi, ictimai, mədəniyyət xadimlərinin ən qabaqcıl hissəsi üçün doğrudur. Əsas təbəqələr ənənəvi olaraq daha yüksək sosial, siyasi, nəinki milli, şüura malik idilər. Hər hansı bir millətin milli şüuru haqqında əhalinin savadlılıq səviyyəsi və tarixi subyekt kimi millət, onun bütün səciyyələri haqqında istehsal olunmuş və mübadilə olan informasiyanın (ilk növbədə ana dilində) miqdarı yaxud həcmi əsasında mühakimə yürütmək olar. Məlumdur ki, həm farsların, həm də azərbaycanlıların savadlılıq səviyyəsi çox aşağı idi. Milli informasiyadan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 40-cı illərinin əvvəlində belə informasiya cəmiyyətdə gedən informasiya mübadiləsində, xüsusən açıq (leqal) və mütəşəkkil informasiya mübadiləsində çox cüzi yer tuturdu.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ilk dəfə belə mübadilə, qısa vaxt ərzində olsa da, nisbətən mütəşəkkil formanı 1941- 1942-ci illərdə almışdır.

Məzmun etibarilə milli olan informasiyanın istehsalı və yayılması 1942-ci ilin əvvəlində dayandırılsa da (1321 ci ilin Fərvərdin ayının 12 də Azərbaycan qəzetinin bağlanması) 1944-cü ilin sonralarından təzədən başlanmış, 1945-ci ilin sentyabrında isə daha geniş şəkildə davam etdirilmişdi. 1945-ci ilin sentyabrından başlanan mərhələ onunla səciyyələnir ki, nəinki mübadilə üçün təqdim edilmiş informasiya, həmçinin azərbaycanlıların milli demokratik partiyada təşkil olunmaları milli şüurun sürətlə artmasına səbəb olurdu. Əgər hərəkatın başlanğıcında azərbaycanlıların milli birliyi ADP-də təşxis olunurdusa, sonralar bura Milli Konqress və Milli komitə də əlavə olundu: Milli məclisin və Milli hökumətin təşkilindən sonra Azərbaycanın əldə olunmuş siyasi, ərazi və dil birliyi azərbaycanlıların öz milli həyatları haqqında bütöv təsəvvürlərinin əsas mənbəyinə çevrildi. Başqa sözlə vahid Azərbaycan və Azərbaycan milləti azərbaycanlıların şüurunda bir-biri ilə bağlı anlayış, təsəvvür, məqsəd sistemi kimi səbt olunurdu. Bu onu göstərirdi ki, azərbaycanlıların şüurunda millətin birliyi, suverenliyi və özünəməxsusluğu ideyası daha dolğun əks olunmuşdu. Bununla belə, azərbaycanlıların öz xalqının etnogenezi və tarixi, onun qohum və qohum olmayan xalqlar və millətlər sistemində yeri, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, milli xarakter və s. haqqında təsəvvürləri yuxarıda deyilən səbəblərə görə səthi, dağınıq idi, ya da heç yox idi. Özü də 40-cı illərin əvvəllərində "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində söhbət İKP II qurultayının sənədlərində tarixi ənənə və etnik şüura uyğun olaraq qeyd edilən Azərbaycan yaxud İran türk millətindən deyil, Azərbaycan millətindən gedirdi. Həm "türk", həm də "Azərbaycan" terminləri eyni bir xalqı ifadə etsə də, azərbaycanlıların etnonimlərinin (milli səviyyədə) birdən-birə dəyişməsi etnik şüuru dəyişdirə bilməzdi.

Azərbaycanlıların etnoniminin bu cür dəyişməsi onları İranın digər azərbaycanlılarından ayırsa da, həmin zamanda azərbaycanlıların mənəvi fəaliyyəti üçün əsas məsələ etnonim və İran miqyasında milli birlik yox, azərbaycanlıları öz tarixi, mədəniyyəti və s. olan müstəqil və özünə- məxsus millət kimi göstərən informasiya istehsalı və yayılması idi. Azərbaycanlıların mənəvi fəaliyyətinin həmin cəhəti demokratik hərəkatın təsiri ilə bədii yaradıcılıq yoluna qədəm qoymuş şairlərin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. Onların Azərbaycan millətinin müstəqilliyi və özünəməxsusluğu ideyasına münasibəti yeddi müəllif tərəfindən Milli hökumətin ünvanına yazılmış "Azərbaycan" şerində əks olunmuşdur. Poetik məktubda Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən, xüsusən həmin tarixin Zərdüşün, Atropatın adları, midiya dövləti ilə bağlı mərhələlərindən, Babəkin, Cavanşirin adları ilə bağlı şanlı səhifələrdən, Kitabı Dədə Qorqud dastanı kimi folklor incisi yaradılmış ana dilindən doğan qürur hissi əks olunmuşdur. Məktub müəllifləri ana dili və milli tarixə məhəbbətlərini xüsusi qeyd edərək saxtalaşdırıcıların iftiralərini qətiyyətlə rədd edirlər. Şərdə Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyi və zənginliyi, milli birliyin möhkəmləndirilməsi və ana dilinin inkişaf etdirilməsi zərurəti ayrıca qeyd edilir. Şərdə yenə də "Azərbaycan azərbaycanlılarıdır" şüarı,

milli bərişığa, xalqın nailiyyətlərini müdafiyyə çağırış öz əksini tapmışdır.113

1941-ci ildən etibarən Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı mərkəzində Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının mənafeyi duran milli vətənpərvərlik mövzusu müəyyən yer tutmağa başlayır. Azərbaycan şairlər əncüməni (1945) yaradılması və həmin cəmiyyətin Azərbaycan yazıçıları və şairlər ittifaqına (1946) çevrilməsi ilə həmin meyl incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında aparıcı mövqə qazanır. İttifaqın **orqanı** "Şairlər məclisi" antologiyasının birgə 3-4-cü nömrələrinin səhifələrində M.Biriya milli dövlət qurulmasını tərənnüm edir, M.M.Cavuşı Azərbaycan dili və onun hamilərinə ümumxalq məhəbbətini əks etdirir, M.Gülgün vətən xainlərini damqalayır, M.Derəşini milli birliyə çağırır, H.Səhhaf milli hökumət ilə fəxr etdiyini bildirir, Y.Şeyda Azərbaycan xalqının tarixini saxtalaşdıranları ifşa edir, M.B.Niknam millətin mövcudluğu üçün dilin rolunu göstərməyə çalışır, M.İmen ana dilinə daha fəal surətdə yiyələnməyə çağırır.114

Əgər Milli hökumətin yaradılmasından əvvəlki mərhələdə milli ideologiya qəzetlər, jurnallar, yaradıcı birliklər, mədəni təsisatlar, partiya və ictimai yığınaqlar, kütləvi mitinqlər vasitəsi ilə yayılırdısa, Milli hökumət meydana gələndən sonra bura indiyə qədər antimilli funksiya yerinə yetirən maarif sistemi və Azərbaycan radiosu (1946) də əlavə olunmuşdu. Bununla belə, hələ də azərbaycanlıların sosial və milli həyatının bu və ya digər cəhətinə həsr edilmiş, müzakirə olunan məsələlər haqqında bu və ya digər dərəcədə tam və sabit təsəvvür verən əsər yazılmamışdı. Bu cəhətdən F.İbrahiminin Azərbaycanın qədim tarixi haqqında yazdığı kitabça böyük maraq doğurur. Kitab əvvəlcə məqalələr şəklində "Azərbaycan" qəzetində çap edilmişdir. Kitab qədim tarixə həsr edilsə və müəllifə məlum məlumatlar əsasında, xüsusilə "Azərbaycan tarixi"115 nin böyük təsiri altında yazılsa da, həmin günlərdə, əsərdə Azərbaycan (Midiya) - fars münasibətləri əks olunduqundan, çox aktual səslənirdi. Müəllif həmin günlərdəki Azərbaycan tarixinə mövcud baxışlardan çıxış edərək qədim midiyalılarla qədim farsların qohumluğu, midiyalılardan İran mənşəli olmaları, midiya və fars dillərinin qohum olmalarını təkzib edirdi.

Müəllif tarixi nümunələr əsasında öz oxucularını azərbaycanlıların mədəni cəhətdən farslardan üstün olduqları ruhda tərbiyə etmək, onlara qədim azərbaycanlıların müstəqilliyi, özünəməxsusluğu, sivilizasiyalılığı və avtohtonluğu ideyasını təlqin etməyə səy edirdi. Kitabda qəhrəman keçmiş, Azərbaycan xalqının tarixinin əzəməti ilə iftixar hissi əks olunub, fars millətinin hökmraılığının əbədi olmaması, onun indiki ağılığına son qoymağın mümkünlüyü ideyası əsaslandırılırdı.

Müəllif midiyalılarda öz dövlətinin müdafiə əzminin, vətənpərvərlik hissələrinin yüksək inkişafını xüsusi qeyd edir.116 Deyilənləri yekunlaşdıraraq müəllif yazır: "Vətənimizin adı Azərbaycan, millətimizin adı da azəri (azərbaycanlı)dir".117 Və əlavə edir: "Azərbaycan milləti müstəqil bir dilə və tarixə malik olub..."118

Kitabın əsas müddəalarının qısa şərhini göstərir ki, müəllif öz diqqətini Midiyanı bir hissəsi olan Azərbaycanın qədim tarixinin bəzi səhifələrinə təsadüfən yönəltməmişdir. Müəllifin əqidəsinə görə, məhz Azərbaycanın tarixinin həmin dövrü Azərbaycan-fars münasibətlərinin indiki vəziyyəti ilə daha çox səsləşir. Öz müstəqilliyini farslarla mübarizədə itirən Midiyanın nümunəsi, müəllif pafosu bir məqsədə xidmət edirdi; azərbaycanlıların öz müstəqilliyi və özünəməxsusluğunu qorumaq, qədim Midiyanın acı taleyindən qaçmaq üçün xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin zəruriliyini dərk etmələrinə yardım etmək.

Bununla belə azərbaycanlıların milli həyatının bir çox məsələləri işlənməmiş qalırdı. Bundan əlavə,

yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycandan kənarda çoxlu azərbaycanlı yaşasa da, milli məsələnin məzmununa İranda vahid azərbaycan (türk) milləti təsəvvürü daxil edilmirdi. Milli ideologiya və Azərbaycan milləti haqqında bütöv təsəvvür Azərbaycan ziyalılarının heç də bütün nümayəndələri tərəfindən qəbul edilmirdi, həmin təsəvvürlərin geniş kütlələrin adı şüuruna nüfuz etməsi üçün geniş imkanlar yox idi. Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan milləti ideyası Azərbaycan (İran) türk etnik şüuru ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Məlum olduğu kimi, İran, o cümlədən Azərbaycan irticaçı, antidemokratik hakim qüvvələr xarici ölkələrin yardımı və silahın gücünə 1946-cı ilin axırında azərbaycanlıların milli azadlıq, demokratik hərəkətini qan içində boğdular.

Bundan sonra İranın şahlıq rejimi Azərbaycan üzərində hökmranlığını bərpa etdi, Azərbaycan xalqının milli- demokratik nailiyyətlərini ləğv edərək onu yenidən əzilən millət vəziyyətinə saldı. Hakim dairələrin kobud zorakılıq tədbirləri milli hakimiyyət dövründə meydana gəlmiş milli təşkilat və mütəşəkkil əlaqələri dağıtdı.

Bundan əlavə, İranın hakim dairələri tərəfindən Azərbaycan dili və mədəniyyətinə qarşı özünü göstərən nifrəti **119** müəyyən mənada azərbaycanlıların milli şüurunun artmasına kömək göstərirdi, çünki Azərbaycan xalqının düşmənlərinin hərəkətləri milli əlaqələri möhkəmləndirən və nəsillərin əlaqəsini təmin edən ümumi nə vardısı ona qarşı yönəlmişdi.

Milli-demokratik hərəkət azərbaycanlıların milli şüurunun sonrakı inkişafı və genişlənməsində mühüm mərhələ təşkil edir.

Milli demokratik hərəkətin yatırılmasına, dövlət, siyasi, demokratik təşkilatların dağıdılmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı milli varlığın və birliyin ideal forması olan milli şüurdan məhrum olmadı. Azərbaycan xalqı öz siyasi, sonralar inzibati-ərazi, rəsmi - dil, mədəni birliyi möhkəmləndirən strukturları itirsə də milli azadlıq hərəkəti əsnasında əldə etdiyi ideal birliyi, həmin ideal birliyin real birliyə çevirmək əzmini qoruyub saxladı. İranda azərbaycanlıların milli inkişafı, milli şüurunun sonrakı inkişafı Azərbaycan millətinin ünsürləri, əlaqələri, bütövlüyü haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək və inkişaf etdirməklə yanaşı belə bir suala cavab tapmalıdır: milli birlik ideyasını real milli birliyə necə çevirməli?

Nəticə

Nəzərdən keçirilən dövrdə İran azərbaycanlılarının əsas hissəsini, əyalət əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan azərbaycanlıları əsasən tam sosial struktura malik idilər. Azərbaycanın sosial strukturunun etnik baxımdan ən qarışıq komponentini məmurlar təşkil edirdi.

İranda Qacar sülaləsinin hakimiyyətinin (1796-1925) əvvəllərindən 1906-cı ilə qədər Azərbaycanı başlıca olaraq hakim sülalənin və yerli əyanların nümayəndələri idarə edirdi.

Həmin dövr ərzində Azərbaycanın varlı təbəqələrinin nümayəndələri ölkənin idarə olunmasında Qacar sülaləsi ilə fəal əməkdaşlıq edirdilər, Azərbaycan hərbi hissələri sülalənin əsas dayaqını təşkil edirdi. 1905-1911-ci illər İran burjua inqilabı zamanı istər Azərbaycanda (Azərbaycan əyalət əncüməni), istərsə də bütövlükdə ölkədə (İran hökumət kabinələri, məclis, siyasi və s. Təşkilatlar) azərbaycanlıların nüfuzu daha da artdı.

1911-ci ilin sonundan 1917-ci ilə qədər Azərbaycan İranın nominal hakimiyyəti altında olub faktiki olaraq öz siyasətində yerli varlı, yarım-feodal dairələrə arxalanan Rusiyanın protektoratı idi. Rusiyada Fevral inqilabı və başlıca olaraq Oktyabr (1917) inqilabından sonra həm Azərbaycanın demokratik qüvvələri, həm də İranın mərkəzi hakimiyyəti İranın Azərbaycan üzərində nəzarətini gücləndirməyə səy edir və əyalətə mərkəzi hökumətin qanuni nümayəndələrini göndərmək yolu ilə burada qanunçuluq və qayda-qanunu təmin etməyə səy edirdilər.

Azərbaycanda demokratik qüvvələrin nüfuzunun artması və İranın yarım-feodal mülkədarlarının ölkənin milli müstəqilliyinin zərərinə Böyük Britaniyaya arxalanaraq öz mövqelərini qoruyub saxlamaq cəhdi Azərbaycan demokratları ilə Tehran hökuməti arasında ciddi ziddiyyətlərin meydana çıxmasına və nəticədə 1920-ci ildə Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə demokratların üsyanına səbəb oldu. Demokratik hərəkətin yatırılmasından sonra (IX. 1920) əyalətdə İranın Azərbaycan üzərində həqiqi suvervnliliyi bərpa olundu və İranda 1921 -ci ilin fevral dövlət çevrilişindən sonra daha da möhkəmləndi.

1921-1925-ci illər ərzində Azərbaycan burjuaziyası, ziyalıların bir hissəsi və xüsusən ali rütbəli hərbi məmurlar ölkənin mərkəzləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsində, Qacar sülaləsinin devrilməsi və Rza xanın İranın yeni irsi şahı elan olunmasında əhəmiyyətli rol oynadılar. Bütün bunlar azərbaycanlıların İranın hərbi- bürokratik sistemində nüfuzunun güclənməsinə səbəb olurdu.

Sülalənin bir-birini əvəz etməsi əvvəlki kimi Azərbaycan hakim təbəqələrinin sosial və iqtisadi vəziyyətinə heç bir mənfi təsir göstərmədi.

İnzibati-idarə orqanlarının Tehranda mərkəzləşməsi, hərbi qüvvələrə istinad etmək, hakim təbəqələrin mənafeyini qorumağa yönəldilmiş təhlükəsizlik və qayda-qanunun möhkəmləndirilməsi üçün görülən tədbirlər, əyalətdən vergiləri müntəzəm şəkildə yığmağa çalışan mərkəzlə əvvəllər mərkəzi hökumətə vergini təsadüfdən-təsadüfə verən, yaxud heç verməyən Azərbaycan arasındakı münasibətləri birincinin xeyrinə olaraq tənzimləmək imkanını xeyli asanlaşdırdı. Azərbaycanın burada əsasən fars və qeyri-

azərbaycanlı yüksək rütbəli məmurlarla təmsil olunan dövlət tərəfindən istismarının sonralar daha da güclənməsi və genişlənməsi üçün şərait yarandı. Fars ünsürü Azərbaycanın yuxarı və orta təbəqələrinin qarşılıqlı münasibətlərinə elə bir dəyişiklik gətirmədi, o, prinsip etibarilə birincilərin mənafeyinə xidmət edirdi, və əyalətin məcmu istismarının əsas agentı sifətində çıxış edirdi. Bundan əlavə fars yaxud qeyri-milli ünsür əyalət inzibati aparatında həmişə olmuşdur. Lakin həmin ünsürün 1926-cı ildən etibarən əyalət inzibati aparatında və digər idarə və müəssisələrdə üstünlük təşkil etməyə başlaması əyalət-mərkəz və fars-azərbaycan münasibətlərinə yeni rəng verirdi. Məmurlar özlərinin mərkəz və əyalət, əyalətdə isə müxtəlif təbəqələr arasında vasitəçilik funksiyalarına baxmayaraq tədricən hakim millətin, istismarın simvoluna çevrilir, azərbaycanlılara zorla qəbul etdirilmiş, əyalətin hakim təbəqələri ilə heç bir genetik bağlılığı olmayan xarici qüvvə sifəti ilə çıxış edirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda məmurlar nəinki nisbi müstəqil bir təbəqə (hər yerdə olduğu kimi) kimi, həm də qeyri-yerli, qeyri-milli, ayrıca etnik bir qrup təşkil edirdilər. Məmurların özlərinin xüsusi korporativ mənafeyinə olmasa onların istər orta, istərsə də hakim təbəqələrlə müəyyən ziddiyyətlərə girməsinə səbəb olurdu.

Bütün bunlar hakim fars milləti ilə eyniləşdirilən mərkəzə qarşı ümumi narazılığa səbəb olurdu. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində həmin təbəqələr milli tələblər irəli sürməyə də onların iqtisadi mənafeyini təmin edə biləcək hər hansı bir qüvvəni müdafiə etməyə hazır idilər, öz sosial-iqtisadi, milli problemlərini həll etmək meyli artırdı.

Sosial-iqtisadi vəzifələrin milli tələblərlə çulğalaşması onların qarşılıqlı əlaqədə, milli cəhətin forma, demokratik cəhətin məzmun kimi çıxış etməsi şəklində həllini nəzərdə tuturdu, məsələ məhz bu cür, Azərbaycanda milli, demokratik rejimin bərqərar olmasına gətirib çıxaran milli-demokratik hərəkət zamanı həll edildi. Həmin hərəkətin məğlubiyyəti milli məsələnin demokratik esaslara qəti həllini təxirə saldı,

Azərbaycan millətinin sosial strukturunun, onun fars milləti və mərkəzi hakimiyyətə münasibətinin belə özünəməxsusluğu, onların sonrakı dəyişiklikləri azərbaycanlıların milli şüurunun və milli ideologiyasının inkişafının özünəməxsusluğunu şərtləndirmiş oldu.

Azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı iki mərhələdən keçir: XIX əsrin axırlarından XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına kimi, 20-ci illərin ortalarından 40-cı illərin əvvəllərinə kimi.

Birinci mərhələ onunla xarakterizə olunur ki, əgər azərbaycanlılar əsasən etnik şüura, vətənpərvərlik hissəsinə, yüksək siyasi şüura malik idilərsə və özlərini Azərbaycan türkləri hesab edirdilərsə, azərbaycanlı ziyalılar əsasən azərbaycanlılarda İranlılıq oriyentasiyası tərbiyə etməyə səy edirdilər. Əgər Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələrinin bəzilərində İranizm İran təbəəliyi mənası daşıyırdısa, digərlərində etnik çalar kəsb edərkən, fars millətini ifadə edən anlayış kimi qavranırdı.

Həmin dövrdə İran ictimai fikrində fars milləti anlayışı səbt olunmasa da, İran əhalisinin fars dilli birlik kimi qəbul edilməsi, "millətə İran" ("İran milləti") termininin ancaq sosial, dövlət birliyini bildirməsi deyil həm də etnik birliyi nəzərdə tutmasını göstərirdi.

Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi azərbaycanlıların İran cəmiyyətində sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni vəziyyətinə görə onları farsdilli İran millətinin tərkib hissəsi hesab edirdilər. Bununla belə ziyalıların bəzi

nümayəndələri azərbaycanlıları müstəqil türk birliyi kimi nəzərdən keçirirdilər və bu da əyalətin əhalisinin adi şüurunun məzmununa uyğun olsa da məsələnin bu cəhəti yaradıcı ziyalıların əsərlərində öz əksini tapmamışdır. Əgər Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsinin fəaliyyətində İrançılığın, ümummilli (İran) birliyin, milli (dövlət) dilin təbliği əsas yer tuturdu, azərbaycanlıların milli müstəqilliyi, özünəməxsusluğunun təbliği təsadüfdən-təsadüfə aparılırdı.

Birinci mərhələnin axırlarında Azərbaycan ziyalılarının paniranist mövqedə duran qismi azərbaycanlıların ari, İran mənşəli olmaları ideyasını, onların tezliklə assimilyasiya olunmasını təmin edəcək proqramı işləyib hazırladı və “əsaslandırıldı”.

Azərbaycanlıların milli müstəqilliyi və özünəməxsusluğunun tərəfdarları isə ya praktiki olaraq fəaliyyət göstərmir ya da şifahi təbliğatla məşğul idilər.

Beləliklə, birinci mərhələnin sonuna yaxın azərbaycanlılar özlərini Azərbaycan türkü hesab edirdilər və bu ideya ziyalıların bir hissəsi tərəfindən müdafiə olunurdu, lakin ziyalıların daha tanınmış və hakim dairələrə yaxın nümayəndələri azərbaycanlılara onların İran, ari mənşəli olmaları fikrini təlqin etmək üçün geniş ideoloji kampaniya aparırdılar. Başqa sözlə, Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələri antimilli ideoloqlara, hakim millətin mənafeyinin ifadəçilərinə çevrildilər, hər halda həmin ziyalıların mövqeyi Azərbaycan hakim təbəqələrinin siyasi, mənafeyi ilə müəyyən olunurdu.

İkinci mərhələ XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından Azərbaycan millətinin məzlum millətə çevrilməsi ilə başlanır.

Müstəqim surətdə milli zülmə qarşı məmurların azərbaycanlı nümayəndələrinin bəziləri, milli ruhlu ziyalılar mübarizə aparmağa məcbur idilər. Həmin təbəqələr milli və sosial zülmə qarşı müstəqil surətdə mübarizə aparmaq iqtidarında deyildilər, ona görə də bu mübarizə təsadüfi, mənəvi, “ziyalı” xarakteri daşıyırdı.

İranda qeyri-fars millətlərin və xalqların milli hüquqlarını prinsipial səviyyədə İKP tanıyır və müdafiə etməyə səy edirdi. Məhz İKP-nin sənədlərində (1927) İran azərbaycanlıları ilk dəfə türk milləti kimi səbt edilmişdi.

Beləliklə, həmin mərhələnin başlanğıcında İranda milli məsələ və o cümlədən Azərbaycan məsələsi üzrə iki ideologiya formalaşmışdı: birincisi, azərbaycanlıları (və digər millətləri) müstəqil millət kimi tanımayan hakim millətçi və Azərbaycan paniranist ideologiyası; ikincisi, azərbaycanlıları (və qeyri xalqları) müstəqil millət, həm də türk milləti kimi, onların öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu tanıyan demokratik ideologiya.

İKP-nin milli münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti və azərbaycanlılar arasında milli şüurun tədricən yayılması və inkişafı sayəsində 1941-1942-ci illərdə Azərbaycan milli ideyası və milli ideologiyası işlənib hazırlandı. Bu işdə “Azərbaycan cəmiyyəti” və onun orqanı “Azərbaycan” qəzetinin böyük rolu olmuşdur.

Milli demokratik partiya funksiyasını yerinə yetirən “Azərbaycan cəmiyyəti” Azərbaycan milləti adından çıxış edirdi. “Cəmiyyət” millətin elmi, mütərəqqi anlayışa yaxın xüsusi tərifini verərək millət yaradan

ünsürlər sırasında ərazi, dil, psixi xüsusiyyətləri qeyd etdi. Həmin tərifdən çıxış edən “Cəmiyyət” Azərbaycan millətinin müstəqilliyini, özünə məxsusluğunu və avtoxtonluğunu sübut edirdi. “Cəmiyyət”in əqidəsinə görə bu millət nə türk, nə ari milləti idi, bu - Azərbaycan milləti idi. “Cəmiyyət” hər hansı bir millətin varlığı və inkişafı üçün dilin, xüsusən ana dilinin millətin həyatının müxtəlif sahələrində işlənməsinin əhəmiyyətini dərk edərək Azərbaycan dilinin bərabərliyi uğrunda çıxış edirdi. O, həmçinin Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafı uğrunda çıxış edir, demokratiya şəraitində Azərbaycan millətinin birliyi və bütövlüyünü təmin edəcək orqan kimi İran konstitusiyası (1906-1907) tərəfindən nəzərdə tutulan əyalət və vilayət əncümənləri təşkil edilməsi tələbini irəli sürürdü. Beləliklə, Azərbaycan millətinin indiki və gələcək vəziyyətinin müəyyən mənada bütöv inikası meydana gəlmişdi, həmin inikada gələcək arzu olunan vəziyyət milli ideologiyanın, millətin bir subyekt kimi fəaliyyət proqramının məzmunu kimi çıxış edirdi.

Milli şüur və onun tərkib hissəsi olan milli ideologiya demokratik hərəkat illərində, xüsusən Azərbaycan milli, demokratik hökumətinin fəaliyyəti zamanı inkişaf etdirilmiş, dəqiqləşdirilmişdi. ADP-nin, sonra Milli Konqresin, Milli məclisin və Milli hökumətin meydana gəlməsi Azərbaycan millətinin siyasi və ərazi cəhətdən təşkil olunmasını başa çatdırıb öz müstəqilliyi, bütöv milli həyatını təşkil etmə proqramının həyata keçməyə başladığını göstərirdi.

Öz muttəfiqlərinin fəal və hərtərəfli yardımı ilə Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatı yatırmış İran hakim dairələri xalqın ictimai şüurunun mühüm hissəsi olan milli şüurunu onun əlindən ala bilmədilər. Azərbaycan xalqının milli demokratik hərəkatının yekunlarından biri xalqın özünü öz tarixi və etnik ərazisi, dili, mədəniyyəti, ənənələri - varlıq və inkişafın spesifik milli amilləri- olan müstəqil bir millət kimi daha dərinədən dərk etməsi oldu.

İran cəmiyyətinin sonrakı inkişafı göstərdi ki, milli məsələ, Azərbaycan millətinin, dilinin, mədəniyyətinin taleyi xalqın daha geniş təbəqələrinin diqqətini özünə cəlb etməkdə davam edirdi. Azərbaycanın milli ruhlu ziyalıları Azərbaycan dilinin funksiyalarını bərpa etmək üçün, mübarizəni bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər. Bu meyl həmin zamana qədər əsasən fars dilində yazıb çap edilən məşhur Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyarın “Heydər babaya salam” (1954) poemasının nəşrindən sonra yeni impuls aldı.

1960-cı illərdə İranda siyasi həyatın nisbətən liberallaşması zamanı Azərbaycan dilinin funksiyasının bərpa olunması və genişlənməsi uğrunda hərəkat yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Həmin illərdə ədəbi dərnəklər meydana gəlir, folklor topluları, Azərbaycan dilinin müstəqil öyrədən vasitələr, vətənpərvərlik mövzusunda orijinal bədii əsərlər nəşr edilirdi. Həmin illərdə azərbaycanlılar istər Təbrizdə, istərsə də Tehranda Azərbaycan məsələsinə xüsusi olaraq nəzərdən keçirmək, azərbaycanlıların milli şüurunu tədqiq etmək, Azərbaycan məsələsinə Azərbaycan və İran çərçivəsində öyrənməyə təşəbbüs göstərmişlər.

1978-1979-cu illər İran antimonarxist, antiimperialist inqilabı azərbaycanlılar arasında Azərbaycan xalqının spesifik milli mənafeyinə çox geniş marağın olduğunu aşkar etdi. Bu maraq özünü onda göstərirdi ki, inqilabın qələbəsindən sonra bir necə ay ərzində (teokratik rejimin bərqərar olmasına qədər) azərbaycanlılar müxtəlif siyasi, (Fərquye azadixahane Azərbaycan, Azərbaycan Demokrat partiyasının müvəqqəti şurası, Sazmane Çerikhaye Azərbaycan), mədəni təsisatlar (Azərbaycan təhqiqatı müəssisəsi, Azərbaycan mədəniyyəti cəmiyyəti, Azərbaycan yazıçıları və şairlər cəmiyyəti). yaratdılar, Azərbaycan dilində kitab, almanax, jurnal, qəzet (“Çənlibel”, “Ulduz”, “Odlar yurdu”, “Araz”, “Molla Nəsrəddin”,

”Azərbaycan səsi”, “Birlik” “Yoldaş”, ”Azadlıq”, ”Xalq sözü”, ”Varlıq”, ”İrəli”, ”Dan ulduzu”, “Işıq”, ”Yazmaca”, ”Muştuluq”, ”Koroğlu”) nəşr etməyə başladılar. Həmin təsisatların fəaliyyəti və mətbu məhsulların məzmunu əsasən İran azərbaycanlılarının milli, mədəni həyatının müxtəlif cəhətlərini, tarixini, yayılma coğrafiyalarını, milli ideologiya və milli hüquqların əldə edilməsi üçün fəaliyyət proqramı hazırlamaq əzmini əks etdirirdi. Həmin qəzet və jurnallar öz proqramlarında, baş məqalələrində əsas vəzifələrdən biri, bəzən əsas vəzifə kimi Azərbaycan dili üçün bərabərlik tələbi irəli sürür, İran azərbaycanlılarının mədəni dirçəlişi uğrunda çıxış edirdilər.

Həmin dövrü mətbuatda çap edilən materiallar milli şüurun inkişafında, milli məsələnin həllinə münasibətdə yeni meyilləri əks etdirirdi. Birincisi, məlum olurdu ki, inqilabdan əvvəlki İran şəraitində millətin mənəvi həyatına müstəqil substansiya kimi baxan və millətin azad mənəvi inkişafı uğrunda mübarizə aparan ayrıca Azərbaycan milli yaradıcı ziyalılar təbəqəsi əmələ gəlmişdir. İkincisi, Azərbaycan şəraitində meydana gələn milli şüur İranın bütün azərbaycanlıları arasında yayılmağa başlamışdır. İndi milli ziyalılar türk yaxud azərbaycanlı məfhumu altında İranda yaşayan bütün azərbaycanlıları nəzərdə tuturdular (başlıca olaraq ziyalılar içərisində). Üçüncüsü, azərbaycanlı ziyalılar 40-cı illərin ziyalılarından fərqli olaraq Azərbaycan etnosuna türk metaetnik birliyinə daxil olan xalq kimi baxaraq həmin etnosun mütləq avtoxtonluğu ideyasını irəli sürmürdü. Dördüncüsü, İranın bütün azərbaycanlılarının milli birliyinin dərk edilməsi Azərbaycan çərçivəsində milli muxtariyyət tələbini qəti surətdə qaldırmağa mane olur, onun əvəzinə əsasən mədəni- milli muxtariyyət tələbi irəli sürülürdü.

Deyilənlər göstərir ki, 40-ci illər demokratik hərəkət zamanı bir tam kimi formalaşmış milli şüur inkişaf edir və milli məsələni, azərbaycanlıların spesifik mənafeyini nəzərə almadan İran cəmiyyəti qarşısında duran sosial-siyasi, iqtisadi problemləri həll etmək qeyri-mümkündür. 1978-1979-cu illər İran inqilabı milli məsələnin bəzi cəhətlərini qismən və əsasən formal surətdə həll etməklə azərbaycanlıların milli hərəkətinin güclənməsi imkanının qarşısını almış oldu. Belə ki, İran İslam konstitusiyası İranda müxtəlif xalq və tayfaların mövcudluğunu dolayısı ilə etiraf etdi (maddə 19). İranın yerli və etnik (qövm) dillərinin rəsmi işlənməsi sahələrini (kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat, məktəbdə milli ədəbiyyatının tədrisi) müəyyən etdi (15). Azərbaycan dilinin hələ də maarif sistemində işlənməməsinə baxmayaraq, bu nailiyyəti əhəmiyyətli hesab etmək lazımdır. Belə ki, konstitusiya qəbul edildikdən sonra (1979) üç il müddətində (1980-1982) Tehran və Təbrizdə bu və ya digər illərdə “Günəş” (cəmi üç nömrə - Tehran azərbaycan yazıçıları və şairləri cəmiyyətinin orqanı), ”Ülkər” (2- Azərbaycan yazıçıları və şairləri cəmiyyətinin orqanı), ”Yeni yol” (4- “Azərbaycan mədəniyyəti cəmiyyəti”nin orqanı), “Dədə Qorqud” (20), “İnqilab yolunda” (13) jurnalları nəşr edilmiş, 1979-cu ilin aprelində Tehranda Azərbaycan və fars dillərində nəşrə başlayan “Varlıq” jurnalı isə indiyə kimi nəşr edilir. Son zamanlarda Azərbaycan dilində bir sıra qəzet və jurnallar çap edilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili ən geniş şəkildə Azərbaycan rayonlarında işləyir. Azərbaycan dilində kitab nəşri davam edir. Belə ki, 1985-ci ilin əvvəlinə kimi 200 adda kitab çap edilmişdir. Həmin kitablar əsasən Tehranda, Təbrizdə və qismən (tək- tək kitablar) Zəncan, Marağa, Maku, Xoy, Tikab, Sarab, Qum, Savə və s. şəhərlərdə çap edilmişdir. həmin məhsulların yarısından çoxunu vətən- pərvərlik mövzusunda yazılmış bədii əsərlər təşkil edir. Azərbaycanın tarixi, dili, ədəbiyyatına bir çox kitablar həsr edilmişdir.

Azərbaycan ziyalıları öz mədəni-maarifçi fəaliyyətini davam etdirməklə müəyyən təşkilatlar halında birləşmək meylini də nümayiş etdirirdilər. 1986- cı ildən Təbrizdə tanınmış Azərbaycan şairi Yəhya Şeydanın başçılığı və İran İslam oriyentasiyası nazirliyinin himayəsi altında rəsmi ədəbi Əncüməni fəaliyyət göstərir. Tehranın Azərbaycan ruhani şairləri də öz birliklərini təşkil etmişdilər (1984-1986-cı illər). Bundan

başqa Azərbaycan dilində televiziya verilişləri (gündə 0,5-1 saat) təşkil edilir, film çəkmək təşəbbüsləri göstərilir. teatr tamaşaları səhnəyə qoyulur, konsertlər verilir və s.

Azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı baxımından xaricdə Azərbaycan mühacir mədəni-maarif mərkəzləri və cəmiyyətlərinin təşkili, həmin cəmiyyətlərin Azərbaycan və fars dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməsi də çox səciyyəvidir. Belə mərkəzlər və cəmiyyətlər dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da, Almaniyada, İsveçdə, fransada, Böyük Britaniyada, İspaniyada, Kanadada və s. fəaliyyət göstərir.

Bütün bu qeyd edilənlər İran azərbaycanlılarının milli şüurunun təkrar istehsalı və sonrakı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Üçüncü fəsil

- 1- Ранджбар и Остроглазов, Развитие национальной фабрично- заводской промышленности в Иране- за последние годы - "Материалы по национально-колониальным проблемам" Jurnalında, 1955, №4 (23) s.34
- 2- **Каролкова.** Состояние экономики Ирана за 1934 – Материалы Jurnalında, 1935, No4 (28), s.39; Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.23
- 3- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.34
- 4- Orada, s.25
- 5- Yenə orada
- 6- Рабизаде М.М. Развитие капиталического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века. Баку, 1970, с. 60
- 7- Былова А. Статистика сельскохозяйственной продукции Ираи **За»** 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934) - "Револуционный Восток" Jurnalında, 1936, но. 5-6, s. 214. Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.14, 21.
احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312، ص. 251-253
- 8- Былова А. Göst. əsəri, s.216
- 9- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.216
- 10- Ранджбар, Персидская промышленность за последние годы. Материалы Jurnalında, 1934, но. 5(20) с. 139
- 11- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.39
- 12- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.51
- 13- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.40
- 14- Сефидабади Н. Отчет «Гомаш» (отчет ираиского государственного общества «Гомаш»),- Роволционный Восток", 1936, №5-6, с.209
- 15- Былова А. Göst. əsəri, s..216; Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1934г. - Материалы... 1936, №34, с.132, 146, 149, 155, 160-161;
احصائیه محصولات فلاحتی. ص 2-5. 12-13, 22-27
- Былова и Лезиам, Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1964г. – Материалы...1936, №34, с.132,146, 149, 155, 10-161,
احصائیه محصولات فلاحتی 2-5، 13-12، 27-22.с.
- 16- Каурианипор.ص. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، ص. 347
- 17- شفق سرخ. یکشنبه 15 اسفند 1310، 1 فروردین 1311
- 18- کومونیست. 18 فوریه 1926
- 19- یولداش. 1358، نؤمره 8، ص. 24
- 20- دده قورقود. 1359، نؤمره 2، ص. 24
- 21- مروارید ی. مراغا «افرازه رود»، تهران، 1360، ص. 682

22- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری، 1320، ص. 47

23- Галунов Р. Реформа языка в Иране - Материалы... 1936, №34, с.1036.

24- Yenə orada. Həmçinin bax бах. سخن، 1972، №11، с.1036

25- Востров А. Göst. əsəri, s.201

26- Yenə orada.

27- پیکار. چهارشنبه 9 تیر 1310

28- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 46-47

29- دده قورقود. 1359، نۆمره 2، ص. 24، علاوه اولاراق باخین شاهین 11 بهمن 1320، 5 اسفند 1320

30- Göst. əsəri, s.28; خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s.187

31- کنگره دوم حزب کمونیست ایران، اورمیة 1306، ص. 17-18

32- آگاهی. ع. م. Göst. əsəri, s.101-102;

33- مجتهدی م. .. Göst. əsəri, s.52

34- مجتهدی م. .. Göst. əsəri, s.184

35- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт. дисс. автор. Бақы, 1949, с.2336-

36- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 53

37- وارلیق. 1362، نۆمره 9-10 (55-56)، ص. 42

38- ساعدی غلامحسین. ایلیچی. تهران، 1357، ص. 63.

39- سالنامه پارس. 1358/1318، ص. 200، جاهد ا. سالنامه پارس. 1306-1307، تهران، ص. 4، جاهد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 131
جاهد ا. سالنامه پارس. 1357-1317، ص. 174، 176، شاعر لر مجلسی. تبریز، 1324، نمره 3-4، ص. 174، 176، نخست وزیران تهران، 1351، جلد 1. ص 124

Göst. əsəri, s.175. دهقان احمد.

Göst. əsəri, s.190، 27 مجتهدی م. ..

40- سالنامه پارس. 1318، ایکینجی حصه ص. 177

41- جاهد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 97، 89، 79، 67، جاهد ا. سالنامه پارس. 1357-1317، ص. 113، 158، 161، 166، بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3 ص. 373-374، بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی... ص. 138، مجتهدی م. ص. 32، 135.

42- قیزیل صحیفه لر. ص. 191

43- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران، جلد 1. ح. 421

44- Чешмазэр М.М. Азэрбасайчан Демократик партијасынын јаранмасы вэ ғәалијјәти (Чәнуби Азәрбајсан, 1945-1946-чы илләр) Бақы, 1986, с.17, 26-27.

45- دهقان احمد. Göst. əsəri, s. 176،

شاهین. 23 مهر 1320، اطلاعات، اسفند 1320.

46- آذربایجان. دوشنبه 15 دی 1320

47- آذربایجان. پنجشنبه 15 آبان 1320

- 49- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320
- 50- آذربایجان. چهارشنبه 28 آبان 1320
- 51- آذربایجان. شنبه 24 اسفند، سه شنبه 27 اسفند
- 52- آذربایجان. دوشنبه 19 اسفند
- 53- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320
- 54- آذربایجان. سه شنبه 30 دی 1320
- 55- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320، سه شنبه 30 دی 1320
- 56- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320، سه شنبه 30 دی 1320
- 57- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 58- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 59- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 60- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، یکشنبه 24 اسفند 1320
- 61- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 62- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 63- آذربایجان. دوشنبه 12 دی 1320
- 64- آذربایجان. دوشنبه 15 اسفند 1320
- 65- شاهین. سه شنبه 28 بهمن 1320
- 66- آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320
- 67- آذربایجان. چهارشنبه 20 آذر 1320
- 68- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 69- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320
- 70- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 71- آذربایجان. دوشنبه 8 دی 1320
- 72- آذربایجان. دوشنبه 1 دی 1320

73- Dil haqqında baxın:

- آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320، دوشنبه 24 آذر 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320، پنجشنبه 4 دی 1320، دوشنبه 8 دی 1320، پنجشنبه 11 دی 1320
- 74- آذربایجان. جمعه 21 آذر 1320، شنبه 5 بهمن 1320، سه شنبه 30 دی 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، دوشنبه 20 بهمن 1320، یکشنبه 3 اسفند 1320
- 75- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، سه شنبه 20 آبان 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، چهارشنبه 27 اسفند 1320، جمعه 7 فروردین 1321، سه شنبه 11 فروردین 1321
- 76- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، پنجشنبه 20 آذر 1320، دوشنبه 24 آذر 1320
- 77- آذربایجان. شنبه 10 آبان 1320، چهارشنبه 4 آبان 1320، یکشنبه 18 آبان 1320، چهارشنبه 21 آبان 1320، یکشنبه 2 آذر 1320، پنجشنبه 4 دی 1320

- 78- آذربایجان. پنجشنبه 20 آذر 1320، سه شنبه 30 دی 1320، جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320
- 79- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320
- 80- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320
- 81- شاهین. دوشنبه 7 بهمن 1319، سه شنبه 2 دی 1320، یکشنبه 7 دی 1320، چهارشنبه 10 دی 1320، یکشنبه 14 دی 1320، سه شنبه 7 بهمن 1320، دوشنبه 4 اسفند 1320
- 82- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320
- 83- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320
- 84- آذربایجان یکشنبه 25 آبان 1320
- 85- آذربایجان. چهارشنبه 6 اسفند 1320
- 86- آذربایجان یکشنبه 10 اسفند 1320
- 87- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320
- 88- Sənan Azər, İran Türkləri, İstanbul, 1942, s. 11
- 89- Sənan Azər, Göst. əsəri, s.12, 15, 17-18.
- 90- Orada, s.20
- 91- Yenə orada
- 92- Yenə orada s.23.
- 93- Yenə orada s.24
- 94- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 95- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن، 1320، سه شنبه 19 اسفند، 1320.
- 96- آذربایجان یکشنبه 5 بهمن 1320
- 97- ح. کاتبی. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز. 1320، ص. 4
- 98- ح. کاتبی. Göst. əsəri, s. 6, 12
- 99- Orada, s. 13
- 100- Yenə orada s.14
- 101- Yenə orada s.16
- 102- Yenə orada s.17
- 103- Yenə orada s. 6
- 104- Yenə orada s.19, 20-22, 28-31
- 105- Yenə orada s.30-31.
- 106- Yenə orada s.34.
- 107- Yenə orada s.34-35, 41, 43.
- 108- آذربایجان ملی مجلسین و آذربایجان ملی حکومتینین قرار و قانونلاری مجموعەسی، 1980، ص. 7-11
- 109- آذربایجان. چهارشنبه 18 مهر 1324

111- Orada

112- Иванов М.С. Очерки истории Ираи, М. 1952, с.365-391; Çeşmazər M.M. Göst. əsəri; Абдуллаев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в **национально-освободительном** движении в Иранском Азербайджане (1941-1945 гг) Tarix elm.namz. disser.avtoreferat. Bakı, 1975, Дагстгушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) İqtisad elm. namz.disser.avtoref. Bakı, 1964, Ибрагим И.Г. Уçастие женшин в **национально-освободительном** движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Tarix elm. namz. disser. avtoref. Bakı, 1965; Кендли-Харисчи Г.А. Развитие Южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг Filologia elm.namz.diss. avtoref. Bakı, 1956; Мирза-заде С.К. Наїоналõну медјлис Ираиского Азербайдјана и его законодательная **деятельность** (1945-1946 гг) Hüquq elm.namz.diss.avtoreferatı, Bakı, 1971, Хандан Дј. Национально-освободительные идеи.

113- شاعر لر مجلسی. تیریز، 1324، نومره 4-3 ص. 17-3

114- Orada.s. 45, 116, 121, 185, 191, 239, 248, 255.

115- Azərbaycan tarixi. (qısa oçerk qədim zamanlardan 20 ci əsrə qədər) Bakı 1943

116- Вахın: 1325 تیریز. آذربایجانین قدیم تاریخیندن. تیریز

117- Orada.s.43.

118- Yenə orada s.58.

119- Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949.

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

1- آذربایجان ملی مجلسی نین و آذربایجان ملی حکومتی نین قرار و قانونلاری مجموعەسی، یئرسیز، 1980، ص. 83

2- قیزیل صحیفه لر، (آذربایجان خلقینین ملی آزادلیق یولوندا مبارزەسی تاریخیندن)، ترتیب ائندلری: غلام محمدلی و قیلمان موسایف. تیریز، 1946، ج. ص. 471.

3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.

4- (Косоговский: В.А.) Из тегранского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.

5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.

6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.

7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.

8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.

9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.

10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с

11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.

- 12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.
- 13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.
- 14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.
- 15- قانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)
- 16- احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312 ص. 294 (ilsiz, yersiz)
- 17- . اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال-دموکراسی و کمونیستی ایران، تهران، 1979، 359، 3 cü cild s. ikinci nəşr,
- 19- کنگره دوم حزب کمونیست ایران. اورمیه، 1927، ص. 24
- 20- سالنامه آریان (پنرسیز)، 1945، 192 ص. (yersiz)
- 21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)
- 22- سالنامه پارس، 1318 2-ci hissə, s. 230-23-179 (ilsiz, yersiz)
- 23- السلطان مظفرالدین شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری. ص. 255
- 24- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران)، تهران، 1983، ص. 232
- 25- جاهد ع. سالنامه پارس 1306/1307-1928/1929، تهران، 1930.
- 26- جاهد ع. سالنامه رسمی مملکت پارس، 1930-1309 s. 192 (ilsiz, yersiz)
- 27- جاهد ع. سالنامه پارس 1317/1357 s. 208-183 (ilsiz, yersiz)

ədəybiat

- 28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.
- 29- Azərbaycan tarixi (Qısa oşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.
- 30- ابراهیمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.
- 31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.
- 32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.
- 33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.
- 34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.
- 35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، (yersiz) 148 s
- 36- Sadıq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.
- 37- Taqiyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqiyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.
- 38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.
- 39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.

- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.
43. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 3-4، ص 424.
- 46- Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
49. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.
50. Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.}, Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54- Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 120-167 с.
- 62-. Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63-. Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64-. Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-

247 с.

- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68- Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - "Краткие сообщения Института народов Азии". 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - "Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук", 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75- Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. "Революционный Восток" 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китаи): "Политико- экономические очерки" Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материаль по национально-колониальным проблемам". 1934, №25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.

- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов РА О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет “Гомаш”, Отчет иранского государственного общества ”Гомаш” - ”Революционный Восток”, 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.
- 103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.
- 104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.
- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، 515 s dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 595 s. birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 585 s. birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 544 s. üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 546 s. dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 410 s. beşinci cild
- 111- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، 503 s. ikinci cild
- 112- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، 369 s. (yersiz) 1 və 2 ci cild
- 113- دهقان علی. سرزمین پردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 114- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 115- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 116- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 117- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، 166، 200، 154 s. ikinci cild
- 118- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 119- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 120- یکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.

- 122- کاپیانپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، birinci hissə 397 s.
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، ikinci hissə 400 s.
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، üçüncü hissə 451 s.
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک. س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، birinci cild, 370 s.,
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، ikinci cild, 382 s.,
- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.

- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 63+154 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 159+69 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 138+68 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 152+70 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م.ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.
- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.
- 170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.
- 171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.
- 172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.
- 173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفلیس، 1906، 151 ص.
- 174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.
- 175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.
- 176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.
- 177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.
- 178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.
- 179- صداری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.
- 180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.
- 181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.
- 182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)
- 183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلئی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.
- 184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.
- 185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.
- 186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.
- 187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.

- 188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.
- 189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.
- 190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.
- 191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.
- 192- شجعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)
- 193- Abdul Hadi Hairi. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress fur Arabistik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.
- 194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.
- 195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.
- 196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.
- 197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.
- 198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.
- 199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.
- 200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.
- 201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.
- 204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakin çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.
- 208- Ибрагими И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... кайд. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.

- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф. дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Автореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

219- Бакинский рабочий (Бакы)

216- آذربایجان (بئرسیز)

217- آذربایجان (تبریز)

218- آینده (تهران)

220- وارلیق (تبریز)

221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)

222- دده قورقود (تبریز)

223- اطلاعات (تبریز)

224- ایرانشهر (برلین)

225- یغما (تهران)

226- یولداش (تهران)

227- کاوه (برلین)

228- کومونیست (باکی)

229- گنجینه فنون (تبریز)

230- پیکار (برلین)

231- سخن (تهران)

232- ترجمان (باغچه سرای)

233- تورک یوردو (استانبول)

234- فریاد (اورمیة)

235- شاهین (تبریز)

236- شفق سرخ (تهران)